

1989 І СОЦІОЛОГІЧНА ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА

ЧИТАЙТЕ В ЦЬОМУ НОМЕРІ:

- Утворення СРСР і деформація ленінських принципів національної політики
- Моголь: громадянська думка
- Що думають про міжнаціональні відносини майбутні апатії
- Вибірка у дзеркалі Гуссерля і Діпштей
- Феномен особистості: (з листування О. О. Любищева і Б. С. Кузіна)
- Соціологічний моніторинг за умов
- Структуралізм
- Наука — мистецтво — мораль
- Міжнародна премія К. Попперу

**ФІЛОСОФСЬКА
І СОЦІОЛОГІЧНА
ДУМКА**

1989.9

**ЧИТАЙТЕ
В НАСТУПНОМУ
НОМЕРІ
НАШОГО
ЖУРНАЛУ:**

Б. В. Ракитський, Г. Я. Ракитська. ПЕРЕБУДОВА: ТЕОРЕТИЧНА ЕКСПЕРТИЗА КОНЦЕПЦІЇ ТА ПРАКТИЧНОЇ ПОЛІТИКИ

Н. В. Паніна, М. М. Чурилов. З'ЇЗД ОЧИМА ВИБОРЦІВ

В. І. Паніотто. МАЛЕНЬКІ ХИТРОЩІ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПРОЦЕДУРИ. [ПРО ПРОЦЕДУРУ ВИБОРІВ ДО ВЕРХОВНОЇ РАДИ СРСР]

Л. К. Фінберг. ІМІТАЦІЯ, АБО ЯК МИ 1977 РОКУ ОБГОВОРЮВАЛИ ПРОЕКТ КОНСТИТУЦІЇ СРСР

І. В. Буров. ЯКИМ МИ ХОТІЛИ Б БАЧИТИ СВОГО ДЕПУТАТА!

А. М. Лой. ПРОБЛЕМА СВІДОМОСТІ: СЕНСИ І ДОСВІД

Д. Бальцер (ФРН), Дж. Д. Снід (США). НОВИЙ СТРУКТУРАЛІЗМ. [Закінчення]

В. М. Ростальний, Д. В. Табачник. ЧЕРВОНИЙ ЛЕВ РЕВОЛЮЦІЇ: ШТРИХИ ДО ПОЛІТИЧНОГО ПОРТРЕТА Л. Д. ТРОЦЬКОГО. [Закінчення]

НАУКА — МИСТЕЦТВО — МОРАЛЬ. З ЛИСТУВАННЯ О. О. ЛЮБИЩЕВА І Б. С. КУЗІНА. [Закінчення]

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

М. О. БУЛАТОВ
В. І. ВОЛОВИЧ
Є. І. ГОЛОВАХА
А. Т. ГОРДІЄНКО
В. С. ГОРСЬКИЙ
К. К. ГРИЩЕНКО
В. І. ДАНИЛЕНКО
В. П. ІВАНОВ
А. Т. ІШМУРАТОВ
С. О. КОШАРНИЙ

С. Б. КРИМСЬКИЙ
В. І. КУЦЕНКО
Б. О. ЛОБОВИК
В. І. МАЗЕПА
М. І. МИХАЛЬЧЕНКО
М. М. МОКЛЯК
В. М. НІЧИК
О. С. ОНИЩЕНКО
В. Л. ОССОВСЬКИЙ
В. С. ПАЗЕНОК

В. І. ПАНИЮТТО
Ю. М. ПАХОМОВ
М. В. ПОПОВИЧ
Ю. Д. ПРИЛЮК
М. Ф. ТАРАСЕНКО
В. Є. ХМЕЛЬКО
М. М. ЧУРИЛОВ
В. І. ШИНКАРУК
М. О. ШУЛЬГА

РЕДАКЦІЙНА РАДА

Ю. А. БАУМАН
І. В. БУРОВ
Є. К. БИСТРИЦЬКИЙ
Н. Б. ВЯТКІНА

Д. Г. ВИДРІН
К. С. МАЛЕЄВ
В. С. НЕБОЖЕНКО
В. П. ОМЕЛЬЯНИЧ

Н. В. ПАНИНА
К. Б. СІГОВ
Л. К. ФІНБЕРГ
О. К. ШЕВЧЕНКО

Редакція журналу

Головний редактор — Ю. Д. Прилюк

Заступники головного редактора: С. О. Кошарний, Є. І. Головаха (позаштатно)

Відповідальний секретар — Я. Б. Попова

Завідуючі відділами

І. В. Бойченко (позаштатно) — історичний матеріалізм
В. О. Звіглиць (позаштатно) — діалектичний матеріалізм, методологія науки
С. М. Іващенко — логіка, філософські питання природознавства, етика, естетика
С. Л. Лавриченко — теоретична соціологія, аналіз соціальних проблем
В. П. Недашківський — аналіз суспільно-політичних проблем, соціальна психологія, атеїзм, етика
О. Я. Прилипко — історія філософії, релігієзнавство, сучасна зарубіжна філософія

Наукові редактори:

І. В. Бойченко, С. О. Васильєв, Н. Б. Вяткіна, В. О. Звіглиць (всі — позаштатні)

Старші редактори: Т. С. Громова, Л. Г. Малишевська

Редактори: В. І. Гломозда, Л. І. Машовець

Телефони: 228-39-78; 228-48-55

Адреса редакції: 252001 Київ 1, Героїв революції, 4.

Художній редактор О. В. Пенькова
Технічні редактори Т. М. Шендерович, Л. М. Кравченко
Коректор Г. С. Божок

Здано до набору 12.07.89. Підп. до друку 04.11.89. Формат 70×108/16. Папір друк. № 1. Вис. друк. Ум.-друк. арк. 11,55. Ум. фарбо-відб. 12,27. Обл.-вид. арк. 13,37. Тираж 1250 пр. Зам. 09-94. Ціна 75 к.
Київська книжково-журнальна друкарня наукової книги, 252030 Київ 30, Леніна, 19.
ФИЛОСОФСКАЯ И СОЦИОЛОГИЧЕСКАЯ МЫСЛЬ. № 9, СЕНТЯБРЬ 1989. Институт философии АН УССР. Республиканский научно-теоретический журнал. Основан в январе 1927 г. Выходит один раз в месяц. (На украинском и русском языках). Главный редактор Ю. Д. Прилюк. Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001 Киев 1, Героев революции, 4. Киевская книжно-журнальная типография научной книги. 252030 Киев 30, ул. Ленина, 19.

ФІЛОСОФСЬКА І СОЦІОЛОГІЧНА ДУМКА

Виходить щомісяця
українською
і російською мовами

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ
НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

9.1989

Інститут філософії
АН УРСР

КИЇВ
„НАУКОВА ДУМКА“

Заснований
в січні 1927 року

ЗМІСТ

Теоретичні і практичні проблеми перебудови

● ШИРОКОВ А. І. Утворення СРСР; до питання про деформацію ленінських принципів національної політики 3

● ДОНЧЕНКО О. А., ШАПОВАЛ С. І. Молодь: джерела нігілізму і соціальної апатії 13

Соціологічний репортаж

● ПОЛТОРАК В. А. (Дніпропетровськ). Молодь про себе 22

Демократизація в дзеркалі соціології

Соціологічний репортаж

● MARTINIUK I. O. Вибори в дзеркалі громадської думки 25

● СОВОЛЕВА Н. І. Що думають про національні відносини майбутні педагога? 27

Rostra nostra

● ТКАЧЕНКО О. О. (Переяслав-Хмельницький). Як нам викорчувати культове дерево? 30

Культура і світогляд

■ БИСТРИЦЬКИЙ Є. К. Феномен особистості: буття і діяльність. (Онтологічний підхід). (Закінчення) 37

Логіка, методологія і філософія науки

БАЛЬЦЕР В. (ФРН), СНІД Дж. Д. (США). Новий структуралізм 47

Методологія і методика конкретних соціологічних досліджень

● РУКАВИШНИКОВ В. О. (Москва), СЕРОВ М. К. (Ленінград). Соціологічний моніторинг в контексті методолого-методичних проблем соціального пізнання 57

Наукові повідомлення

● НОВИКОВ С. Г. (Москва), ПЕТРЕНКО О. С. (Москва), СОКОЛОВ А. Б. (Москва), ТАРУСІН М. А. (Москва). Всесоюзна територіальна вибірка для опитувань ВІДГД 60

© Видавництво «Наукова думка», «Філософська і соціологічна думка», 1989

Офіційний відділ	65
Сучасна зарубіжна філософія: ідеї, теорії, методологія	
КОШАРНИЙ С. О. Феноменологія Гуссерля і досвід герменевтичного основоположення гуманітарного знання в історичному науковчому Дільтея. (Продовження)	68
Ретроспектива	
РОСТАЛЬНИЙ В. М. (Чернігів), ТАБАЧНИК Д. В. Червоний Лев революції (Штрихи до політичного портрета Л. Д. Троцького)	77
Першодруки	
Наука — мистецтво — мораль (З листування О. О. Любищева і Б. С. Кузіна, 1944—1970)	90
Поезія як філософія	
ШЕВЧЕНКО О. К. Лист про смерть, кохання і кошеня	105
СЕДАКОВА О. О. (Москва). Вірші	110
Наукове життя	
● ШУДРЯ К. П., АЗА Л. О., ШКЛЯР Л. Є. Актуальні питання комуністичного виховання в умовах перебудови	116
КЛИМЕНКО Б. В. Премія Карлу Попперу	120
Про книги	123
Хроніка	129
Резюме англійською мовою	132

● Рекомендуємо для пропагандистів і слухачів теоретичних семінарів системи навчання
 ■ Для керівників і слухачів методологічних семінарів

CONTENTS

THEORETICAL AND PRACTICAL PROBLEMS OF PERESTROIKA. *Shirokov A. I.* Foundation of the USSR: Deformation of Lenin's Principles of the National Policy, p. 3. *Donchenko O. A., Shapoval S. I.* Youth: Sources of Nihilism and Social Apathy, p. 13. *Sociological Reporting. Poltorak V. A.* (Dnepropetrovsk) Youth about Itself, p. 22. *DEMOCRATIZATION IN THE MIRROR OF SOCIOLOGY. Sociological Reporting. Martyniuk I. O.* Elections in the Mirror of Social Opinion, p. 25. *Soboleva N. I.* What Do Future Teachers Think About International Relations? p. 27. *ROSTRA NOSTRA. Tkachenko O. O.* (Pereyaslav Knmelniysky) How to Root Out the Cult Tree? p. 30. *CULTURE AND WELTANSCHAUUNG. Bystriytsky E. K.* Phenomenon of the Personality: Being and Activity (Ontological Approach), (the End), p. 37. *LOGIC, METHODOLOGY AND PHILOSOPHY OF SCIENCE. Baltzer V. (BRD), Sneed J. D. (USA)* New Structuralism, p. 47. *METHODOLOGY AND METHODS OF SOCIOLOGICAL STUDIES. Rukavishnikov V. O. (Moscow), Serov M. K. (Leningrad).* Sociological Monitoring in the Context of Methodological-Methodic Problems of Social Cognition, p. 57. *Scientific Communications. Novikov S. G. (Moscow), Petrenko O. S. (Moscow), Sokolov A. B. (Moscow), Tarusin M. A. (Moscow)* All-Union Territorial Sampling for Questioning of All-Union Centre for Investigation of Social Opinion, p. 60. *OFFICIAL SECTION. p. 65. MODERN FOREIGN PHILOSOPHY: IDEAS, THEORY, METHODOLOGY. Kosharny S. O.* Phenomenology of Husserl and Experience of Hermeneutic Science Foundations of Humanistic Knowledge in the Historical Science Teaching of Dilthey (Continued), p. 68. *RETROSPECTIVE. Rostalnyi V. N. (Chernigov), Tabachnik L. V.* Red Lion of the Revolution. (Sketch of Political Portrait of L. D. Trotsky), (Continued), p. 77. *FIRST PUBLISHED. Science — Art — Moral. (From Correspondence of A. A. Lyubishchev and B. S. Kuzin) 1944 — 1970, p. 90. POETRY AND PHILOSOPHY. Shevchenko O. K.* A Letter About Death, Love and a Kitten, p. 105. *Sedakov O. O. (Moscow)* Poetry, p. 110. *SCIENTIFIC LIFE. Shchudrya K. P., Aza L. O., Shklyar L. E.* Urgent Problems of Communist Education in Conditions of Perestroika, p. 116. *Klimenko B. V.* Prize to Karl Popper, p. 120. *ABOUT BOOKS, p. 123. NEWS ITEMS, p. 129. ABSTRACTS IN ENGLISH, p. 132.*

ТЕОРЕТИЧНІ І ПРАКТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ПЕРЕБУДОВИ

А. І. Широков

ШИРОКОВ Анатолій Іванович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР. Галузь наукових інтересів — ідеологія і політика, міжнародні відносини. Автор монографій «Сионизм: ідеологія і політика антикомунізму» (Дніпропетровськ, 1986), «Социально-политическая доктрина сионизма: Критический анализ» (Київ, 1988), низки статей з проблем національних відносин, ролі засобів масової інформації в пропаганді в сучасному ідеологічному процесі. Постійний автор нашого журналу.

УТВОРЕННЯ СРСР: ДО ПИТАННЯ ПРО ДЕФОРМАЦІЮ ЛЕНІНСЬКИХ ПРИНЦИПІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

Міжнародні відносини у СРСР нині переживають складний і відповідальний період, пов'язаний із виникненням низки гострих проблем. Значно ускладнилася ситуація у ряді регіонів країни. Тугий клубок протиріч утворився на Закавказзі навколо Нагірно-Карабахської автономної області. Істотного впливу національний чинник набув у прибалтійських і середньоазійських республіках. Зажадали поновлення втраченої (або зміни статусу наявної) автономії деякі нації і народності. Таких прикладів чимало.

За роки сталінського режиму і в період застою істотної деформації зазнали не лише соціально-економічна, політична і духовна сфери життя радянського суспільства, а й царина міжнародних відносин. Певні здобутки у розв'язанні національного питання було абсолютизовано, панувала думка про безпроблемність національних відносин. Суспільствознавство слідом за політичним керівництвом виходило із тези про те, що «національне питання у тому вигляді, в якому воно нам полишено старим ладом, розв'язане повністю і остаточно», і з метафізичних позицій досліджувало такий складний і динамічний процес. Проте винувати в усіх гріхах самих лише суспільствознавців, ставити їм на карб, що вони чогось не врахували і чогось не завбачили, увіч несправедливо. Об'єктивний критичний аналіз стану міжнародних відносин та їх прогнозування не заохочувались і не поділялись «верхами». «Негативні явища, які нагромаджувалися десятиріччями, довгий час ігнорувалися, заганялися всередину, не діставали належної партійної оцінки»¹.

В умовах оновлення радянського суспільства чимало проблем міжнародних відносин набули нарешті статусу широко дебатованих

¹ Матеріали XIX Всесоюзної конференції Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1988. — С. 134.

пріоритетів, які привертають пильну увагу громадської думки. Це питання про суверенітет республік, двомовність, національно-культурний розвиток, гармонізацію відносин між центром і республіками, взаємозалежність національного й інтернаціонального та ін. Багато які із згаданих питань стояли на порядку денному ще напередодні утворення СРСР і в перші роки існування союзної держави. Саме в цей період виникає позитивний досвід розв'язання національного питання, проте й деформації наступних десятиріч зароджувалися саме тоді. Тому так багато важить ретроспективний аналіз історії міжнаціональних відносин: він дає змогу переглянути стереотипи й «аксіоми», започатковані у «Короткому курсі історії ВКП(б)», проте не викоренені й понині, на п'ятому році перебудови.

Перемога соціалістичної революції спричинила якісно нову ситуацію: з одного боку, воля раніш пригноблених народів створити власну національну державність, а з другого — бажання встановити рівноправний союз із Радянською Росією. За цих умов В. І. Ленін удається до федеративної форми союзних відносин. У «Первісному начерку тез національному і колоніальному питаннях», підготовленому до Другого з'їзду Комуністичного Інтернаціоналу, він писав: «Визнаючи федерацію перехідною формою до повної єдності, необхідно прагнути до дедалі тіснішого федеративного союзу, маючи на увазі, по-перше, неможливість відстояти існування радянських республік, оточених незрівнянно могутнішими у воєнному відношенні імперіалістичними державами всього світу, без найтіснішого союзу радянських республік; по-друге, необхідність тісного економічного союзу радянських республік, без чого нездійсниме відновлення зруйнованих імперіалізмом продуктивних сил і забезпечення добробуту трудящих; по-третє, тенденцію до створення єдиного, за загальним планом регульованого пролетаріатом усіх націй, всесвітнього господарства як цілого, тенденцію, яка цілком виразно виявлена вже при капіталізмі і безумовно має далі розвиватися і цілком завершитися при соціалізмі»².

У нинішніх дискусіях з проблем міжнаціональних відносин частина вчених-суспільствознавців заперечує взаємозамінність термінів «союзна держава» і «союз держав», вбачаючи в останньому прагненні перетворити СРСР на «нетривку конфедерацію»³. Розбіжності, як бачимо, не семантичного, а сутнісного характеру. Яким же змістом поняття «союз республік» (саме таке словосполучення найчастіше подібуємо в ленінських працях) наділяв сам В. І. Ленін? В одних випадках йшлося про союз як спосіб взаємодії самостійних, суверенних республік у певних сферах: скажімо, у воєнній галузі, у зовнішньополітичній діяльності та ін. В інших фрагментах «союз республік» можна було витлумачити як єдину федеративну союзну державу. Щоправда, це ленінське розуміння поняття «федерація» досить істотно розходиться з усталеним нині. У своєму «Листі до робітників і селян України з приводу перемоги над Денікіним», датованому 28 грудня 1919 року, В. І. Ленін писав, що самі трудящі України мають розв'язувати питання, «чи бути Україні окремою і незалежною Українською Радянською Соціалістичною Республікою, зв'язаною в союз (федерацію) з Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою, чи злитися Україні з Росією в єдину Радянську республіку»⁴. Отже, «федерація по-ленінськи» надавала значно більшої свободи і самостійності окремих республікам порівняно з установленими після утворення СРСР.

Висуваючи ідею федеративної союзної держави, В. І. Ленін розумів усю складність майбутнього завдання, всі труднощі, які чатують на цьому шляху. Створення такої держави мислилось лише за дотримання чітких умов: «Ми хочемо добровільного союзу націй, — такого союзу, який не допускав би ніякого насильства однієї нації над другою,

— такого союзу, який ґрунтувався б на цілковитому довірі, на ясну-му усвідомленні братерської єдності, на цілком добровільній згоді»⁵. В. І. Ленін застерігав від зайвої поквалітивності: «Такий союз не можна здійснити відразу; до нього треба допрацюватися надзвичайно терпеливо й обережно, щоб не зіпсувати справу, щоб не викликати недовіри, залишене віками гніту поміщиків і капіталістів, приватної власності і ворожнечі за її поділи і переділи»⁶. Отже, новий союз мав стати результатом твердо виявленої волі і бажання самих народів, а не наслідком адміністративної запопадливості. Проте, на жаль, розвиток подій набув форсованого характеру, справу ускладнювало те, що через хворобу В. І. Ленін не завжди мав змогу оперативно впливати на їх перебіг.

Радянська література з розглядуваної теми містить одну давню догму: «Утворення СРСР — торжество ленінської національної політики». Згідно з цією тезою, подальший розвиток багатонаціональної радянської держави відбувався в напрямі, окресленому В. І. Леніном. Ця схема часто-густо репродукується й у працях останніх років⁷. Однак уважне прочитання ленінської спадщини, аналіз сукупності всіх фактів не дають підстав для такого категоричного висновку.

10 серпня 1922 року Політбюро ЦК РКП(б) ухвалило рішення запропонувати Оргбюро утворити комісію з дорученням опрацювати до наступного пленуму ЦК питання про взаємовідносини між РРФСР і незалежними радянськими республіками. Комісію очолив І. В. Сталін. 24 вересня комісія подала підготований Сталіним проект резолюції, який передбачав об'єднання радянських республік на такому принципі: вважати за доцільне укласти договір між радянськими республіками України, Білорусії, Азербайджану, Грузії, Вірменії та РРФСР про формальний вступ перших до складу РРФСР. Проект Сталіна дістав назву «автономізації», тому що за ним суверенні республіки мали б увійти до складу РРФСР фактично на правах автономії. Таке важливе для долі народів радянських республік рішення передбачалося здійснити, застосувавши підйоми влади і механізм партійної дисципліни. 6-й пункт резолюції сповіщав: «Це рішення, якщо воно буде схвалене Цєка РКП, не публікується, а передається національним Цєка, як циркулярна директива, для його проведення в радянському порядку через ЦВК або з'їзди Рад згаданих вище республік до скликання Всеросійського з'їзду Рад, на якому декларується воно, як побажання цих республік»⁸. У цьому документі вже прозирають контури майбутнього управління «від імені народу», за якого Радам призначається функція додатку до партійних органів, а демократія обмежується правом схвалювати рішення, прийняті ЦК партії. Прохання представника України Г. І. Петровського про дозвіл обговорити пропозицію комісії бодай на бюро губкомів партії було відхилено п'ятьма голосами проти чотирьох. *Закулісний характер* підготовки такого відповідального рішення засвідчили у своїх виступах чимало делегатів XII з'їзду РКП(б), що відбувся у квітні 1923 року. «Це питання, — сказав С. Саїд-Галієв, — обговорювалося не в широких колах; воно обговорювалося у невеликому колі нашого ЦК і у малих колах партійних організацій, а на місцях воно не проникло в усю товщу, в усю ширину нашої партійної організації»⁹.

То помилка — уявляти проект «автономізації» виразом поглядів самого лише Сталіна. Йому симпатизували у впливових колах парт-апарату, чимало рядових більшовиків. Їхнє кредо полягало в тому, що час покласти край *ґрі у самостійність* радянських республік і потуран-

⁵ Там же. — С. 41.

⁶ Там же.

⁷ Див., наприклад: Актуальные проблемы развития национальных отношений, интернационального и патриотического воспитания. — М., 1988. — С. 30—32.

⁸ Ленін В. І. Повне зібр. творів. — Т. 45. — С. 531.

⁹ Двенадцатый съезд РКП(б) 17—25 апреля 1923 года: Стеногр. отчет. — М., 1968. — С. 567.

² Ленін В. І. Повне зібр. творів. — Т. 41. — С. 156.

³ Див.: Правда. — 1988. — 30 дек.

⁴ Ленін В. І. Повне зібр. творів. — Т. 40. — С. 40.

ню національному егоїзмові. На Україні цю ідею поділяв Д. З. Мануїльський, котрий вважав, що утворення на окраїнах самостійних республік відповідало певному етапу революції і було даниною національній стихії. Глибокий аналіз передсудів у національному питанні зробив у своєму виступі на XII з'їзді РКП(б) видатний діяч партії і держави, на той час голова РНК Радянської України, Х. Г. Раковський: «Маємо у ставленні до національного питання забобон, глибокий забобон і тим паче небезпечний забобон, що він є комуністичним забобоном... і тому що за цим забобоном стоїть наше невігластво в національному питанні»¹⁰. У чому ж він виявлявся? «Багато хто ставиться насмішкливо до національного питання: «Адже ми — країна, яка вже переступила через національності, ми — країна, де... матеріальна й економічна культура протиставляється національній культурі. Національна культура — це для відсталіх країн, які перебувають по той бік барикади, для країн капіталістичних, а ми — країна комуністична»¹¹.

Таку само лівацьку позицію піддав критиці К. Маркс ще 1866 року в листі до Ф. Енгельса. Йшлося про те, що представники «Молодої Франції» у Раді Інтернаціоналу пропонували відмовитися від понять «нація» і «національність» як «застарілих забобонів». «Прудоністське штірнеріанство» — так лаконічно означив К. Маркс ці прожекти. Далі він повідомляв Ф. Енгельсу, що «англійці дуже сміялися, коли я почав свою промову з того, що наш друг Лафарг та інші, які скасували національності, звертаються до нас «по-французькому», тобто користуються мовою, незрозумілою для 9/10 зборів. Далі я натякнув, що Лафарг, сам того не усвідомлюючи, під запереченням національностей розуміє, здається, їх поглинення зразковою французькою нацією»¹².

Чимало російських та обрусілих комуністів мали ті самі почуття, що й Лафарг колись, до інших націй. Так, наприклад, той-таки Х. Г. Раковський і один із найстаріших членів КП(б)У М. О. Скрипник розказували, що на Україні їм не раз випало слухати товаришів, котрі називали українську мову вигадкою галичан, а на звертання українською мовою чути відповідь: «говорите со мной на понятном языке». Поширилися настрої вважати національний момент неістотним чинником по завершенні громадянської війни. Така само психологія припускала «вільну боротьбу культур», що за умов фактичної нерівності мусило обернутись занепадом, а в перспективі й зникненням духовної культури багатьох народів.

Підставою для таких настроїв були абсолютизація соціально-класового моменту та ігнорування національного. Аргументацію ж добирали, вульгаризуючи спадщину основоположників наукового комунізму.

Ознайомившись із проектом «автономізації», В. І. Ленін написав листа членам Політбюро, де виклав своє розуміння відносин між радянськими республіками: «Важливо, щоб ми... не знищували їх незалежності, а створювали ще новий поверх, федерацію рівноправних республік... разом і нарівні з ними входимо в новий союз, нову федерацію»¹³.

6 жовтня 1922 року відбувся пленум ЦК РКП(б), на якому дебатовалася вже згадана доповідь комісії. Було ухвалено резолюцію, в 1-му пункті якої зазначалося: «Визнати за необхідне укладення договору між Україною, Білорусією, федерацією Закавказьких республік і РРФСР про об'єднання їх в «Союз Соціалістичних Радянських Республік» з залишенням за кожною з них права вільного виходу із складу

«Союзу»¹⁴. Проте навіть роблячи у своєму проекті зміни, запропоновані В. І. Леніном, Сталін подбав про те, щоб уникнути розбіжностей, які існували між ними. У вступній частині нового документа стверджувалося, що нова резолюція є лише трохи скоригованим, точнішим формулюванням попередньої редакції, яка загалом правильна і безперечно прийнятна.

Все це зродило у В. І. Леніна велику тривогу. В день роботи пленуму він пише листа Л. Б. Каменеву: «Великоруському шовінізмові оголошую бій не на життя, а на смерть»¹⁵.

Гостра критика В. І. Леніном проекту «автономізації» була пов'язана не лише з її невідповідністю партійній програмі у царині національного будівництва, а й з практичним досвідом існування впродовж декількох місяців (від березня 1922 року) Закавказької федерації, яка була експериментом Наркомнацу в об'єднанні Азербайджану, Вірменії та Грузії в ЗРФСР. Ідея об'єднання трьох закавказьких республік як така не мала заперечень ані з боку В. І. Леніна, ані з боку місцевих партійних організацій. На певному етапі вона могла відіграти позитивну роль у різних сферах соціально-економічного і політичного життя регіону, у налагодженні дружніх взаємин між його народами. Проте невідповідними були адміністративно-натискні методи, ігнорування суверенних прав республік. 16 квітня 1921 року, буквально на другий день після встановлення Радянської влади на території всього Закавказзя, у Тифлісі під головуванням С. Орджонікідзе відбулося засідання Верховної Комісії, на якому було ухвалено рішення об'єднати залізниці Закавказзя. Доцільність такого заходу не викликала сумнівів. Інша річ — як він здійснювався, а саме — поза всякою участю членів грузинського уряду. Комуністи ще були годні зрозуміти таке. Проте Радянська влада, як державна влада, встановлювалася не для самих лише комуністів.

Закавказький крайком РКП(б) часто-густо перебирав на себе повноваження загальною керівництвом організаціями і функції Центральних Комітетів Компартій Грузії, Вірменії та Азербайджану. Один з найавторитетніших більшовиків Грузії, соратник В. І. Леніна Ф. І. Махарадзе не випадково наголосив на умовності поняття «незалежність» стосовно радянських республік: «Ведуть річ про незалежні, про самостійні радянські республіки. Тут треба бути якнайобережнішим, щоб не перебільшувати нічогісінько. Товариші, всім зрозуміло, яка це самостійність, яка це незалежність. Адже у нас одна партія, один Центральний Орган, який кінець кінцем визначає для всіх республік... абсолютно все, і загальні директиви, аж до призначення відповідальних керівників у тих чи тих республіках, — усе це йде від одного органу, тому вести річ за цих умов про самостійність, про незалежність, — це само собою абсолютно незрозуміла теза»¹⁶. Форсування отакого, і без того скороспілого, об'єднання без проведення необхідної підготовчої роботи багатьма було оцінено як приховане колонізаторство з боку колишньої великодержавної нації. Значні розбіжності між ЦК Компартії Грузії, з одного боку, і Закрайкомом, підтриманим Сталіним, — з другого, виникли з приводу входження до СРСР. Комуністи Грузії висловили бажання безпосередньо увійти до складу нової союзної держави, а не через Закавказьку федерацію. Відтак на них навісили ярлики шовіністів, націонал-уклоністів та ін. Дійшло до гострого конфлікту між Закрайкомом і грузинською партійною організацією. Ленінська оцінка ситуації, що склалася, цілком однозначна: «Політично-відповідальними за всю цю справді великорусько-націоналістичну кампанію слід зробити, звичайно, Сталіна і Дзержинського... я думаю, що тут відіграли фатальну роль поспішність і адміністраторське захоплення Сталіна, а також його озлоблення проти горезвісного «соціал-

¹⁰ Там же. — С. 577.

¹¹ Там же. — С. 578.

¹² Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 31. — С. 188.

¹³ Ленін В. І. Повне зібр. творів. — Т. 45. — С. 202, 201.

¹⁴ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1979. — Т. 2. — С. 385.

¹⁵ Ленін В. І. Повне зібр. творів. — Т. 45. — С. 203.

¹⁶ Двенадцатый съезд РКП(б). — С. 516.

націоналізму»¹⁷. Події у Закавказзі збудили у В. І. Леніна сильні побоювання стосовно того, що методи створення ЗРФСР могли бути поширені й на нову федерацію радянських республік.

30 грудня 1922 року делегати Першого Всесоюзного з'їзду Рад підписують Декларацію і Договір про утворення СРСР. Того ж дня тяжко хворий, цінуючи кожну хвилину останніх днів життя, В. І. Ленін починає диктувати листа «До питання про національності або про «автономізацію», прийнятого неприхованим неспокоєм за національну політику. Чим пояснити цей факт, коли припустити, що утворення СРСР йшло згідно з ленінським планом? До того ж деякі автори так захоплюються даною схемою, що не помічають очевидної невідповідності. Так, наприклад, Д. Волкогонов стверджує, нібито ідеї цього ленінського листа було покладено в основу доповіді Сталіна, яку той виголосив на з'їзді Рад 30 грудня 1922 року¹⁸. В. І. Ленін ще тільки надиктовував свої роздуми, а генсек, виявляється, того ж таки дня «творчо розвивав» їх у своїй доповіді.

Проте вже перша фраза ленінської праці змушує по-новому осмислити поняття, що давно стали звичними: «Я, здається, дуже винен перед робітниками Росії за те, що не втрутився досить енергійно і досить різко в горезвісне питання про автономізацію, яке офіційно називають, здається, питанням про союз радянських соціалістичних республік»¹⁹. Отже, утворюваний Союз РСР і проект «автономізації» ототожнюються. Хіба В. І. Ленін не знав про рішення жовтневого пленуму ЦК, про зміни, внесені Сталіним до свого проекту після ленінської критики? Знав, але ж висловився цілком певно. «Видно вся ця затія «автономізації» в корені була неправильна і несвоечасна. Кажуть, що потрібна була єдність апарату. Але звідки виходили ці запевнення? Чи не від того самого російського апарату, що... взятий нами у царизму і тільки трошки-трошки підмазаний радянським миром... За таких умов дуже природно, що «свобода виходу з союзу», якою ми виправдовуємо себе, виявиться пустим папірцем, нездатним захистити російських іногородців»²⁰. Яких же практичних заходів належить ужити в ситуації, що склалася, питає себе В. І. Ленін, і відповідає: «Слід залишити і зміцнити союз соціалістичних республік; щодо цього заходу не може бути сумніву»²¹. Саме на цих словах часто-густо обривають ленінську цитату, силкуючись обгрунтувати тезу про те, що В. І. Ленін вітав утворення СРСР. Але, ведучи річ про зміцнення союзу, він мав на думці співробітництво у військовій галузі, «для боротьби з всесвітньою буржуазією і для захисту від її інтриг»²². Доконечна потреба в такому союзі була й стосовно дипломатичного апарату. Тобто йшлося про рівень консолідації та співробітництва радянських республік, здобутий ще в роки громадянської війни і відповідний *конфедеративним зв'язкам, або ж ленінському розумінню федерації* у його «Листі до робітників і селян України з приводу перемог над Денікінін». Насамкінець В. І. Ленін диктує: «Не слід зарікатися наперед ні в якому разі від того, щоб в результаті всієї цієї роботи повернутися на наступному з'їзді Рад назад, тобто залишити союз радянських соціалістичних республік тільки у відношенні військовому і дипломатичному, а в усіх інших відношеннях відновити повну самостійність окремих наркоматів»²³.

Варта уваги подальша доля ленінської праці, яку за життя В. І. Леніна опубліковано не було і яка побачила світ лише 1956 року. У примітках до 45 тому Повного зібрання творів міститься округле

¹⁷ Ленін В. І. Повне зібр. творів.— Т. 45.— С. 344, 340.

¹⁸ Див.: Волкогонов Д. Триумф и трагедия. Политический портрет И. В. Сталина // Октябрь.— 1988.— № 10.

¹⁹ Ленін В. І. Повне зібр. творів.— Т. 45.— С. 339.

²⁰ Там же.— С. 339—340.

²¹ Там же.— С. 343.

²² Там же.

²³ Там же.— С. 344.

формулювання, нібито рішення Політбюро ЦК про її публікацію не було ухвалено. Точніше сказати, що ленінський лист не зборов своєрідної цензури тріумвірату — Зінов'єва, Каменева та Сталіна, що виступали того часу згуртованою групою. Генсек на той час ще не зосередив у своїх руках необмеженої влади, але вже мав чималі можливості для прийняття чи блокування важливих політичних рішень. Листа було обнародовано на XII з'їзді РКП(б) у делегаціях. На одному із засідань між головуючим Л. Б. Каменевим та П. Г. Мдівані спалахнула справжня дискусія: «Каменев (голова). Тов. Мдівані, я вам сказав, що ви можете посилатися на цього листа, але не цитуючи його поспіль, бо це означає публікацію. Мдівані. Я й не публікую... Голова (Каменев). Тов. Мдівані, ви не маєте права спиняти мене!.. Я сказав, що ви не повинні цитувати листа, можете посилатись на нього, але не маєте права низкою цитат публікувати його»²⁴, — та ін.

Чимало членів старої більшовицької гвардії поділяли тривоги і побоювання В. І. Леніна. Так, на установчому з'їзді Рад, виступаючи в обговоренні доповіді Сталіна, М. В. Фрунзе запропонував ухвалити додаткові гарантії суверенності об'єднаних республік.

17—25 квітня 1923 року працював XII з'їзд РКП(б) — перший з'їзд, на якому через хворобу був відсутній В. І. Ленін. Центральне місце в роботі з'їзду посіло національне питання. Від часу утворення СРСР минуло лише декілька місяців, але цього було досить, аби потвердилися найгірші побоювання, висловлені В. І. Леніним. Про це казали делегати, котрі піддали критиці тези «Про національні моменти у партійному та державному будівництві». Х. Г. Раковський просто заявив: «Союзне будівництво пішло неправильним шляхом. Як... відомо, це не лише моя думка, — це думка Володимира Ілліча. Я сигналізував у спеціальній доповідній записці ЦК про наготовлювану значну помилку ще у вересні»²⁵. У виступах багатьох делегатів рефреном проходила думка про те, що джерелом негативних явищ у галузі національної політики є розрив між партійною лінією і її реальним практичним здійсненням, розходження, що виникають день у день між програмою і державним апаратом, відомчою, апаратною, бюрократичною психологією.

Свого часу Ф. Енгельс сказав, що державна влада, слугуючи своїм особливим інтересам, перетворюється із слуг суспільства на його господарів навіть у демократичній республіці. Не уникла такого переродження і Радянська влада. Ідея об'єднання, як зазначав В. І. Ленін, виходила від самого апарату. Річ у тім, що центральні органи розглядали управління всією країною з точки зору своїх канцелярських вигод. «Коли б я оповів вам історію боротьби, — казав Х. Г. Раковський, — яку доводиться республікам вести з нашим центральним апаратом, це була б історія боротьби за їхнє існування, яку переживаємо ми на окраїнах... Що ж сталося по створенні Союзу Республік? Союз — це чимало з центральних органів зрозуміли так, що вони можуть навалитись усім своїм тягарем на окремі республіки»²⁶.

Прикладів вистачало. Так, Наркомпрод, який почав вважати себе директивним органом (хоча рішення союзного ЦВК ще не мали), визначав із Москви не лише загальне завдання, а й найдрібніші деталі і, природно, припускався значних помилок через необізнаність із становищем на місцях, що призводило до ускладнень на селі.

Нині широко дебатується ідея регіонального госпрозрахунку. А проте проблема ця виникла одразу ж по утворенні СРСР. Розв'язано її було, як видно з досвіду, аж ніяк не в найліпший спосіб. У центрі гадали так: республіки можуть краще визначити окремі податкові можливості, тому їм можна надати якесь право самостійного введення по-

²⁴ Дванадцятий съезд РКП(б).— С. 498.

²⁵ Там же.— С. 580.

²⁶ Там же.— С. 580.

датків, але за умови, що вони будуть сплутані по руках і ногах у сфері бюджетній, тобто у витрачаннях коштів.

Наркомзем і Наркомнац 1923 року підписують міжнародну угоду від імені України, а проте ніхто їм таких повноважень не давав. Навіть на підставі союзної Конституції таке право їм не належало. При російських комісаріатах — у Раднаргоспі, Наркомпраці, Наркомфіні — було створено спеціальні секретаріати для управління союзними республіками. Щоправда, після того як Секретаріат ЦК осмикнув комісаріати, вони відмовилися (тимчасово) від таких методів. Але й Центральний Комітет не завжди був у змозі обстоювати принципову позицію. Над ним також тяжіла відомча точка зору. На пленумі ЦК 24 лютого 1923 року було підтверджено, що наявна система взаємин між радянськими органами лишається без змін. А в березні з'являється ціла серія законодавчих актів за підписом «СРСР». У відповідь на запит Секретаріат ЦК фактично підтримав такі дії, посилаючись на рішення союзного з'їзду Рад тимчасово наділитися функціями союзного будівництва російський ЦВК, в якому не мала представництва жодна союзна республіка, а проте саме там вирішували, в який спосіб по-рядкувати багатствами окремих республік.

Принципового значення на з'їзді набуло обговорення питання про великоруський шовінізм і націоналізм в окремих республіках. У доповіді Сталіна вони практично перетворилися на «однакову загрозу», хоча перший і було названо головною небезпекою. Чимало делегатів не погодилися з таким формулюванням. Відомо, що в своїх останніх листах В. І. Ленін оголосив бій не на життя, а на смерть великоруському шовінізмові і водночас підкреслив, що потрібна поступливість до національних меншостей, бо інакше може відродитися імперська політика щодо раніш пригноблених народів. У найостаннішому листі, продиктованому 6 березня (строого секретному) і адресованому П. Г. Мдівані і Ф. І. Махарадзе (копія — тт. Троцькому і Каменеву), В. І. Ленін писав: «Шановні товариші! Всією душею стежу за вашою справою. Обурений грубістю Орджонікідзе і потураннями Сталіна і Дзержинського. Готую для вас записки і промову»²⁷. Чому В. І. Ленін і словом не прохопився про помилки горезвісного націонал-уклонізму, а навпаки — став на його захист? Невже він не відав про існування «місцевого націоналізму» чи не годен був згадати регіони, де помічались сепаратистські тенденції? Мабуть, що відав. Проте твердо розумів — як задля «об'єктивної справедливості» кожну згадку про великодержавний шовінізм «урівноважувати» звинуваченнями «недержавних» народів в націоналізмі, як удаватися до такої «подвійної бухгалтерії», то не зрушиться головне питання. Розвиваючи ленінську думку, М. О. Скрипник зазначив: «Теоретично правильним є провадження в тезах т. Сталіна зіставлення двох націоналізмів: націоналізму великодержавного, панівного і націоналізму колись пригноблених національностей... Та чи не надто це вилазить у т. Сталіна? Чи не дасть це протиставлення двох національностей привід до того, щоб для багатьох і багатьох власна практична бездіяльність у сфері національного питання мала б за виправдання таке протиставлення?»²⁸.

Особливої обачності національна політика потребувала там, де не було значного національного ядра в партійних організаціях і серед робітничого класу. «На Україні, наприклад, — казав М. І. Бухарін, — де склад партії російсько-єврейський, головне наше завдання полягає в роботі серед українців, і саме тому часто-густо на Україні частина наших товаришів так енергійно, шалено бореться з українським націоналізмом. Їм для правильної політики годилося б перевчатися»²⁹. Але перевчання додалось трудно. На Україні більшовикам вдалося повернути на свій бік Українську комуністичну партію («боротьбіс-

тів»), яка числом понад чотири тисячі увійшла до КП(б)У. Та невдовзі лишилось ледве сто «боротьбістів». А решта? Хто поїхав до Росії, хто сам залишив партію, більшість же було виключено під час партійних чисток з огляду на буцімто незжиті націоналістичні передсуди. У багатьох республіканських наркоматах внаслідок їхнього національного складу панував дух великоруського шовінізму, що будь-яку спробу розвитку національної культури і насамперед національної мови обертав на вияв націоналізму. Національне безпідставно виставлялось як націоналістичне.

В. І. Ленін зажадав найтвердіших правил «відносно вживання національної мови в інонаціональних республіках»³⁰. Проте ця, здавалось би, безперечна для всіх вимога, що зобов'язувала вдатись у спілкуванні й діловодстві до мови відповідної нації, наразилася на величезний опір — несвідомий з боку партії, переважно великоруської, свідомий з боку чиновницького апарату комісаріатів.

У тезах, які Сталін виголосив на з'їзді, чимале місце посідав аналіз чинників, сприятливих об'єднанню народів в одну державу й гальмівних щодо цього процесу. Перші було згруповано так: 1) господарське зближення народів, певний поділ праці; 2) природа Радянської влади, влади робітників як така, позанаціональний характер диктатури пролетаріату; 3) імперіалістичне оточення. Ці чинники справді сприяли зближенню суверенних радянських республік. Та ж чи досить було наявності тих об'єктивних чинників для неодмінного об'єднання в одну державу? Історичний досвід свідчить: ні, недостатньо. Утворення соціалістичної системи підтверджує, наприклад, що інтеграційні процеси можуть відбуватися і без ліквідації національного суверенітету і самостійної державності республік. Союз у військовій галузі може забезпечити механізм організації типу Варшавського Договору, в межах якого координується і зовнішньополітична діяльність. А господарське зближення і поділ праці здійсненні, наприклад, і в межах РЕВ.

Потрібно також наголосити на помилковості фетишизації того чи того чинника, зокрема господарської доцільності. Застерігаючи від такого підходу, М. І. Бухарін зазначав, що «коли візьмемо до уваги ті національні вимоги, які існують, ті політичні ускладнення, які можуть бути на цьому шляху, мусимо часто-густо поступитися господарською доцільністю, щоб закласти під собою міцні підвалини нашої влади, об'єднавши національності в союз»³¹. Події околі Нагірно-Карабахської автономної області, та й в інших регіонах, потвердили слушність сказаного.

Головним чинником на заваді згуртуванню республік в єдиний союз Сталін нарік великоруський шовінізм. У нього виходило так, що ми ліквідуватимемо гальмівні чинники і zarazом посприяємо розвитку чинників, що працюють на таке об'єднання. Але ж річ у тім, що часто-густо такі чинники годі вирізнити. Наприклад, чинник господарської єдності за конкретних умов породжував великоруський шовінізм і навпаки. Хто втілював у життя господарську єдність? Наш державний апарат, лише ледь-ледь «підмазаний радянським миром». За таких умов великодержавний інтерес безпосередньо задовольнявся і поновленням зв'язків, порушених під час революції та громадянської війни, і зміцненням централізаторських тенденцій. Не випадково змінювалась еміграція залюбки сприйняла утворення СРСР, вбачаючи в цьому початок втілення ідеї «великої Росії».

Окрім наявності потрібних передумов (а вони не обмежуються тими, що навів Сталін), головна умова об'єднання в єдину державу — твердо виказана і цілковито добровільна згода народів жити в спільному домі. Саме так ставив питання В. І. Ленін. Але в тезах генсека цього не почулося. І понад те, Сталін у заключному слові вдався до камуфльованої спроби наважати права націй на самовизначення гальванізувати гасло «самовизначення трудящих», піддане В. І. Ленінім

²⁷ Ленін В. І. Повне збір. творів. — Т. 54. — С. 330.
²⁸ Дванадцятий съезд РКП(б). — С. 573.
²⁹ Там же. — С. 612.

³⁰ Ленін В. І. Повне збір. творів. — Т. 45. — С. 344.

³¹ Дванадцятий съезд РКП(б). — С. 613–614.

нищівній критиці на VIII з'їзді партії. Сталінська аргументація не відзначалася новизною. Але тут-таки він не забув згадати В. І. Леніна: «Я не волів би цитувати вчителя мого, т. Леніна, оскільки його тут немає, і я побоююсь, що, можливо, неправильно і недоречно пошлюся на нього. А проте я змушений одне місце аксіоматичне, з якого не виникає жодних непорозумінь, процитувати... т. Ленін робить такий висновок: «У порівнянні з «робітничим питанням» підпорядковане значення національного питання не підлягає сумніву для Маркса». Тут лишень два рядки, проте вони вирішують усе. Оце й треба зарубати собі на носі деяким не з розуму запопадливим товаришам»³². Майбутній «батько народів» демонструє вправність селективного «цитовання» В. І. Леніна, чий ім'ям він постарається по декількох роках замаскувати деформації соціалізму, створення тоталітарного режиму, а в галузі міжнаціональних відносин — депортацію багатьох народів, знищення національної інтелігенції і ще багато чого. Так, за К. Марксом, національне питання підпорядковане завданню революційної перебудови суспільства. «Але від ігнорування національних рухів, — веде далі В. І. Ленін, — його теорія далека, як небо від землі»³³.

Загальний висновок. Аналіз національних відносин у нашій країні в перші повоєнні роки дає досить підстав стверджувати, що у цій сфері були як певні здобутки, так і посутні проблеми, труднощі, а нерідко й відхилення від розробленої під керівництвом В. І. Леніна програми партії у національному питанні, її натуральне перекинуття. Саме так і сталося в утворенні СРСР. Офіційно заперечена, ідея «автономізації» фактично перемогла в житті. Соціалістичний ідеал у сфері міжнаціональних відносин — динамічна єдність вільних і суверенних народів — було підмінено мертвотною уніфікацією, підкоренням (поглинанням) загальним окремого, одиничного, отже й неповторного. Взяло гору «імперське» мислення з його потужною централізаторською тенденцією. Все це кінець кінцем і породило численні проблеми, які потай визрівали впродовж десятиріч і набули такого вибухового характеру, що подеколи виходять з-під контролю нині, в умовах перебудови і демократизації радянського суспільства.

³² Там же. — С. 650.

³³ Ленін В. І. Повне зібр. творів. — Т. 25. — С. 286.

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» В 1989 РОЦІ ВИПУСКАЄ КНИГУ

Гудзий Н. К. ЛИТЕРАТУРА КИЕВСКОЙ РУСИ И УКРАИНСКО-РУССКОЕ ЛИТЕРАТУРНОЕ ЕДИНЕНИЕ XVII—XVIII вв. — 22 л. — 4 р. 70 к. — План 1989 г. № 513 (IV кв.)

У книзі вміщено праці видатного радянського літературознавця Н. К. Гудзії (1887—1965) про давньоруську літературу та її зв'язки із слов'янськими та неслов'янськими літературами, про «Слово о полку Ігоревім», українські інтермедії XVII—XVIII ст., творчість Феофана Прокоповича, «Енеїду» І. Котляревського та ін. Праці Н. К. Гудзії створені на ґрунті глибокого вивчення першоджерел, написані жваво і захоплююче. Вони зберігають своє наукове значення, будучи надійною основою подальших розвідок в галузі давніх української та російської літератур. Для літературознавців, викладачів, аспірантів, студентів, а також для всіх, хто цікавиться історією розвитку вітчизняної духовної культури.

О. А. Донченко, С. І. Шаповал

ДОНЧЕНКО Олена Андріївна — кандидат філософських наук, завідувача сектором соціології молоді відділу досліджень соціальних структур Інституту філософії АН УРСР. Сфера наукових інтересів: соціальна психологія особистості і соціальних груп. Автор монографій: «Потребление и развитие личности» (К., 1982); «Формирование разумных потребностей личности» (К., 1984, у співавторстві); «Личность: конфликт, гармония» (К., 1987, у співавторстві), учасниця ряду колективних монографій. Постійний автор нашого журналу.

ШАПОВАЛ Сергій Іванович — кандидат філософських наук, молодший науковий співробітник сектору соціології молоді Інституту філософії АН УРСР. Працює над філософськими проблемами культури. Автор наукових праць: «Критика воззрений Ф. Ницше на мораль» // Этика и эстетика. — Вып. 29 (К., 1986); «Молодежь и идеологическая борьба». — Вып. 2 (К., 1985, у співавторстві). У нашому часописі не друкувався.

МОЛОДЬ: ДЖЕРЕЛА НІГІЛІЗМУ І СОЦІАЛЬНОЇ АПАТІЇ

У нашій науковій літературі усталився підхід до молоді як об'єкта виховання, формування та ін. Виникає уявлення, що це якась аморфна маса, якій треба надати форму, відповідну політичному моменту. І хоча стосовно цього вже створено чимало наукових праць, однак проблеми молоді не тільки не розв'язуються, але, навпаки, стають дедалі гострішими. Зроблені на виправдання такого становища посилання на складність процесу виховання не серйозні, бо виховання, підкреслює Л. М. Толстой, є складною і тяжкою справою доти, доки ми хочемо, не виховуючи себе, виховувати своїх дітей або будь-кого. Якщо не зрозуміємо, що виховувати інших ми можемо лише через себе, виховуючи себе, то усувається питання про виховання і лишається от таке питання життя: як треба самому жити? ¹ «Виховний», «формуючий» підхід до молоді є безперспективним, бо в його рамках робиться спроба боротися не з причиною явища, а з його наслідком. А це перетворює виховання в настирливе повчання і тільки відштовхує молодь.

Другим результатом такого підходу є ставлення до молоді як до несамостійної і утриманської частини населення, якій конче потрібно щось дати, забезпечити, створити умови або, навпаки, заборонити, та ін. Навряд чи можна сподіватись, що за таких умов зуміє сформуватись самостійно мисляча, готова до активної дії особистість. Але ж саме розкріпачення людини, набуття нею почуття власної гідності, реалізація всіх її духовних потенцій є ключовим завданням перебудови. І передусім це стосується молоді. Потреба в усвідомленні цієї проблеми така нагальна, що великою мірою від цього залежить дальша доля нашої країни, бо «науковий прогрес не принесе щастя, якщо не буде доповнюватись надзвичайно глибокими змінами в соціальному, моральному і культурному житті людства. Внутрішнє духовне життя людей,

¹ Див.: Толстой Л. Н. Собр. соч. : В 22-х т. — М., 1985. — Т. 19—20. — С. 346.

внутрішні імпульси їхньої активності найважче прогнозувати, але саме від цього залежить у кінцевому підсумку і загибель, і порятунок цивілізації»².

Проте тривалий час у нас побутував погляд, згідно з яким досить змінити соціальні умови, як автоматично зміниться людина і виникне нове світле життя. Ця ідея поставала і більш спрощено. На XXII з'їзді КПРС М. С. Хрущов сказав: «Для того, щоб підготувати суспільство до принципів комунізму, треба добитись гігантського розвитку виробничих сил, створити достаток матеріальних і духовних благ. А для цього потрібен певний час. Чаша комунізму — це чаша достатку, вона завжди повинна бути повна по вінця. Кожен повинен робити в неї свій внесок і кожний із неї черпати. Було б невинуватим помилкою декретувати введення комунізму, коли не визріли всі необхідні умови. Якби ми оголосили, що вводимо комунізм в умовах, коли чаша далеко ще не повна, то довелося б черпати не за потребами... Ми керуємось строго науковими розрахунками. А розрахунки показують, що за 20 років ми побудуємо в основному комуністичне суспільство»³.

Як все сталося насправді — відомо. Але так була дискредитована сама ідея комунізму, а уявлення про нього зведене до образу суспільства загальної ситості, в якому кожен буде черпати з бездонної «чаші достатку». Людині як суб'єктові дії, меті розвитку суспільства тут відводилося другорядне місце. Їй обіцяли «надати», «дати» всі матеріальні і культурні блага, але про те, що цьому має передувати робота щодо самовдосконалення, а не тільки стосовно створення матеріального багатства (аж ніяк не щодо отримання його у готовому вигляді), щодо сходження до свободи особистості, заснованої на включеності до культурної традиції і самоповазі — про це говорити було не прийнято. Бо це кваліфікувалося якщо не індивідуалізмом і егоїзмом, то, в усякому разі, завданням другорядним, розв'язання якого має відбутись автоматично внаслідок соціально-економічних перетворень.

Від такого підходу застерігав К. Маркс, коли писав, що «слід уникати того, щоб знову протиставляти «суспільство», як абстракцію, індивіду. Індивід є суспільна істота. Тому всякий прояв його життя, навіть коли він і не виступає в безпосередній формі колективного, здійснюваного разом з іншими, прояву життя, — є проявом і утвердженням суспільного життя»⁴. Применшення ролі індивіда в суспільному житті, знецінювання індивідуальних цінностей, применшення почуття особистої гідності спричиняють у суспільстві дуже серйозні наслідки.

Уявлення про комунізм, проголошене на XXII з'їзді КПРС, дуже відрізнялося від того, яке сформулював К. Маркс. Комунізм оголошувався «великою метою партії і народу», суспільством загального благоденства. А Маркс говорив, що «комунізм є позиція як заперечення заперечення, тому він є дійсним, для найближчого етапу історичного розвитку необхідним моментом емансипації і зворотного відвоювання людини. Комунізм є доконечна форма і енергійний принцип найближчого майбутнього, але комунізм як такий не є мета людського розвитку, форма людського суспільства»⁵ (розрядка наша. — О. Д. С. III.).

Марксове розуміння комунізму ґрунтується на необхідності нової вільної людини, особистості. Саме в цьому полягає проблема, саме наявність неповторних індивідуальностей може бути запорукою виникнення здорового, динамічного суспільства. У нас молоді люди з раннього віку виховуються на необхідності безумовного підпорядкування особистих інтересів громадським, на принципі абсолютного примату суспільства над особою. Результат виявився сумним: молоді люди, вступаючи у доросле життя, показують елементарну нездатність орієнтуватись у

² Сахаров А. Д. Мир через полвека // Вопр. философии. — 1989. — № 1. — С. 27—28.

³ Матеріали XXII з'їзду КПРС. — К., 1961. — С. 125.

⁴ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 42. — С. 110.

⁵ Там же. — С. 117.

суспільстві, реально впливати на хід подій у країні. Звідси й інфантилізм, і горезвісні пасивність і апатія. За всім цим стоїть відсутність особистісного начала. Серед причин цього явища, за влучним зауваженням історика М. Гефтера, — «бажання (яке увійшло в плоть і кров) змін і покращань за помахом чиеїс руки, яка незмінно спробижна ці зміни здійснювати. Напевне в найглухішому куточку найбільш релігійної країни на нашій планеті не існує такої надії на диво, як у великій державі, де атеїзм багато десятиріч був однією з незмінних опор державного світогляду»⁶.

Пора визнати, що чимало причин громадської пасивності і перекосів у суспільному розвитку перебуває всередині нас. Відсутність розвинутого індивідуального начала в людей є однією з найвагоміших втрат у нашій історії. Без його поновлення і розвитку неможливе створення умов для виникнення справжньої демократії, яка охороняється суспільством. «Проте звідки взятись такому демократизмові і такому суспільству? Вони, в свою чергу, створюються людьми і потребують певних людських якостей і нахилів, а не тільки «об'єктивних передумов». Коло замикається на особистості»⁷. — зауважує М. Гефтер.

Аналізуючи проблему особистості, ми неминуче вийдемо на проблему культури, яка, за висловом, П. О. Флоренського, «є середовище, яке вирощує і живить особистість»⁸. Саме культура робить людину особистістю, на її основі можливий вільний вибір, самостійне мислення, розвиток особистісних якостей. Одне слово — вона дозволяє людині бути самою собою. Чим нижчий культурний рівень людей, тим простіше ними маніпулювати і підкорювати їх. Чи не тому всі диктатури нашого століття починали з обачливого і послідовного знищення культури та інтелігенції? Отже, культура — це єдиний заслін від маніпуляції громадською думкою, від уніфікації людей, від перетворення їх у покірну сіру масу.

До людини має повернутися самоповага, почуття власної гідності, усвідомлення цінності і неповторності своєї індивідуальності. Боятися егоїзму безглуздо. У К. Маркса в записнику є нотатка: «Божественний егоїст на протилежність егоїстичній людині»⁹. А О. І. Герцен дуже точно сказав: «Зрозуміло, люди — егоїсти, бо вони — особи; як же бути самим собою, не маючи різкого усвідомлення своєї особистості. Позбавити людину цього усвідомлення — значить розпустити її, зробити істотою прісною, стертою, безхарактерною. Ми — егоїсти і тому домагаємось незалежності, добробуту, визнання наших прав, тому прагнемо любові, шукаємо діяльності... і не можемо відмовити без очевидної суперечності в тих же правах іншим»¹⁰.

Справжня громадськість, яка робить реальний вплив на життя країни, може виникнути лише на основі спільності вільних людей. Щоб стати громадянином, бути дійсно соціально активною, людині треба розуміти певні абстрактні істини щодо самої себе, своїх здібностей і можливостей. Тому вкрай необхідний тепер вихід зі стану «здиравання свідомості»¹¹, бо лише цей шлях і здатний привести до якісного оновлення життя суспільства на всіх його рівнях.

Життєва передвизначеність, зумовленість, уготованість заздалегідь прирікають душу людини на «безробіття». А мовчання душі людини — запорука безкарного розгулу у її просторі чужих істин, принципів, думок, чужих потреб і ідеалів. Душу можна примусити працювати і говорити «за себе» тільки в разі вироблення власної програми життя, особистої відповідальності за її виконання, власної позиції у всіх життє-

⁶ Гефтер М. Судьба Хрущева. История одного неусвоенного урока // Октябрь. — 1989. — № 1. — С. 154.

⁷ Там же. — С. 154.

⁸ Флоренский П. А. Итоги // Сов. культура. — 1988. — 3 нояб.

⁹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 42. — С. 242.

¹⁰ Герцен А. И. С того берега // Избр. филос. произведения в 2-х т. — М., 1946. — Т. 2. — С. 115.

¹¹ Мамардашвили М. К. Философия — это сознание вслух // Юность. — 1988. — № 12. — С. 10.

вих ситуаціях. А це, у свою чергу, передбачає наявність духовної культури. Тільки вона може «навчити» людину розумно розпоряджатись матеріальними благами, «підказати» людині напрям вибору, «вказати» резерви і перспективи самореалізації, «забезпечити» наступність поколінь та ін.

Тепер чітко виявляється тенденція, яка заслуговує на особливу увагу. Вже на середину 70-х років спільні вікові інтереси, які проголошувались раніше основою тези про покоління як рушійну силу соціального прогресу, послаблюються. Для нового етапу суспільного розвитку характерне переважання класових (але класових не в традиційному розумінні цього слова) і соціальних зв'язків над генераційними. Люди, які належать до одного якогось покоління, часто опиняються тепер по обидва боки барикад. Молодь (так само як і інтелігентське середовище) зазнає процесу різкої диференціації.

Не вік визначає рівень духовності людини, її переконання, систему її ціннісних орієнтацій. З цього погляду молодіжних проблем немає. Є проблема, яка стосується всього суспільства — проблема гарантій необоротності соціальної активності, спрямованої на революційне вдосконалення суспільства. Супровідна їй — проблема формування соціальної активності всіх членів нашого суспільства. За ступенем важливості і за суттю — це одна проблема. Проте єдиною насправді вона стане тоді, коли для кожної людини нарівні з такими необхідними формами існування, як спілкування, споживання, праця та ін., для неї конче потрібно буде і соціальна активність.

Уявлення про соціальну активність, яке панувало у нас тривалий час, було сформоване в 30-ті роки на основі програмних виступів Сталіна. Кажучи про світле майбутнє радянського народу, він відзначав, що нове суспільство «треба завоювати і побудувати зусиллями всіх трудящих — шляхом посилення органів диктатури пролетаріату, шляхом розгортання класової боротьби, шляхом знищення класів, шляхом ліквідації залишків капіталістичних класів, у боях з ворогами як внутрішніми, так і зовнішніми»¹². Всі успіхи і перемоги в суспільстві можуть бути здобуті лише «в порядку запеклої боротьби за проведення лінії партії. Перемога ніколи не приходить сама, — її звичайно притягають»¹³.

Але вже із цього «маніфесту» соціальної активності випливає, що у формі ядра процесу побудови нового життя утверджувалося не творення, а руйнування, не добро, а ненависть і насильство, не консолідація революційних сил, а їх конфронтація під керівництвом «вождя». Тепер нам добре відомо, до чого така соціальна «активність» може призвести. Прикриваючись революційною фразеологією, мафія «вождя» здатна штовхнути маси на розрив з культурними традиціями предків, похитнути віру в моральні ідеали і абсолюти, породити ірраціональний фанатизм, бездушний ентузіазм, рабське безсилля перед абсурдом адміністрування, історичну сліпоту і різке звуження духовних координат існування мільйонів людей.

Сьогодні важко судити про те, наскільки історично і об'єктивно виправданою була відмова від багатющої духовної культури нашого минулого в ім'я найшвидшого зміцнення першої в світі соціалістичної держави, але ретроспективний погляд з очевидністю констатує, що не потрібна була б нинішня перебудова, коли б не був порушений природний, спадкоємний шлях духовного життя народу.

У 1920 році В. Г. Короленко писав А. В. Луначарському: «За вдачею, за природними задатками наш народ не поступається кращим народам світу, і це примушує любити його. Але він далеко відстав у вихованні моральної культури. У нього немає тієї самоповаги, яка примушує стримуватись від певних учинків, навіть коли про це ніхто не

¹² Сталин И. В. Отчетный доклад XVII съезду партии о работе ЦК ВКП(б) // Вопросы ленинизма. — М., 1952. — С. 504.

¹³ Там же. — С. 513.

дізнається»¹⁴. «Душі мають переродитись. А для цього потрібно, щоб спочатку перероджувались установи. А це, у свою чергу, вимагає свободи думки і починання для творчості нових форм життя. Силою стримувати цю самодіяльність у суспільстві і народу — це злочин, який здійснював наш недавній переможений уряд. Але є й інше, може, не менше — це силою нав'язувати нові форми життя, зручності яких народ ще не усвідомив і з якими не міг ще познайомитись на творчому досвіді. І ви у цьому винні. Істинник ви замінили наказом і чекаєте, що з вашого наказу зміниться природа людини»¹⁵.

Всіляке насильницьке відлучення або притягування загрожує народженням нового феномена, багато в дечому неповноцінного через штучне вирощування. Таку неповноцінну народну масу дістав «вождь» унаслідок своїх злочинних дій. Низька раціональність її мислення, інтелектуальна і моральна невідповідність значно спрощувала завдання нав'язування людям будь-якої соціальної активності шляхом висування близьких емоційному настрою маси цілей і завдань¹⁶.

П. О. Кропоткін описує випадок під час Паризької комуні: коли всі чиновники залишили Париж і пошта була дезорганізована, робітник Тейш зібрав поштарів — і сказав: «Вам, панове, треба буде самим організувати сортування і рознесення листів, не чекаючи організації зверху». Цього було досить, щоб через два-три дні рознесення пошти в Парижі організувалося з тією ж механічною досконалістю, як це і було до Комуні. Він робить висновки, які мають і для нас, сучасників, якнайактуальніше значення: «Швидкість людської еволюції... залежить від інтегралу людських воль... У всіх соціальних питаннях головний фактор — чи хочуть того люди? Якщо хочуть, то наскільки хочуть вони цього? Скільки їх? Які сили проти них? Всі теорії еволюції нічого не варті, поки на це запитання немає відповіді... Суспільна гіпотеза... має залишатись утопією і гіпотезою, якщо немає людей, які прагнуть до здійснення саме цієї утопії у такій-то формі»¹⁷.

Хіба ми можемо сьогодні дати чіткі відповіді на поставлені ще в минулому столітті запитання? Які люди сьогодні хочуть істинного здійснення перебудови, скільки цих людей взагалі і скільки серед працівників партійно-господарського управлінського апарату? Чого конкретно хочуть ці люди? Чи хоче цього молодь і яка саме? І чого хоче, і як хоче? Адже мало що, здається, змінилося в характері наших народів порівняно з минулими століттями. Чи ж не звідси той феномен, що «ми знаходимо безліч способів не виразити свою волю навіть там, де від нас цього вимагає закон, — на виборах будь-якого рангу, наприклад. І

¹⁴ Короленко В. Г. Письма к Луначарскому // Новый мир. — 1988. — № 10. — С. 208.

¹⁵ Там же. — С. 215—216.

¹⁶ Відзначимо, що ірраціональність, до того ж — особливість слов'янського характеру. Так само ми не маємо права говорити про те, що «Ванька на печі» — це породження лише сталінського режиму і помилок, яких припустились його послідовники, як і про те, що інертність мас — це справа психологічно загальна, притаманна всім людям планети. Чернишевський, міркуючи про старовинні риси російського життя, дійшов висновку, що «основне наше поняття, найнестримніша наша легенда — те, що ми в усе вносимо ідею сваволі. Юридичні форми і особисті зусилля нам здаються безсиллими і навіть смішними, ми чекаємо всього, ми все хочемо зробити силою примхи безконтрольного рішення... Перша умова успіху, навіть у справдливих і добрих намірах, для кожного із нас те, щоб інші сліпо і безконтрольно корились йому. Кожен із нас маленький Наполеон або, краще сказати, Батій...» (Цит. за: Эйдельман Н. «Революция сверху» в России // Наука и жизнь. — 1989. — № 1. — С. 110; курсив наш. — О. Д., С. Ш.). Чернишевський зауважує, що сума таких звичок «утворює щільну кольчугу, кілки якої дуже міцно пов'язані між собою, тому бог знає, скільки поколінь пройнуть по нашій землі, перш ніж кольчуга перержаве і будуть в її проріхи досягати наших грудей почуття, пристойні цивілізованам людям» (Там же).

П. Я. Чаадаєв стверджував, що «ми належимо до тих націй, які немовби не входять до складу людства, а існують лише для того, щоб дати світові якийсь важливий урок. Настанова, яку ми покликані викласти, звичайно, не буде втрачена, але хто може сказати, коли ми знайдемо себе серед людства і скільки бід судилося нам зазнати, перш ніж збудеться наше призначення». (Чаадаєв П. Я. Философические письма // Соч. и письма. — М., 1914. — Т. 2. — С. 113).

¹⁷ Кропоткин П. А. Записки революционера. — М., 1961. — С. 251.

не розуміємо одного: настав час, коли політична активність має коликх не — або не коликхне — стрілку терезів, на яких перебуває сьогодні для соціалізму»¹⁸. І все це через те, що не хочемо взяти на себе варту відповідальності дорослої цивілізованої людини, яка зобов'язана осмислювати свої дії. Багатовікова монархія і невігластво має породили національну апатію, інфантилізм у постановці і здійсненні суспільних значущих цілей, соціальний конформізм у прийнятті на віру всіляких авторитетів. Недарма у нашій мові так багато приповідок, скажімо «лобом муру не проб'єш», «моя хата скраю, я нічого не знаю».

Процес «окультурювання» у нашій країні досягнув того рубежу, починаючи з якого він може зовсім спинитись, якщо не включаться механізми, які каталізують розвиток особистості, суспільства — механізми свідомого, заснованого на визірлій здатності до самоаналізу і аналізу суспільної ситуації перетворення суспільних форм життя.

Сучасна молодь відрізняється від молоді кінця минулого століття «вибуховим», «ірраціональним» характером настроєності (мається на увазі та молодь, яка «бере слово»). Пригадуючи рух 1870—1878 рр. Кропоткін, наприклад, робить узагальнення про мирну, «поважну» настроєність тодішньої молоді: «більшість молоді задовольнилась б можливістю спокійно жити серед селян і фабричних робітників, вчитись і працювати з ними...»¹⁹. Але тоді це була конкретна справа, за яку бралась молодь (йдеться, безперечно, про незначну її частину). І поря з нігілізмом, так виразно описаним І. С. Тургенєвим в «Отцах и детях» з різким бажанням відродити індивідуальність, чесність, щирість у стосунках між людьми, молодь бралась за конкретні справи, бачила перед собою благородні цілі.

«Нігілізм» сучасної молоді, з одного боку, найрізкіший, такий, що поширюється на все і всіх, менш обґрунтований (більшість «нігілістів» характеризуються низькою духовною, політичною, економічною культурою), але зате поширений з кількісного погляду. З другого боку, він зберігає ті основні ознаки і характерні риси, які йому були притаманні наприкінці минулого століття: 1) повстання проти умовностей і неправди, які стали нормою суспільного життя; 2) розрив з поколінням батьків за їхню здатність миритися з очевидною фальшю як у соціальному житті, так і у стосунках один з одним; 3) протест проти зовнішніх форм і умовностей, які сумістились у свідомості молоді з уявленням про щось протиприродне, фальшиве; 4) зміцнення власних відносин з ровесниками на знак протесту, спрощення змісту любові і дружби та ін. Очевидно, у критичні періоди історії суспільства неминує подібне спрощення цінностей, оскільки відбувається конфронтація по обидві боки барикади — з одного боку, залишаються всі, хто «з ними», а з другого — ті, хто «з нами». Це, а не щось інше викликає загострення пристрастей. І саме це, у свою чергу, заважає подивитися у вічі істині, яка одна тільки здатна згуртувати всіх, створити «згусток волі», необхідний для здорового самопочуття народу і ефективної боротьби за перетворення.

Сьогодні молоді «дозволили» підняти голову і виступити зі своїми вимогами. Голову молодь підняла, а ось з вимогами їй складніше — бракує освіченості, культури протесту і пов'язаного з нею повнокровного розуміння історичних подій, які відбуваються. Наш уряд сьогодні важко звинуватити у «зубатовщині», тобто у спробі створення заохочуваних урядом «легальних» громадських організацій з метою максимального пом'якшення кризової обстановки у країні (як відомо, явище «зубатовщини» в Росії спостерігалось на рубежі століть перед першою російською революцією і було названо так на ім'я царського чиновника Зубатова, який придумав цю ідею). Нинішні «неформали», які несуть на собі тягар національних і історичних інерцій, водночас характеризуються більшою сміливістю і рішучістю, більшою глибиною узагаль-

¹⁸ Андреев С. Ю. Структура власти и задачи общества // Нева.— 1989.— № 1.— С. 144.

¹⁹ Кропоткин П. А. Цит. работа.— С. 386.

нень і більшою впевненістю у своїх діях, бо політика сьогоднішнього уряду, на відміну від минулих часів, визріла у надрах самого народу, цілком підтримується світовою громадськістю, вона перед очима в усього людства. Росія, як і раніше, ставить експеримент, і цей експеримент за значущістю не поступається Великій Жовтневій революції, і за очікуваними результатами є новою редакцією тієї, першої спроби. І це — спільне дітище уряду і мас, «верхів» і «низів».

Але цей факт потрібно усвідомити і не просто усвідомити, а відчувати, переболіти ним, стати після цього іншими людьми. Необхідний не лише емоційний, а й інтелектуальний шок, який би примусив усіх зняти з себе батиєві кольчуги і стати цивілізованими людьми, які живуть не за законами, придуманими іншими, не під гнітом чужих (і, можливо, навіть дуже зручних) умовностей, а дотримуючись у своїх учинках власних почуттів, свого розуміння, своїх принципів і переконань. Цей факт потрібно усвідомити не лише «неформалам», які несуть демонстративний заряд активності у нове покоління, його мають усвідомити всі громадяни нашого суспільства. Потрібен не лише історичний катарсис, очищення, але не менш важливим характерологічним, самовикривальним є катарсис, який відкриває гнійні рани у нашому світосприйнятті, в нашому ставленні один до одного і до свого спільного дому.

Про «неформалів», які становлять серед молоді загалом незначний процент, сьогодні говориться дуже багато. Але роль «неформалів» велика у справі поширення соціальної небайдужості серед молоді. Тому спинимось на цій проблемі докладніше.

Розглядаючи феномен «неформальних» молодих рухів, треба підкреслити, що він не має чіткого визначення, дуже динамічний і умовний і йому можна надати як позитивного, так і негативного забарвлення. Крім того, немає можливості простежити історичні корені явища «неформалів», бо проблема молоді як така виникла у нас зовсім недавно і в літературі важко знайти потрібні аналітичні і статистичні дані з цього питання. Зазначимо, що не всі часи і не всі суспільства знали феномен «м'юлоді». Прості культури не знають його й досі, а найскладніші у більш критичні періоди свого розвитку від нього просто відмовляються з тієї причини, що гучний голос молодіжних соціальних коректив у складних (цивілізованих) суспільствах працює вхолосту. Механізмом такого явища постає основна суперечність: молодь по суті звільнена від громадських обов'язків і відповідальності, а за формою прагне істотно визначати шляхи розвитку суспільства, в якому їй лише «належить жити»! Відсутність фактичної інтегрованості молоді нашого суспільства в соціальному процесі призводить до деформації природного, необхідного явища повноправної її участі у визначенні суспільної стратегії.

Висвітлення молодіжних проблем загалом завжди має бути включеним у ширший контекст економічних, соціально-політичних умов, які характеризують певний етап розвитку суспільства. Скажімо, аналізуючи рух молоді 20-х років, ми маємо зазначити дуже важливу обставину, яка полягає у тому, що і економіка, і соціально-політична сфера, і духовне життя суспільства перебувають у перехідному стані — побудови основ соціалізму. Найхарактернішою рисою цього періоду є плюралізм, що виявляється в усіх сферах життєдіяльності суспільства. Нова економічна політика уможлиблювала багато різновидів діяльності в економіці. Соціально-політичне життя суспільства було дуже розмаїте, неоднозначне, складне, характеризувалось зіткненням багатьох точок зору, репрезентованих різними партійними фракціями, громадськими організаціями. Духовне життя було таким же бурхливим, внаслідок чого виникла велика кількість різних творчих спілок, асоціацій, груп та ін., незалежних від партії і держави.

Усе це призвело до того, що молодь тих років фактично не мала потреби у створенні різних «неформальних» об'єднань у сучасному розумінні цього слова, бо могла примкнути до якої-небудь незалежної організації. Відзначимо, що більшість цих груп і асоціацій мала свої

друковані органи, організовувала виставки, конференції, проводила збори, дискусії та ін. Молоді люди могли приєднатись до якогось співтовариства (або заснувати ще одне нове) і вільно обговорювати проблеми, які їх цікавлять.

У рядах комсомолу України тоді також відбувалася гостра боротьба різних фракцій. Дискутувались проблеми ролі і місця молоді в революційній боротьбі і самостійності комсомолу, висувалась ідея виведення його з-під партійного контролю. Крім комсомольських організацій існували різні українські і єврейські націоналістичні молодіжні організації, ряд яких характеризувався екстремістською спрямованістю. На Україні на той час діяло понад 60 різних об'єднань, спілок, асоціацій та ін., більшість членів яких становили молоді люди. Це різноманітні наукові і науково-технічні спілки (з початку 20-х до 30-31-х рр. існувало 12 таких спілок, наприклад Всеукраїнська етнографічна спілка, Українська юридична спілка, Всеукраїнська науково-технічна спілка та ін.), культурно-просвітницькі спілки (таких спілок було більше як 20, серед них Всеукраїнська спілка сприяння пролетарському студентству, Всеукраїнська спілка взаємодопомоги політемігрантам, Всеукраїнська спілка охорони пам'яток старовини і мистецтва та ін.), художні спілки — з початку 20-х до 1932 року на Україні працювало понад 30 таких спілок, найбільшими серед них були ВУСПП (Всеукраїнська спілка пролетарських письменників, яка за своєю ідейною спрямованістю змикалась з ідеями Пролеткульту), ВАПЛІТЕ (Всеукраїнська асоціація пролетарської літератури).

З 1932 року, коли створюються єдині Спілка письменників, Спілка художників, Спілка композиторів та ін., коли в країні розпочався процес централізації у всіх сферах життєдіяльності, незалежні громадські організації, творчі об'єднання припинили своє існування. З середини 30-х до кінця 50 — початку 60-х років без складну соціально-політичну обстановку (репресії 30-х років, Велика Вітчизняна війна) про «неформалів» говорити вже не доводиться.

Після XX з'їзду партії (1956 р.) і прийняття постанови «Про подолання культу особи і його наслідків» атмосфера демократизації, оновлення життя, віра в свої сили викликали ентузіазм і активність у середовищі молоді. Тут і захоплення новою поезією, театром, і бажання брати участь в технічному оновленні країни, впевненість у тому, що нова техніка вирішить усі проблеми (згадаймо суперечку «фізиків» і «ліриків»). Молодь того часу відзначалась оптимістичним настроєм, прагнула відіграти важливу роль у долі країни, зробити свій вагомий внесок в епохальні плани, які були тоді поставлені перед суспільством.

Однак наприкінці 60-х років обстановка змінюється. У суспільстві виникають негативні явища, які позначилися в усіх сферах соціального життя, і у підсумку спричинили гальмування розвитку країни. Кардинально змінилося ставлення до молоді, згідно з чим, наступне покоління молодих людей істотно відрізнялось від попереднього. Атмосфера нещирості, відсутність гласності, імітація великої і важливої діяльності, «монолітності» в ідейно-політичній сфері, у громадській думці принесли свої плоди, які найяскравіше виявились у молодіжному середовищі. Саме у цій обстановці і почали з'являтися «хіппі», «панки», «рокери», «брейкери» та ін., які продемонстрували скоріше зовнішній протест за допомогою яскравих, різких форм, аніж осмислену реакцію на надзвичайно складний клубок соціально-політичних, економічних, соціально-психологічних обставин в житті країни.

Сьогоднішні проблеми молодіжного руху неможливо відривати від ситуації в суспільстві загалом. І тому, певно, можна сказати, що навіть голос тих, хто нині вже заговорив, це ще не голос людей вільних, які роблять свою справу з позицій серйозного аналізу ситуації і високої духовної культури. У хворому суспільстві виросло хворе покоління. Це природно. І про це треба говорити відверто. Когось примушують промовляти власні невдачі у житті, когось — невдачі інших, хтось

зводить голову тому, що її дозволили звести, а у комусь пробудилася активність як сподівання пожитись тим, що погано лежить. Мало хто вдається до спроб щось зробити, виходячи з дійсних ідеалів справедливого влаштування суспільства, і вже зовсім мало хто — виходячи з духовної потреби відродити людське в суспільстві, поставити все на свої «природні» місця, реабілітувати ідею соціалізму в очах всього людства, виправдати революцію 1917 року.

Більшість сучасних «неформалів» демонструють психологічну реакцію на зруйнування Я, на зруйнування людських цінностей, на власну неспроможність. В основі багатьох об'єднань лежить підсвідома надія на силу консолідації, протест проти уявної колективності, де людина часто психологічно самотня і соціально не реалізована, протест проти брехні, злочинів, проти абсурду того, що можна було б назвати паралічем соціальної волі. «Неформали» почали створювати свою контркультуру, яка живе поки що не своїм власним життям, а за рахунок заперечення життя старого, за рахунок пошуку винуватців глобальних соціальних невдач і конкретних дефіцитів. Поки що революціонізація неформальної контркультури приводиться до дії переважно ірраціональними елементами суспільної свідомості. Рівень «вуличного настрою», емоційної невдоволеності найвищий на шкалі мотивацій соціальної активності. Така мотивація визначається, у свою чергу, низьким рівнем політичної, економічної, а головне, духовної культури нашого суспільства загалом. Неформальні рухи в нашій країні виявили нову соціальну структуру, яка складається з молоді і інтелігенції, які взяли слово відразу, незалежно від того, наскільки доцільно і вигідно це в певній ситуації. Неформальні рухи, не зважаючи на їх хвору основу і не зміцнілу інтелектуальну базу, являють собою модель-зразок того, якою за своїм енергетично-моральним потенціалом має бути молодь і інтелігенція в сучасному цивілізованому суспільстві.

Без правди, без витвирежуючого реалістичного погляду на навколишню дійсність, без зміни ситуації у культурному житті країни ми будемо приречені весь час ходити навколо основних проблем, які потребують негайного розв'язання. Суспільна ситуація сьогодні така, що історія відводить головну роль не просто сильному, а духовно і душевно сильному, самостійно мислячому, здатному на вчинки громадянинові.

У Франца Кафки є одна притча. Це історія людини, яка домагається, щоб її пропустили до Закону. Страж біля перших воріт говорить їй, що за ними є багато інших і там, від покою до покою, ворота охороняють стражі — один могутніший від іншого. Людина всідається і чекає. Минають дні, роки, і людина вмирає. В агонії вона запитує: «Чи ж можливо, щоб за всі роки, поки я чекав, жодна людина не заважала ввійти, окрім мене?» Страж відповідає: «Ніхто не побажав увійти, бо ці ворота були призначені для тебе. Тепер я їх зачиню».

Історія надає шансів, щоб нинішнє молоде покоління не опинилося у становищі людини з цієї притчі. Чи ж зуміємо ми крізь усі «ворота» і перепони прорватись до свого Закону? Будемо вірити, що так.

СОЦІОЛОГІЧНИЙ РЕПОРТАЖ

В. А. Полторак

МОЛОДЬ ПРО СЕБЕ

Продовжуємо знайомити читачів з результатами пресових опитувань громадської думки, здійснюваних спеціальним Центром, створеним науково-дослідною лабораторією соціологічних досліджень Дніпропетровського хіміко-технологічного інституту і редакцією газети «Днепр вечерний». В цьому матеріалі йдеться про обстеження проблем молоді, проведене у Дніпропетровську 1988 року. На запитання анкети відповіли 1087 чоловік, з яких 80% — молодь до 30 років. Достатньо репрезентованими виявились і різні групи молоді, зокрема тієї, що навчається — 36%, робітничої — 20%, інженерно-технічної — 20% та ін.

Життєві цінності і активність молоді. Одне з головних завдань опитування полягало в тому, щоб з'ясувати ієрархію життєвих цінностей сучасної молоді (мається на увазі молодь міста). Певна річ, сама постановка запитання про ідеали молодих людей припускає деяку умовність одержаної інформації (справді, як оцінити — що важливіше: мир чи любов?). Тому на основі даних, які наводяться нижче, не можна робити будь-які категоричні висновки про реальну значущість для молоді відповідних цінностей. Зате (і це дуже важливо і цікаво) можна дізнатися про їх порівняльне значення для юнаків і дівчат. Отже, що головне для молоді: любов, сімейне щастя — 63% опитаних; гроші, матеріальний добробут — 62%; друзі, спілкування з ними — 50%; цікава робота — 37%; соціальна справедливість у суспільстві — 35%; мир, сприятливе міжнародне становище — 34%; вільний час — 34%; музика — 30%; здоров'я, захоплення спортом — 29%; навчання, освіта — 25%.

Якщо врахувати ту обставину, що для молодих людей віком до 20 років «цікаву роботу» і «мир» випереджають також «вільний час» і «музика»,

ПОЛТОРАК Володимир Абрамович — кандидат філософських наук, завідувач кафедри наукового комунізму Дніпропетровського хіміко-технологічного інституту. Спеціаліст у галузі промислової соціології і досліджень громадської думки. Постійний автор нашого журналу.

* Див.: Філософ. і соціол. думка. — 1989. — № 3, 5.

то з певністю можна сказати, що аж ніяк не соціально значущі цінності є, на жаль, для сучасної молоді головним смислом життя. Для відповіді на те, чому це відбувається, потрібні, зрозуміло, спеціальні дослідження молоді. Ми ж хочемо показати, до чого це призводить на практиці, яка реальна активність сучасної молоді (нагадаємо — за її власними оцінками) сьогодні, на важкому етапі перебудови (див. табл. 1).

Гадаємо, що наведені дані не потребують особливих коментарів. Треба звернути увагу на дуже низький рівень активності молодих людей у громадській роботі. Підкреслимо при цьому, що, відповідаючи на запитання про участь молоді у перебудові, лише 6% опитаних зазначили, що стосовно цього спостерігаються зміни на краще і у свідомості, і в поведінці молодих людей. Майже половина респондентів (42%) вважає, що загальною молоддю вже усвідомила необхідність перебудови, однак у практичних її справах особливих зрушень немає; решта або ж не відповіла на запитання, або ж (більшою мірою) вважає, що основною масою молоді ідеї перебудови ще не оволоділи.

Якості сучасної молоді. Для аналізу характеристик, специфіки сучасної молоді в анкеті було поставлено ряд запитань, в рамках яких респондентам запропонували назвати найважливіші позитивні і негативні якості сучасної молоді. Відзначимо, що були поставлені відкриті запитання, тобто не передбачалося якихось від-

Таблиця 1

Рівень активності молоді (% опитаних)

Галузі діяльності	Високий	Середній	Низький	Було важко відповісти
У праці	4	55	28	13
У навчанні	4	62	24	10
У громадській роботі	3	23	62	12
В заняттях спортом	14	52	21	13
В проведенні вільного часу	45	26	18	11

Таблиця 2

Думки про якості сучасної молоді (% опитаних)

Якості	Всі опитані	В тому числі за віком:		
		до 20 років	40—59 років	60 років і старші
Позитивні				
Цілеспрямованість, уміння добиватися своїх цілей	11	15	7	3
Прагнення до самостійності	10	11	15	3
Патріотизм, любов до Батьківщини	8	7	5	9
Допитливість, інтерес до всього нового	8	7	9	6
Доброта, доброзичливість	7	10	3	2
Негативні				
Грубість, розв'язність, вульгарність, хамство	17	16	8	14
Відсутність віри в ідеали, схилення перед Заходом	12	8	15	14
Наркоманія, токсикоманія	12	12	9	6
Егоїзм, індивідуалізм	12	12	11	6
Пасивність, безініціативність	11	10	15	5

повідей. Однак були названі найрізноманітніші якості молоді (понад три десятки). При цьому чимало характеристик як позитивних, так і негативних повторювалося. Наприклад, 114 опитаних відзначили цілеспрямованість радянської молоді, 234 — грубість, розв'язність та ін.

У табл. 2 ми навели по п'ять позитивних і негативних якостей, які отримали найбільшу кількість відповідей, і виділили три групи респондентів: віком до 20 років, 40—59 років і старших 60-ти. Отже, можна порівняти точки зору «дітей», «батьків» і «дідів».

Розглядаючи ці дані, можна зробити, принаймні, такі висновки. По-перше, поширена думка про те, що представники старшого покоління, звичайно, «не задоволені» молоддю, надто перебільшена. Адже, «діді» значно доброзичливіше ставляться до молодих людей, аніж останні до своїх ровесників. Навіть коли йдеться про такі вади молоді, як індивідуалізм, схильність до наркоманії, представ-

ники старшого покоління вдвічі менш категоричні, ніж опитані юнаки і дівчата.

По-друге, людей середнього покоління («батьків»), як бачимо, особливо непокоїть такі якості молоді, як пасивність, схилення перед Заходом. Водночас вони досить позитивно оцінюють прагнення молодих людей до самостійності. Нарешті, і це дуже важливо підкреслити, досить об'єктивно оцінюють негативні якості своїх ровесників самі молоді люди. Єдине, що вони рішуче заперечують (більшою мірою, ніж представники старших поколінь), це те, щоб їм «приписували» відсутність ідеалів, схилення перед Заходом. Що ж стосується позитивних якостей, то молодь схильна до цілеспрямованості, доброти (в останньому представники старших поколінь далеко не згодні з нею).

«Гострі» проблеми молоді. Сьогодні, коли різко посилюється інтерес до молодіжних проблем, дискутуються

питання про спеціальні соціальні програми для молоді, Закон про молодь, особливо актуальним стає висвітлення тих найважливіших, «найгостріших» проблем, з якими молоді люди реально стикаються у своєму житті. У тому, що провідне місце серед проблем, що потребують першочергового розв'язання, посяде житлова, сумнівів практично не було вже в підготовці дослідження. Надто очевидна її актуальність не лише для молоді міста, де проводилось дослідження, але й для країни загалом. Так воно й сталося: 73% опитаних зазначили необхідність її розв'язання. Така ж ситуація виявилась у питаннях боротьби з пияцтвом, з наркоманією серед молоді — на це вказали 64% респондентів.

Дві названі проблеми загальновідомі, вони широко обговорюються як серед юнаків і дівчат, так і серед населення країни загалом. Однак відзначимо, що, крім цих проблем, у ході дослідження було виявлено і ряд інших, не таких гострих, на перший погляд, але теж важливих для молоді. Перелічимо лише ті, на які вказали не менше третини опитаних: організація вільного часу — 39%; вдосконалення оплати праці молоді — 37%; надання молодим людям роботи за інтересами — 36%; питання створення сім'ї, запобігання розлученням — 36%; підвищення активності молоді у праці і громадському житті — 34%; задоволення потреб у спеціальних товарах для молодих людей — 33%; організація профорієнтаційної роботи серед молоді — 32%.

Очевидно, що серед названих проблем досить значущі ті, які пов'язані з реалізацією принципу соціальної справедливості і особливо гостро сприймаються молодими людьми (оплата праці молоді, задоволення потреб у спеціальних товарах для молоді — ясно, що тут насамперед йдеться про «купівельну спроможність» молоді). Не такі вже прості й запитання з приводу трудової діяльності (профорієнтація, надання роботи за інтересами).

Важливо спинитися на організації вільного часу молодих людей. Спираючись на дані дослідження, можна констатувати, що структура вільного

часу юнацтва не додає оптимізму. Наймасовішими різновидами занять у вільний час серед юнаків і дівчат є відвідування кінотеатрів (74% опитаних); зустрічі з друзями (73%); відвідування танців і дискотек, слухання музики (64%); знайомство з теле- і радіопередачами (51%); зустрічі з коханими (46%); відвідування магазинів (29%); читання художньої літератури (29%). Якщо до сказаного додати, що читанню суспільно-політичної літератури, преси приділяють увагу лише 11% молодих людей, які надіслали анкети (і це сьогодні — коли читати є що), а відвідування театрів, концертів, виставок — 6%, громадській роботі у вільний час — 2%, то стає очевидною головна тенденція — переважання пасивних форм проведення вільного часу.

Відомо, що все пізнається у порівнянні. В 1976 році в місті проводилось дослідження, дані якого дозволяють таке порівняння зробити. Тоді, наприклад, для молоді віком 20—29 років картина була такою: перегляд телепередач — 60% опитаних; відвідування кінотеатрів — 58%; читання художньої літератури — 47%; зустрічі з друзями, прихід до гостей — 39%; відвідування музеїв — 32%; захоплення танцями — 9%. Як бачимо, ситуація змінилась докорінно. І це за 12 років! І аж геть не в бік раціональнішого проведення вільного часу.

Причини подібної зміни потребують, природно, ретельного вивчення. Дані опитування потверджують, що йдеться скоріше не про «глобальне» зниження активності молоді, а про зміни форм такої активності. Отож, відповідаючи на запитання про те, що треба зробити для розв'язання проблеми молоді (запитання ставилось у відкритій формі), 207 молодих людей вказали на необхідність надання молоді більших прав, самостійності у розв'язанні цих проблем: 116 чоловік відзначили важливість сприяння юнакам і дівчатам у створенні молодіжних об'єднань, клубів за інтересами. Значна частина респондентів ратує за дальше поширення гласності, за активне здійснення перебудови. І мабуть, що багато хто (понад сотню) — за розширення мережі молодіжно-житлових кооперативів.

ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ У ДЗЕРКАЛІ СОЦІОЛОГІЇ

СОЦІОЛОГІЧНИЙ РЕПОРТАЖ

І. О. Мартинюк

ВИБОРИ В ДЗЕРКАЛІ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ

Реформа політичної системи країни, яка відкрила народові можливість реального вибору своїх представників у вищий орган влади, додала могутній імпульс розвитку політичної свідомості мас. Минулі вибори народних депутатів СРСР стали серйозним кроком на шляху переходу від байдужості та інертності громадської думки до розкріпачення мислення, ініціативи, енергії людей, до плюралізму позицій, оцінок, думок. Природно, що ця ситуація заслуговує на особливу увагу суспільствознавців.

Надзвичайно великі можливості для її з'ясування дала виборча кампанія в Києві, яка в трьох округах проводилася в три етапи. Після того, як внаслідок виборів 26 березня не було обрано депутатів від національно-територіального округу № 33 та територіальних виборчих округів № 465 і 467 (в округах № 33 і № 465 балотувалося по одному кандидату, в окрузі № 467 — два, і ніхто з них не набрав половини голосів виборців), на 14 травня були призначені повторні вибори, в ході яких жодний кандидат не набрав потрібної кількості голосів. І лише повторне голосування 21 травня дозволило завершити виборчий марафон в зазначених округах. У цій ситуації сектор соціально-психологічних проблем громадської думки ІФ АН УРСР провів усього сім опитувань гро-

мадської думки з метою виявлення ставлення киян до виборів і до кандидатів в депутати, які беруть у них участь.

У ході опитувань, які ми розглядаємо як єдиний комплекс досліджень з огляду на схожість цілей, предметів і методичних прийомів, розв'язувались паралельно два основних завдання — прогностичне й методичне. З погляду відпрацювання методики вивчення громадської думки населення щодо великих подій в житті країни, республіки, регіону — ситуація виборів народних депутатів СРСР — унікальний полігон, оскільки результати досліджень і зроблені на їх основі прогнози майже відразу підтвердились або спростувались підсумками голосування виборців.

Забігаючи наперед, відзначимо, що застосовувані нами методи дослідження (у п'ятьох випадках проводилось анкетування, в двох — опитування по телефону) виявилися досить ефективними. По-перше, вдалося порівняно точно (з відхиленням від прогнозного оцінювання в межах 2%) визначити кількість виборців, які мали брати участь у виборах на тому чи іншому етапі. При повторному голосуванні, наприклад, це оцінювання мало серйозне практичне значення, бо висловлювалися побоювання, що вибори на завершальному етапі можуть бути зірваними через відмову виборців від участі в голосуванні. По-друге, дані опитувань на повторних виборах задалегідь показали, що в жодному з округів переможець не буде визначений і виникне потреба в повторному голосуванні. По-третє, здебільшого вдалося з точністю до 1—2% визна-

МАРТИНЮК Ігор Орестович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник відділу соціальної психології Інституту філософії АН УРСР. Спеціаліст в галузі соціології особи. Постійний автор нашого журналу.

чити популярність кандидатів у депутати (а в списки для таємного голосування по трьох округах було внесено при повторних виборах всього 49 прізвищ) і виявити тих, хто реально міг претендувати на участь в наступному турі голосування; по-четверте, були передбачені переможці заключного туру виборів і кількість виборців, які проголосували за них. Отже, підтвердилась можливість одержання надійних даних щодо передвиборчого розміщення сил за допомогою прикладних методів соціологічного дослідження і встановлено прогностичний потенціал конкретних методик.

Дослідження дало багатий матеріал, на основі якого можна судити про ефективність різновидів опитування стосовно даного предмета, про переваги і недоліки тих чи інших методичних заходів. Зокрема, одержані дані дозволяють уточнити питання про оптимальний обсяг вибірки (в наших дослідженнях він варіювався від 400 до 1000 респондентів) і критерії відбору одиниць дослідження відповідно до даного типу опитувань; визначити форму і тип запитань, які краще «працюють» у різних умовах (скажімо, по національно-територіальному виборчому округові № 33 респондентам доводилося визначати своє ставлення до 33 кандидатів, по округу № 465 — до п'яти, по округу № 467 — до одинадцяти кандидатів) та ін. Однак ці моменти потребують докладнішого аналізу, ретельного зіставлення результатів усіх опитувань. Таку аналітичну роботу намічено зробити, і ми сподіваємося ознайомити з нею читачів журналу найближчим часом. Поки ж відповідно до вимог жанру соціологічного репортажу обмежимося описом даних лише одного з досліджень.

16—17 травня було проведено телефонне опитування, мета якого — вивчення передвиборчої ситуації і настроїв виборців по національно-територіальному округу № 33 перед повторним голосуванням, призначеним на 21 травня. Всього намічалось опитати 500 чоловік, відмовилися дати інтерв'ю — 53. (Незначна частина даних була загублена через недбалість одного з інтерв'юєрів). Відбір абонентів здійснювався випадково за списками квартирних телефонів, що дало об'єднання «Київелектрозв'язок».

У ході опитування застосовувався метод напівстандартизованого інтерв'ю; залишивши поза увагою методичні подробиці його проведення, познайомили читача з його змістовою частиною. Отже, як обов'язкові ставилися такі запитання: Чи брали ви участь у повторних виборах народних депутатів СРСР 14 травня? Якщо ні, то чому? Якщо так, то за кого голосували: за одного з кандидатів, який був у списку, або за того, хто програв? Чи збираєтесь брати участь у повторному голосуванні 21 травня? Хто з залишених двох кандидатів найбільш гідний бути обраним? Чому Ви так вважаєте? Хто з кандидатів, на Вашу думку, має більше шансів бути обраним?» Наприкінці інтерв'ю ставилися питання щодо віку, освіти, професійної діяльності (стать респондента визначалася інтерв'юєром самостійно).

Аналіз даних свідчить, що склад вибірки нерепрезентативний за статевими, віковими та професійними показниками, бо у порівнянні зі статистичними даними про виборців виявилось значне її зміщення за рахунок підвищення питомої ваги серед загальної кількості опитаних жінок, представників середнього і старшого покоління, службовців з вищою освітою. Водночас є підстава стверджувати, що склад вибірки відображає структуру генеральної сукупності за істотною у даному випадку ознакою — виборчою активністю, тому що структура вибірки (з погляду співвідношення тих, хто голосував на попередньому етапі за переможців, тих, хто програв або не голосував зовсім) точно відтворює співвідношення цих категорій виборців, виявлене в підсумку повторних виборів 14 травня.

Дальші події підтвердили правильність і точність нашого прогнозу, зробленого на основі даних репрезентативного в традиційному розумінні опитування¹. Тому, мабуть, при про-

¹ Відповідно до інформації окружної виборчої комісії у повторному голосуванні 21 травня по національно-територіальному виборчому округу № 33 проголосували 70,1% виборців (за нашим прогнозом повинні були проголосувати 70%); обраного народним депутатом СРСР по цьому округу В. К. Черняка підтримали 57,1% виборців (наш прогноз передбачав співвідношення голосів 60:40 на його користь).

веденні в майбутньому аналогічних досліджень — питання про репрезентативність вибірки має розв'язуватися з інших позицій, ніж при формуванні звичайної територіальної вибірки.

Оскільки цей матеріал пишеться в момент, коли результати виборів по всіх округах, у тому числі й по національно-територіальному № 33, вже відомі, і найбільш цікаве питання — хто з кандидатів стане депутатом — втратило свою актуальність, ми вирішили не наводити докладних даних з цієї частини опитування й зосередити увагу на тих моментах, які характеризують суспільно-політичні орієнтації населення столиці України загалом. Йдеться про мотиви надання переваги тому чи іншому кандидату, точніше кажучи про фактори, що визначають ці мотиви. За даними дослідження, найважливішим моментом для виборців є професійно-посадовий статус кандидата (28,3%); другий за значущістю

орієнтир — зміст програми потенційного депутата (25,4%); суттєві також такі характеристики кандидата: компетентність у важливих проблемах життя суспільства (12,3%), активна позиція з питань перебудови (11,1%), особисті, ділові й моральні якості (9,8%), популярність (8,4%). Всупереч нашим сподіванням, порівняно невисоке значення такого моменту, як «споживна вартість» кандидата (тобто наскільки він буде обстоювати місцеві інтереси своїх виборців або окремих їх категорій — пенсіонерів, наприклад) і його партійність-безпартійність відповідно значущі для 5,4% і 4% респондентів.

Сподіваємося, що ці відомості дозволять точніше зорієнтуватися громадським і неформальним організаціям, самим кандидатам у визначенні стратегії передвиборчої кампанії на майбутніх виборах у республіканські і місцеві Ради народних депутатів.

Н. І. Соболева

ЩО ДУМАЮТЬ ПРО МІЖНАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ МАЙБУТНІ ПЕДАГОГИ?

У лютому 1989 року за програмою загальнореспубліканського дослідження проблем міжнародних відносин в УРСР проведено анкетування викладачів і студентів Київського державного педагогічного інституту ім. Горького (КДПІ).

Усього опитано 224 чоловіки. Серед них: 80 викладачів і співробітників (простежено дванадцять кафедр і науково-дослідний сектор інституту) та 144 студенти другого — четвертого курсів. Опитування здійснювалося на двох гуманітарних — філологічному та історичному, і двох природничо-

наукових — фізико-математичному та природничо-географічному факультетах). Серед респондентів: 185 українців (82,6%), 38 росіян (17,0%), 1 білорус (0,4%); 132 жінки (59,0%) і 92 чоловіки (41,0%).

Обсяг і склад вибірки визначалися відповідно до завдань республіканського опитування. Проте низка додаткових заходів щодо коригування вибірки, які не суперечать вимогам, заданим умовами загальнореспубліканського дослідження, дозволяє розглядати її параметри як такі, що зіставляються з параметрами генеральної сукупності. Зважаючи на це, можна розглядати дане дослідження як монографічне, тобто як таке, що дає загальне якісне оцінювання тенденцій і явищ, що вивчаються.

Одержані дані опрацьовувалися за програмою, складеною співробітниками сектора партінформації Київського МК КП України.

СОБОЛЕВА Наталія Іванівна — кандидат філософських наук, науковий співробітник відділу соціальної психології Інституту філософії АН УРСР. Спеціаліст у галузі соціології особи. Автор наукових праць з проблем формування світогляду і культури особи. Постійний автор нашого журналу.

Логічна схема, закладена в структурі опитувань, давала змогу двояко оцінювати міжнаціональні відносини: як явища соціального макро- і мікросередовища. У першому випадку предметом оцінних суджень респондентів була загальна ситуація (стан, тенденції, детермінуючі фактори) у сфері міжнаціонального спілкування, що створилася в республіці. У другому — виявлялася думка респондентів про роль національного компонента в сфері міжособистісних контактів.

Що ж до загального оцінювання відносин між представниками різних національностей, які проживають на Україні, то більшість учасників опитування характеризують їх як добрі (28,1%), або як задовільні (50%), і лише кожний восьмий респондент (12,5%) схильний розцінювати їх як незадовільні (9,4% опитаних відповісти було важко). Характерно, що думки респондентів — українців і росіян — практично збігалися: вважають міжнаціональні відносини «хорошими» 28,1% українців і 28,9% росіян, «незадовільними» — відповідно 12,4% та 13,1%.

Однак, якщо думку, яку поділяє більшість опитаних, про відносне благополуччя у сфері міжнаціональних відносин у республіці розглядати не саму по собі, а разом з ретроспективним оцінюванням розвитку цих відносин за останні 10—20 років, то з'ясується, що ця думка не така непогрішна, як могло видатися на перший погляд. Тільки один з десяти респондентів (9,4%) вважає, що міжнаціональні відносини в УРСР змінилися на краще за цей період, тоді як кожний четвертий (25,9%) зазначив тенденцію до погіршення. Таке явно песимістичне оцінювання можна почасти пояснити ломкою у свідомості людей світоглядних стереотипів, переоцінюванням цінностей, частково — загальним критичним настроєм, породженим численними викриттями у пресі негативних явищ епохи застою. Проте основну причину маємо шукати в тому, що в сфері міжнаціональних відносин у республіці поволі нагромаджуються важливі проблеми, які не дістають розв'язання. Мабуть, не варто вдаватися в крайності, вважаючи їх першочерговими, особливо на фоні еконо-

мічних, соціальних і екологічних проблем, але й ігнорувати їх далі неможливо.

Як найважливіші фактори, що сприяють поліпшенню міжнаціональних відносин у республіці, учасники опитування назвали і «знайомство з національною культурою та літературою народів СРСР» (84,8%); «утвердження соціальної справедливості» (77,2%); «вивчення національної мови в навчальних закладах» (65,6%); «відкриту полеміку з національного питання у пресі, на радіо, телебаченні» (57,6%); «створення руху на підтримку перебу-

Серед явищ, що загострюють міжнаціональні відносини, найнегативнішими, на думку респондентів, є: «пропаганда російської мови і літератури» (34,4%); «поява неформальних об'єднань, що обстоюють відродження національних культур» (34,0%); «проголошення української мови державною» (28,1%); «відкрита полеміка з національного питання в пресі, на радіо, телебаченні» (15,6%); «боротьба з націоналістичними виявами» (22,8).

Як бачимо, поряд з традиційним оцінюванням позитивної ролі таких факторів, як знайомство з культурними цінностями інших народів, утвердження соціальної справедливості та ін., в структурі громадської думки представлені неординарні, часом суперечливі (як було з оцінюванням значення відкритої дискусії з національного питання в пресі) судження. Саме як негативний фактор понад третину респондентів оцінили пропаганду російської мови і літератури. Якщо згадати, що чотири п'ятих з них — українці, то може здатися, що дане оцінювання — вияв націоналістичних орієнтацій. Однак парадоксальність ситуації полягає в тому, що відзначений погляд більше поділяють росіяни (42,1%), ніж українці (32,4%)!

Не менш складним для інтерпретації є й той факт, що майже кожний четвертий респондент упевнений в тому, що боротьба з націоналістичними виявами загострює національні відносини. Що це? Лібералізм, націоналістичний «перегин» у світогляді або ж результат глибокого переосмислення з позицій нового мислення змісту поняття «національне» та «інтернаціо-

Думки респондентів про вплив різних факторів на стан міжнаціональних відносин

Фактор	зміцнює міжнаціональні відносини		загострює міжнаціональні відносини	
	українці	росіяни	українці	росіяни
Перехід республіки на госпрозрахунок	47,6%	28,9%	7,0%	10,5%
Відкрита полеміка з нац. питання в пресі, на радіо, телебаченні	60,0%	47,4%	13,5%	23,7%
Проголошення української мови державною	52,4%	13,2%	20,4%	63,2%
Поява неформальних об'єднань, що обстоюють відродження національних культур	38,4%	26,3%	13,5%	23,7%
Вільний виїзд за рубіж	47,6%	36,8%	18,9%	23,7%
Боротьба з націоналістичними виявами	38,4%	47,4%	23,2%	21,0%

нальне»? Утримуючись від однозначного оцінювання, ми все ж вважаємо можливим звернути увагу читачів на вказані моменти.

Зазначимо, що здебільшого думки викладачів і студентів щодо чинників, які впливають на стан і розвиток міжнаціональних відносин, збігаються. Правда, при цьому викладачі рішучіші в оцінюваннях. Іншою є ситуація, коли зіставити думки учасників опитування, які належать до різних національностей (див. табл.).

Як видно з наведених даних, ми маємо два типи усталених оцінних суджень щодо змін, які відбуваються у сфері національних відносин. Досі аналіз одержаних даних здійснювався переважно щодо розв'язання прогностичних завдань дослідження, тобто з'ясування можливих тенденцій розвитку ситуації у сфері міжнаціональних відносин загалом. Розглядаючи друге коло проблем, ми безпосередньо зачіпаємо ті, що характерні для КДПІ.

У різних сферах життєдіяльності національний компонент виявляється по-різному, але ані в праці, ані у відпочинку, ані в спілкуванні, ані в культурному споживанні національний момент не набув, як показало дослідження, вирішального значення. Так, лише незначна частина респондентів (4,3%) зазначила, що у виборі телепередачі передусім орієнтується на мову, якою передача відбувається; серед якостей, що опитані хотіли б бачити у свого безпосереднього начальника, належність до тієї самої національності поступається за значущістю таким харак-

теристикам, як вміння миритися з людьми, освіта, досвід роботи за фахом.

Водночас не можна стверджувати, що зі свідомості студентів і викладачів повністю зжите певне переоцінювання важливості національних елементів. Показове щодо цього питання: «Як би ви поставилися до того, коли б Ваш син або дочка побралися з особою іншої національності?» Категорично проти такого шлюбу — незначна частина респондентів — усього сім чоловік (3,1%). Але якщо врахувати, що ще 10,3% були проти осіб певних націй або рас (найчастіше — проти шлюбу з неграми, арабами, уродженцями республік Середньої Азії і Закавказзя, євреями), а ще 7,6% було важко відповісти на це запитання, то виявиться, що тією чи тією мірою не втратили расових або національних упереджень понад 20% опитаних. Якщо взяти до уваги, що йдеться про вуз, який здійснює підготовку вчителів, то ці дані не можуть не викликати стурбованості. Викликає настороженість і досить значна кількість осіб, яка висловлює думку про те, що в багатонаціональному колективі працювати важче (так вважають кожний восьмий викладач і кожний п'ятий студент). На жаль, у нас немає інформації про те, що лежить в основі такої думки — реальний життєвий досвід або ж просто упередження, однак у будь-якому разі даний показник досить красномовно свідчить про недостатню психологічну підготовку частини майбутніх викладачів до роботи в умовах багатонаціональних колективів.

О. О. Ткаченко

ТКАЧЕНКО Олександр Олександрович — кандидат філософських наук, доцент кафедри марксизму-ленінізму Переяслав-Хмельницької філії Київського державного педінституту ім. М. Горького. Спеціаліст у галузі світоглядних проблем культури особи. Автор розділів у колективних монографіях і збірниках, брошур і статей з даних питань. У нашому журналі виступав з публікацією «В ім'я чого нам потрібен світоглядний діалог з віруючими?» (Філософська і соціологічна думка. — 1989. — № 1. — С. 26—34).

ЯК НАМ ВИКОРЧУВАТИ КУЛЬТОВЕ ДРЕВО?

На шляху перебудови — багато труднощів і небезпек, серед них такий тривожний факт, як недооцінення громадською думкою загрози справі соціалізму з боку ідеології та практики культового мислення, в полоні якого так чи інакше, але опинилися всі наші партійні лідери, котрі обіймали найвищі пости в партії і державі понад п'ять років. «Культові особи, вожди, власне, обмишували тільки Леніна, завдяки його особистому опорові та з інших історичних обставин. Але культ не минув його посмертної долі»¹. Ось чому так важливо осмислити причини, які вже понад півстоліття з жахливою неминучістю відтворюють в нашому суспільстві цю порочну практику.

Деякі з них уже названо і досліджено². Але мало хто поки що звертає увагу на кончоту потребу проаналізувати світоглядні основи масової підтримки громадською думкою культу особи великих і малих вождів. Якщо ми не зрозуміємо, як це небезпечно, то ніякі політичні і правові меха-

нізми не допоможуть запобігти новій біді.

Низку передумов до критики культу особи дав уже В. І. Ленін, але по-справжньому розгорнути її ще тільки належить. Перетворення великого революціонера на об'єкт поклоніння Ілліча розглядав як безперечну шкоду. «З ученням Маркса», — писав він влітку 1917 року, — діється тепер те, що не раз бувало з учнями революційних мислителів і вождів пригноблених класів. Гноблячі класи при житті великих революціонерів платили їм постійними переслідуваннями... Після їх смерті робляться спроби перетворити їх у нешкідливі ікони... канонізувати їх, надати певної слави їх імені для «утішення» пригноблених класів і для «одурення» їх, вихолощуючи зміст революційного вчення»³. На жаль, і з самим Леніном сталося щось

³ Ленін В. І. Держава і революція // Повне зібр. творів. — Т. 33. — С. 5. Цей ленінський вислів часто цитують у наші дні, але забувають при цьому спитати — кому нешкідливі ці ікони. Для пригноблювачів, для ревізіоністів — і нешкідливі, і корисні, а для пригноблених, для пролетарської партії канонізовані ікони революціонерів надто шкідливі і небезпечні, бо створюються з метою ди-

схоже. Але якщо Маркс помер в еміграції і скромно похований на Хайгетському кладовищі в Лондоні, то Ленін помер вождем першої соціалістичної держави, яка організувала йому такі бучні похорони, таку «велику могилу», якої він попри всю свою проникливість не міг передбачити. Портрети, бюсти і скульптури Леніна стали повсюдними об'єктами ритуального поклоніння.

Відомо, яку стурбованість з приводу тенденцій до його сакралізації викликали у Володимира Ілліча події, пов'язані з його пораненням 1918 року. Леда одужавши й почавши переглядати пошту, він виявив у газетах безліч статей про себе, написаних у нестримно вихальному тоні. Викликавши керсправами Раднарком В. Д. Бонч-Бруєвича, Ленін, зблідлий від хвилювання, висловив йому своє обурення: «Що це таке? Як ви могли допустити? Дивіться, що пишуть у газетах. Читати соромно. Пишуть про мене, що я такий, сякий, називають мене генієм... це жахливо!.. Це нікуди не годиться. Я такий самий, як усі»⁴. За словами Бонч-Бруєви-

скредитації різних прогресивних ідей і вчень.

⁴ Бонч-Бруєвич В. Д. Избр. соч.: В 3-х т. — М., 1963. — Т. 3. — С. 296—297.

ча, вже наступного дня всі газети були в іншому тоні і Ленін більше не порушував цього питання»⁵. Проте Бонч-Бруєвич не зовсім правий.

В липні 1920 року, з нагоди п'ятдесятиріччя Ілліча, в журналі «Коммунистический Интернационал» було вміщено статтю М. Горького «Володимир Ілліч Ленін», де Леніна було зображено як легендарного і «святого» експериментатора, котрому байдуже «індивідуальне людське» і котрий спокійно розмірковує лише про «партію, класи та державу»⁶. Прочитавши статтю, Ленін негайно написав резолюцію Політбюро ЦК партії, в якій йшлося про те, що у виступі Горького немає нічого комуністичного, але багато антикомуністичного і пропонувалося «надалі ... таких статей в «Коммунистическом Интернационале» не вміщати»⁷. Цього разу реакція Леніна була вже виразнішою, ніж восени 1918 року. Тоді він відчував лише пекучий сором, що про нього так написали. А тепер — чітко оцінив звеличування своєї особи як прийом, несумісний із принципами більшовизму і неприпустимий у партійній пресі.

Однак ставлення Леніна до позиції Горького суперечило висловленій ним два місяці раніше різкій критиці на адресу «брошурки» німецьких лівих «Розкол Комуністичної партії Німеччини (Союзу спартаківців)», автор якої звинувачував Комуністичну партію Німеччини в тому, що її ЦК веде справу не до диктатури мас і робітничого класу, а до диктатури вождів. У Леніна це звинувачення викликало дуже негативну реакцію: «який це старий, давно знайомий мотлох! Яке це ліве хлоп'яцтво!.. Договори́ться... до протиставлення взагалі диктатури мас диктатурі вождів сміховинне

безглуздя і дурість»⁸. Можна лише пошкодувати, що Ленін не помітив в цій «брошурці», яке важливе політичне і світоглядне питання поставлено у ній, що його значення не поменшало і в наші дні. Не помічати це питання нам ніяк не можна, бо ми знаємо, як дорого довелось розплачуватися народам як нашої, так і деяких інших країн соціалізму за утвердження диктатури вождів.

Ось чому так важливо продовжити аналіз світоглядних основ ідеології і практики культу особи з того самого пункту, на якому обірвалось осягнення цієї грізної проблеми Леніном. Висновок про те, що поклоніння окремій особі несумісне з комуністичним світоглядом, досить важливий, але недостатній, бо треба ще показати, з яким саме світоглядом це поклоніння сумісне.

На це питання відповідає К. Маркс, з'ясовуючи його у зв'язку з аналізом шляхів формування буржуазної республіки з феодальної монархії. Він відзначав, що політичний лад розвивався як щось потойбічне щодо інших сфер народного життя і лишався «досі релігійною сферою, релігією народного життя»⁹. Таке «обожнювання держави» властиве не тільки для феодального суспільства, а й для суспільства буржуазного. Справа не змінюється, якщо частина суспільства звільняється від впливу релігії і переходить на позиції атеїзму. Оскільки в буржуазній республіці зростання свободи людини відбувається «кружним шляхом, через посередню — хоч і необхідну — ланку» — державу, яка «може цілком емансипуватися від релігії навіть тоді, коли величезна більшість ще лишається релігійною», то й людина, «яко́ли вона через посередництво держави оголошує себе атеїстом... все ще лишається релігійно обмеженою...»¹⁰.

Аналізуючи релігійне ставлення людей до держави, К. Маркс посилається на гегелівську ідеалістичну філософію права, за якою державний лад виникає з правової свідомості і правових законів, що походять із законів божественних. І характер держави цілком визначається відношенням до неї свідомості, яка будь-яку річ може зробити або поганою, або доброю. Добра, шляхетна свідомість вбачає в державі основу законності і джерело порядку. Вона й щодо влади є покірною і послужливою, готовою на жертви і вважає, що влада має бути піднесеною, уособленою, перетвореною на абсолютного володаря і перед нею мають схилитися як перед земним божеством. Дурна ж, нища свідомість вбачає в державі джерело утисків, вважає владу дурною; підкоряється владі похмуро, з небажанням і завжди готова повстати»¹¹.

Як бачимо, Гегель виразно захищає позиції «шляхетної» свідомості і ставить державу над громадянським суспільством. Маркс же дійшов іншого висновку, що форми держави «не можуть бути пояснені ні з самих себе, ні з так званого загального розвитку людського духу, що, навіпаки, вони кореняться в матеріальних життєвих відносинах»¹².

Ленін, розглядаючи питання про державу, про її долю по соціалістичній революції, не враховував факту релігійного ставлення до неї і з боку віруючих, і з боку релігійно обмежених атеїстів і спочатку явно недооцінював небезпеки як бюрократичного перекурчення влади в соціалістичному суспільстві, так і релігійного ставлення до соціалістичної держави.

У К. Маркса обидві ці проблеми — бюрократизму і релігії, а через релігію і культу особи — міцно пов'язані. Бюрократія, з одного боку, є «втілення грубого матеріаліза-

⁵ Там же. — С. 298.

⁶ Горький М. Владимир Ильич Ленин // Коммунистический Интернационал. — 1920. — № 12. — С. 1929—1935. Ця стаття передрукована в журналі «Родина» (1989. — № 4. — С. 12—13).

⁷ Ленін В. І. Повне зібр. творів. — Т. 54. — С. 429.

⁸ Ленін В. І. Повне зібр. творів. — Т. 41. — С. 22, 24.

⁹ Маркс К., Энгельс Ф. Твори. — Т. 1. — С. 239.

¹⁰ Там же. — С. 361, 362.

¹¹ Див.: Фишер К. Гегель, его жизнь, сочинения и учение. Первый полумот.— М.; Л., 1933.— С. 287—292.

¹² Маркс К., Энгельс Ф. Твори. — Т. 13. — С. 6.

му», з іншого — «вона виявляє свій такий же грубий спиритуалізм у тому, що хоче все створити, тобто вона зводить волю до сауса рігма»¹³. З марксистського аналізу держави, бюрократизму і релігії випливає, що будь-який культ є бюрократичним і що будь-яка бюрократія призводить до обожнювання авторитету і тяжіє до культу.

Важливо при цьому підкреслити, що культ завжди релігійний, незалежно від своєї зовнішньої форми — релігійної або світської. Незбіг форми і змісту, сутності і явища притаманні, до речі, як релігії, так і абстрактному атеїзму. Ось чому так важливо не забувати застереження Енгельса про те, що атеїзм як голі заперечення релігії сам ще є по суті релігією¹⁴.

Саме такого прихованого релігійного характеру набули з СРСР у період культу, за часів застою і «науковий атеїзм», і «науковий комунізм», і наша філософія, сучасний стан якої самі філософи оцінили в таких релігійно-ідеалістичних категоріях, як догматизм, схоластика, фаталізм, ірраціональна віра (в щасливі перспективи історії), апологетика та ін.¹⁵ Для нашого суспільства стало характерним нехтування реальною практикою і формування ілюзійних уявлень про життя, які не відображають дійсності, а протистоять їй як паралельна дійсність¹⁶. Ця вигадана за всіма правилами ідеалізму «паралельна дійсність» допомагала одним людям панувати над іншими, а іншим — існувати в пригніченому стані, взажаючи себе «сиротами»¹⁷. Такі пануючі люди відомі нашому народові під назвою бюрократії. Це вони спотворили марксизм-ленінізм, перетворивши його на своєрідну світську релігію, лише зовні прикрити догма-

тизованими ідеями матеріалізму та атеїзму¹⁸. Ось чому, на нашу думку, треба глибше осмислити резолюцію XIX партконференції про боротьбу з бюрократизмом саме в світоглядному плані.

У резолюції партконференції бюрократизм розуміється переважно як практична діяльність — в політиці, в управлінні економікою. А для К. Маркса — це насамперед ідеологічне відношення, частина надбудови, що формується під впливом певного — спиритуалістичного — світовідношення і породжуваного ним релігійно-ідеалістичного світогляду. Усвідомлення того факту, що й релігійно-ідеалістичного світогляду, за масовою бюрократією був і лишається релігійно-ідеалістичним, дається нашому суспільству нелегко. Бюрократи завжди звинувачували вітчизняну науку в тому, що вона відірвалася від практики й має схильність до «схоластичного теоретизування»¹⁹. Наприклад, О. Ціпко, досліджуючи витoki сталінізму і оцінюючи бюрократичну свідомість, відзначив, що й ми як суспільство «тривалий час жили в ілюзорній, ірреальній дійсності... історики майбутнього, досліджуючи останню чверть століття... будуть вражені... тим, що кілька поколінь, які сповідають на словах матеріалізм... найактивніші борці з ідеалізмом, протягом свого життя так і не торкалися думкою того, що їх оточувало... Гадаю, найфанатичніші містики не мали такої розбіжності з азами предметного, економічного мислення, як ми... ті, хто вважає себе за матеріалістів»²⁰. Філософи стали, нарешті, відкрито визнавати факт «християнізації марксизму» в російському робітничому русі

і розпочали вивчати відкриті спроби перетворення марксизму на «останню релігію», зроблені свого часу богобудівниками і таємно здійснені сталіністами»²¹.

Цей зв'язок культу особи з релігійними культурами, з філософським ідеалізмом відзначав ще Л. Шаумян²².

Але він не помітив, однак, що у релігійному культі є два рівні, дві горизонтальні структури: культ мертвих і поклоніння живим. Культ мертвих у всіх релігіях є основою і опорою культу особи живих, священних осіб церкви²³. Але так само будується і світський культ: він шукає і знаходить для свого обґрунтування якийсь померлий авторитет, ім'ям якого він освячує свої справи, хай то буде перший король, перший президент, перший ідеолог руху. Двошаровий характер культу особи

²¹ Лебедев А. А. Последняя религия // Вопр. философии. — 1989. — № 1. Тут доречно спитати: чому сталіністи здійснили це таємне відновлення релігійно-ідеалістичного світогляду, замаскованого посиленнями на марксистсько-ленінське вчення? Якщо виходити з марксистського положення про визначення суспільної свідомості суспільним буттям, то відповідь дуже проста: контрреволюційний переворот в бік кріпосництва (в селі) і рабства (в таборах) не міг не спричинити відповідні зміни та спотворення суспільної свідомості.

²² Шаумян Л. Культ личности // Филос. энцикл. — М., 1964. — Т. 3. — С. 112—113.

²³ В. С. Соловйов писав, що «не страх, а смерть дає людству перших богів». На його думку, «культ померлих богів» передував шануванню дідів і батьків, які ставали об'єктами поклоніння тільки після їхньої наглої смерті» (див.: Соловйов В. С. Оправданье добра // Собр. соч. — Т. 7. — С. 101, 421). Не позбавлене тому підстави зауваження Ю. Роста про те, що якби Ленін не помер сам, то його учні-апостоли позбавили б його життя нагло. (Рост Ю. Академик // Лит. газ. — 1988. — 16 нояб.).

¹⁷ Там же. — С. 650—651.

¹⁸ Кордонский С. Министество правды (Религия государства). Новое мышление в блокаде (обществоведов) // Век XX и мир. — 1989. — 12. — С. 26—32.

¹⁹ Брежнев Л. И. Актуальные вопросы идеологической работы. — М., 1979. — Т. 2. — С. 124.

²⁰ Ципко А. Истоки сталинизма // Наука и жизнь. — 1989. — № 2. — С. 56—57.

¹³ Там же. — Т. 1. — С. 256.

¹⁴ Див.: Там же. — Т. 36. — С. 151.

¹⁵ Див.: Философия и жизнь. Материалы совещания философской общности в июне 1987 г. // Вопр. философии. — 1987. — № 7—12.

¹⁶ Його не дано. — М., 1988. — С. 650—651.

впливає з його підвалин і з релігійно-міфологічного світогляду, в якому вірець перебуває в іночасі. Ці підвалини виявились і в робітничому русі: в тому, що його перші програми викладались в катехізисній формі, в релігійних посиланнях на авторитети, в перенесенні релігійного шанування на лідерів самого руху. Так, ще за життя Маркса існував культ особи Лассалля. Пізніше, із створенням Першого Інтернаціоналу, це поклоніння було перенесено і на самого К. Маркса²⁴. Культ К. Маркса існував і в російському робітничому русі: «Більшовики, — і ті, хто справді добре знав Маркса, і ті, хто знав його поверхово, однаково несамовито вірили в нього як перші християни в Христа, вони всіх інших вважали своєрідними вараарами, людьми нижчого гатунку»²⁵.

Звідси цілком природним для релігійної свідомості мас трудящих і для свідомості невеликого прошарку перших радянських атеїстів було перенесення релігійного шанування з представників царської влади на владу радянську, з царя — на секретаря. Зінов'єв, наприклад, згадував, що відразу ж після взяття Зимового він спостерігав за появою Леніна «перед зібранням петроградських робітників, які боготворили його тоді — і цілком справедливо»²⁶.

²⁴ Див.: Маркс К., Энгельс Ф. Твори Т. 34. — С. 234.

²⁵ Невідомий Сандро. Беседа Н. Ивановой с Ф. Искандером // Московские новости. — 1988. — № 28.

²⁶ Коммунистический Интернационал. — 1921. — № 1. — С. 14.

²⁷ До цього свідчення Бонч-Бруевича можна додати факт, наведений у виступі Ю. Карякіна на З'їзді народних депутатів про те, що «сам Ленін бажав бути похованим біля могили своєї матері на Волковському кладовищі в Петербурзі. Природно, Надія Костянтинівна і Марія Іллівна... бажали того ж. Ні його, ні їх не послушали. І це було лише ще одним, не відразу помітним, не відразу усвідом-

леним моментом нашого розлюднення» // Известия. — 1989. — 5 июня.

²⁸ Бонч-Бруевич В. Д. Избр. соч. — Т. 3. — С. 467—468.

леним моментом нашого розлюднення» // Известия. — 1989. — 5 июня.

²⁹ Бонч-Бруевич В. Д. Избр. соч. — Т. 3. — С. 467—468.

ширші маси мали змогу проститися з ним»²⁹.

У відповідь буцім-то на ці заяви Президія ЦВК СРСР і прийняла постанову: «Ідучи назустріч побажанням, заявленому численними делегаціями та зверненнями до ЦВК СРСР, і з метою надання усім, хто бажав і хто не встигнуту прибути до Москви у день поховання, можливості проститися із улюбленим вождем, ... домовину з тілом В. І. Леніна зберегти у склепі, зробивши його приступним до відвідин»³⁰.

Усе тут ніби-то логічне й правдиве. Та ось що насторожує: ані у звіті комісії, ані в газетах «Правда» й «Известия» від 23—24 січня, ані в телеграмах, експонованих у музеї В. І. Леніна у Москві, — жодного прохання про збереження тіла В. І. Леніна. І не лише із Москви та із інших промислових центрів, але навіть й із віддалених місцин. У телеграфічній повідомленні з Туркменії, наприклад, було сказано, що їхня делегація не встигне прибути на поховання і тому вони (ні, і подумки не мали вони бажання просити про збереження тіла — О. Т.) доручили представництво своєї республіки делегатам Другого Всесоюзного з'їзду Рад³¹. Та шила у мішку не сховаєш. Сама ж комісія себе й виказала, сповістивши трішки нижче своїх посилань на «тисячі телеграм та заяв» про своє припущення: «Сотні тисяч московської людності... правильно припустила (III) комісія Президії ЦВК, — ...захочуть скласти останню шану Володимирові Іллічу»³². Це вже поруч істини: не прохання тисяч трудівників, а саме припущення, та ж не комісії, а тих чи того, хто володів правом вирішувати.

Про смерть Леніна було сповіщено ЦК за 10 хвилин

²⁹ Отчет Комиссии ЦИК СССР по увековечению памяти В. И. Ульянова (Ленина). — М., 1925. — С. 25.

³⁰ Там же. — С. 25.

³¹ Известия. — 1924. — 25 янв.

³² Отчет Комиссии ЦИК СССР по увековечению..., — С. 42.

опісля його кону — о 18 годині 21 січня. Цього ж вечора члени Політбюро Сталін, Зінов'єв, Калінін, Каменев, Томський прибули до Горок і там, при тілі померлого, склали перші розпорядження щодо організації поховання. Повернувшись цієї ж ночі до Кремля, вони о 2 годині 15 хвилин 22 січня затвердили перші заходи щодо організації поховання, до переліку яких увійшло, ймовірно, й рішення про побудову склепу³³. Припустити можна це, виходячи із спогадів архітектора Щусева: «21 січня не стало В. І. Леніна, і наступного дня, десь опівночі, мене було терміново викликано до Колонної зали Будинку Спілок... Ім'ям уряду мені було доручено негайно розпочати проектування та спорудження мавзолею на Красній площі»³⁴. Про це ж свідчить і той факт, що на 22 січня до Горок було запрошено професора Абрикосова із групою лікарів, котрий виконав бальзамування тіла В. І. Леніна, впорскуючи до його судин формалін, оцтовокислий кальцій, спирт і хлорат цинку³⁵. Так само, до прийняття Постанови ЦВК СРСР, на Красній площі було розпочато грабарські роботи — копалися величезна могила (завдовшки 10, завширшки вісім, завглибшки п'ять аршинів) і зводилася надмогиляна споруда заввишки шість сажнів; у ніч з 23 на 24 січня вже почав діяти спеціальний деревообробний завод та почалося підвезення будівельних матеріалів.

Складається, факти промовляють за те, що акцію з мавзолеєм було сплановано заздалегідь; якщо ж не за часу хвороби Леніна, то, принаймні відразу по його смер-

ті. І її мета аж ніяк не полягала у тому, аби уможливити якомога більшої кількості трудівників прощання із улюбленим вождем, а в тому, щоб над обожненим образом Леніна звести фортецю сталінського культу. І хоча із доступних документів зрозуміло, яку роль в акції з мавзолеєм відігравав особисто Й. В. Сталін, усе ж є низка вагомих аргументів на користь того, що саме він був і автором задуму, і його активним, але таємним керівником. Адже саме він, єдиний із членів Політбюро, мав духовну освіту (шість років навчання в училищі та п'ять у семінарії) і тому як ніхто чітко розумів можливість використання культу мертвих у ствердженні культу живих. Саме він більше за інших лідерів партії потребував підтримки саме канонізованого Леніна, оскільки порівняно з іншими лідерами партії мав куди менше шансів стати вождем через відсутність будь-яких привабливих особистих якостей та складні стосунки із багатьма членами ЦК і ВЦВК. Чи не тому Сталін, котрий так багато зробив останнього року життя В. І. Леніна для погіршення його здоров'я та прискорення трагічної розв'язки, скористався вже випробуваними 1918 та 1920 року способами вихваляння В. І. Леніна. А те, що ці способи В. І. Ленін і Політбюро розцінювали як антикомуністичні, для Й. В. Сталіна не мало зупевне жодного значення. Головним було те, що ніхто із ленінського кола та й сам В. І. Ленін не помітили, що культ померлого вождя може бути використаний як опертя і трамлін для утвердження культу вождя живого. Здебільшого не помічають цього наші філософи та атеїсти й досі.

Л. Шаумян у вже згадуваній статті декілька разів, наче закликання, повторив: «культу Леніна не було» і навіть навіс слова П. Заломова із його листа Н. К. Крупській, написаного чотири дні по смерті В. І. Леніна: «Ми поховали усіх старих богів і ніколи-ніколи не створимо собі нових. Ми аж ніяк не гадаємо обожнювати товариша Леніна — ми рівня йому! Ми заслужили такого

вождя, і він, гідний нас, має право гордитися нами»³⁶. Так, за життя культу В. І. Леніна не було, хоча й були спроби його створення. Так, передві робітники та частина старої ленінської гвардії були проти посмертного обожнювання В. І. Леніна. Але до їхніх заперечень не прислухалися. Про них ані слова не було згадано у «Звіті Комісії ЦВК...». А супротивник муміфікування В. І. Леніна В. Д. Бонч-Бруевич наважився трохи докладніше оповісти про все лише 1955 року. Тоді ж, 1924 року, лише одна Н. К. Крупська просила робітників і селян: «не давайте своїй жалобі за Іллічем переходити у зовнішню пошанування його особистості. Не лаштуйте йому пам'ятників, палаців у його ім'я, бурних урочистостей на його пам'ять і т. д. — усьому цьому він за життя надавав такого малого значення, його так гнітило усе це. Пам'ятайте, які ще злидні у нашої країні. Хочете ушанувати Володимира Ілліча — влаштовуйте ясла, дитячі садки, амбулаторії, лікарні, будинки інвалідів і т. д.»³⁷.

А шкода, що був зaledве не єдиний голос на захист здорового глузду та справді ленінських традицій. Щодо ж інших соратників Ілліча, то вони у загалі своєму вживали стосовно В. І. Леніна тих захвальних епітетів, що пізніше стали у пригоді й Й. В. Сталінові, й іншим «видатним марксистам-ленінцям». Зінов'єв, приміром, виголосив, що й «у труні Ленін залишається апостолом комунізму». «Ленін промовляв з ім'я мільйонів і в цім сенсі відчував себе так: «Я, Ленін, та селянська Росія». «Я, Ленін, та робітничий клас». «Я, Ленін, — вождь російського народу, й увесь позосталий світ»³⁸. Про В. І. Леніна казали, що він був «природженим вождем та революціонером», «батьком нового життя», «усесвітнім генієм

³⁷ Крупская Н. К. Ответ товарищам // Правда. — 1924. — 30 янв.

³⁸ Коммунистический Интернационал. — 1925. — № 1. — С. 14.

робітничої революції», «найбільшим полководцем усіх країв, усіх часів й усіх народів»³⁹. Всього отой словесний фіміам означав, що В. І. Ленін був позначений особливими надприродними властивостями і призначений, передвизначений стати революційним вождем самісінько так, як (згідно з етатичною фетишистською свідомістю) син королеви уже від дня народження є достойник королівського ступеня; що всі люди, вся партія і народ поставлені безмежно нижче, ніж В. І. Ленін, і мусять бути довічно зобов'язані йому, як своєму батькові та заступникові.

Характерно, що тих же років з'явилися й терміни «простий комуніст», «шереговий комуніст» і т. п., які перенесли стару як світ традицію бюрократично-релігійного чинопоклоніння на революційну партію, що взяла за основу вчення Маркса та Енгельса.

Зовні, особливо на релігійну свідомість, усе це виглядало на піднесення імені В. І. Леніна і могло видатися корисним для справи революції. Та чи дійсно обожнювання є піднесенням ленінського імені? Адже коли В. І. Ленін — природжений вождь, то виходить, що у цім немає жодної його особистої заслуги; не своєю особистою працею і наполегливістю, не своєю постійною, напруженою та виснажливою працею над собою викував він свій характер, свій інтелект, але одержав усе це як дар своїх батьків (на релігійну свідомість це рівнозначне дарові божому). Вивершення спотвореного образу В. І. Леніна (перетворення Леніна-людина на надприродно обожнювану істоту, у фетиш) означало водночас і приниження його як людини.

Перекручений, релігійний образ вождя містив у собі уявлення про те, що він не міг помилятися. А тому посилення на В. І. Леніна було вищим аргументом і критерієм істи-

ни і увільняло його послідовників від необхідності самостійного пошуку істини та її аргументації. Так, посилення на фетишизованого Леніна стало для бюрократії засобом придушення самостійної думки радянських суспільствознавців, пропагандистів; засобом, кажучи ленінськими словами, «одурнювання трудівників». Та й зараз, як на багатьох, апеляція до висловлювань В. І. Леніна є засобом увільнення від необхідності самостійного дослідження питання. Прикладів того, на жаль, чимало. Сповідуючи, приміром, про реабілітацію котрогося діяча із ленінського кола, фахівці з історії КПРС зазвичай пишуть, що той-то має заслуги, але є й помилки, що постать отого мислителя і революціонера не однозначна і що його «критикував Ленін». То ж В. І. Ленін для таких істориків «однозначний», тобто завжди правий. Про те ж, що цей об'єкт реабілітації критикував також і Леніна та що його критику Ленін визнавав за справедливою, наші історики якось соромляться сповіщати. Так задля фальшивого надпіднесення особи В. І. Леніна примешуються ті люди, із котрими він як рівня поділяв успіхи, помилки та невдачі революційної боротьби й творення. Так надпіднесення однієї особи обертається несправедливістю стосовно інших.

Перетворюючи В. І. Леніна і його вчення у фетиш і догму, сакральний світогляд віддав це вчення на позаконтрольне владарювання та свавільне тлумачення тих осіб, що успадковують його. Зважаючи на те, як багато хто вихваляв його ім'я на Другому з'їзді Рад, претендентів на це місце було чимало. Але найменшим виявився Сталін, виголосивши на тому з'їздові геть-таки релігійну клятву: «Йдучи від нас, товариш Ленін заповідає нам тримати високо і зберігати у чистоті велике звання члена партії... Ленін заповідає нам оберігати єдиність нашої партії мов зіницю ока... берегти і зміцнювати диктатуру пролетаріату... усіма силами зміцнювати спілку робітників та селян... зміцнювати і поширювати (за раху-

нок кого й чого? — О. Т.) союз республік. Клянемося тобі, товаришу Ленін, що ми з честю виконаємо... твою заповідь»⁴⁰. Як показує ця вибірка, Й. В. Сталін і в цій своїй клятві виказав себе як реального знавця релігійного мислення та церковної практики. Усі релігійні діячі, схилиючись перед своїм фетишем, клянучись його ім'ям, насправді передусім пильнують своїх особистих чи групових інтересів. Тим і зручний фетиш, що в його ім'я можна виправдати все, що завгодно. З історії церкви відомо, що ім'ям Христа, наприклад, освячувалися найрізноманітніші, серед них і злочинні діяння. Сталін, знаючи це, у своїй клятві сказав те, що було йому вигідним, жодним словом не прохопившись про те, що хвилювало і мучило В. І. Леніна останнього року його життя — щодо боротьби проти бюрократизму в партії й державі, щодо посилення контролю над діяльністю вождів, про помилковість антитоварної моделі «чистого» соціалізму, про заклики навчатися у мас, навчатися торгівлі, щодо соціалізму як ладу цивілізованих кооператорів.

Останнього часу публікується досить багато критичних статей про культ особи. Та ця критика помітно програє з тієї причини, що не зачіпає його дуже важливих світоглядних підвалин — культу померлих вождів (В. І. Леніна, почасти К. Маркса, Ф. Енгельса). Критика руйнує лише «кرون», розвінчує як непотрібні культ Й. В. Сталіна, «культи» А. О. Жданова, К. Є. Ворошилова та інших, а коріння — культ В. І. Леніна — лишається майже незатронутим. Це може означати чи те, що нашим філософам бракує світоглядної зрілості, чи те, що чиясь недобра воля свідомо чинить перепони аналізу цієї проблеми. Цілком можливо, що у певних суспільствознавців, вихованих у дусі сталінського догматизму і відданих йому, справді бракує зрілості і немає бажання відступити від того догматизму. Але ж є й інші суспільство-

⁴⁰ Сталин И. В. Краткая биография. — М., 1949. — С. 95.

знавці, котрі давно очікують видання в СРСР книжки В. Гроссмана «Все тече», в якій уже докладно оповідається про обожнювання В. І. Леніна. Отже, суть в іншому, — в тім, що якась частина партійних керівників не наважується сказати народові щирі правду про посмертну долю В. І. Леніна у нашій країні (з власної непевності) чи свідомо зберігає цей культ незаторкненим, сподіваючись, що той ще стане у пригоді для утвердження нової сильної особи як вождя. Одну таку спробу становлення нового культу ми вже спостерігали на XIX партконференції, коли М. Ульянов запропонував «як виняток» пост генсека М. С. Горбачову на 15 подальших років. Іншу — спостерігали на з'їзді народних депутатів СРСР (виступ Ч. Айтматова). Не біда, що це допоки не вдалося. Бюрократія уміє вичікувати своєї години, вона вірить: або сам Горбачов «визріє» на цю роль, або ж знайдеться згідливіша кандидатура.

Для тих, хто не хоче бачити в культі померлого В. І. Леніна опертя майбутніх культів і сьогоднішніх дрібних культивів, корисно проаналізувати головну сталінську формулу на його право бути вождем: «Сталін — це Ленін сьогодні». Закладений у ній зміст прочитується, на наш погляд, так: 1. Ленін — померлий вождь, він чинив завше правильно і не помилявся тому, що засвоїв асесьильне вчення Маркса. 2. Сталін — вождь живий, теж не помиляється, бо засвоїв мо-

гутне вчення свого вчителя Леніна. 3. Такими ж непомилковими (а, отже, увільненими від критики низу) будуть й інші учні Леніна — Сталіна. А. Рыбаков у романі «Діти Арбата» саме так інтерпретує цю формулу, вкладаючи у вуста Сталіна таке міркування: «Історична наука мусить підтвердити, що Сталін — істинний спадкоємець Леніна, іншого спадкоємця бути не могло. Сталін — це Ленін сьогодні. Коли Сталін помре, його спадкоємці будуть йменуватися Сталініми сьогодні»⁴¹. Про те, що Сталін так міг міркувати, свідчить той факт, що він обрав собі вартого спадкоємця, котрий поклав його тіло до мавзолею задля перетворення його на черговий фетиш. Й. В. Сталіна (на відміну від В. І. Леніна) таке цілком задовольняло, ажбо таким був його світоглядний рівень. Але таки помилюся «батько народів»: навіть скалічена ним партія не заохотила зберігати у формі фетишу таку одіозну і страхітливую постать. М. С. Хрущов протягнув-таки через рішення XXII з'їзду партії вимогу «Визнати за недоцільне подальше зберігання саркофагу із труною Сталіна, оскільки серйозне порушення Сталініми ленінських заповітів, зловживання владою, масові репресії супроти чесних радянських людей та інші дії в період культу унеможливають залишення тру-

ни з його тілом у Мавзолі В. І. Леніна»⁴².

Ухвалюючи це рішення, делегати з'їзду, мабуть, гадали, щодим вони ставлять останню крапку на проблемі культу особи. Та ба, вони помилялися, бо ж обтинання всохлої і непотрібної гілки, а навіть багатьох гілок культового дерева не перепиняє проростання нового культу й тисячі нових культів із збереженого кореня. На жаль, як видається, не поставила останньої крапки на проблемі культу й XII партконференція. Тому нацією проблемою належить працювати й надалі. Треба налягати на тім, аби таку крапку було поставлено хоча б на XXVIII з'їзді партії. Видається, сприятливим чинником зараз є особиста занепокоєність теперішнього Генерального секретаря ЦК КПРС, котрий закликає наших ідеологів допомогти партії звільнити «суспільну свідомість від того, що найшкідливішого комплексу, як віра у «добраго цєря», всемогутній центр, у те що хтось зверху впорядкує...»⁴³.

Ось чому треба думати і думати про те, як допомогти партії та народові усвідомити важливість руйнації будь-яких лишків культу особи померлих та живих вождів.

⁴² Постанова XXII съезду КПРС о Мавзолеі В. І. Леніна // Правда. — 1961. — 31 окт.

⁴³ Горбачев М. С. На повоном етапе перестройки // Правда. — 1988. — 25 сент.

⁴¹ Рыбаков А. Дети Арбата // Дружба народов. — 1987. — № 5. — С. 79.

КУЛЬТУРА І СВІТОГЛЯД

Є. К. Бистрицький

ФЕНОМЕН ОСОБИСТОСТІ: БУТТЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ (Онтологічний підхід) *

Безпосередність особистісного буття та обмеженість її діяльнісно-психологічного тлумачення

Будь-яке наукове і передусім психологічне дослідження проблеми особистості, для якого за вихідне править лише положення про *опосередкованість* людської психіки і свідомості «зовнішньою предметною діяльністю», натрапляє на значні труднощі в поясненні неусувної особистісної *безпосередності* «внутрішнього» психічного переживання буття. Саме з ними зіткнулася відома психологічна теорія *інтеріоризації*, котра тлумачить виникнення вищих психічних функцій як своєрідний перехід, внаслідок якого зовнішні дії із зовнішніми ж предметами перетворюються на процеси, що протікають на розумовому рівні, на рівні свідомості²¹.

Суть наявних тут суперечностей полягає в тому, що хоч би як тлумачився реальний факт перетворення характеристик зовнішньої діяльності в психологічні якості особистості — чи то як пряме «відображення», чи просте «переміщення» зовнішньої активності у внутрішній план свідомості, чи, тим паче, як активний процес, в якому цей внутрішній план уперше формується, — теорія *інтеріоризації* не розглядає виникнення особистісної безпосередності психічного. Вона пояснює лише трансформацію зовнішньої діяльності у діяльність внутрішню, розглядаючи походження психічної активності (розумових дій, логічних операцій, внутрішньої «мови») — загалом *опосередкування* загальними (культурними і соціальними або науковими) значеннями — вже в самому «внутрішньому» психологічному плані *безпосередності* особистісної свідомості (смыслу). А це означає, що будь-яка спроба пояснити за допомогою уявлення про *інтеріоризацію* факт переживання особистісного буття призводить до пошуків безпосереднього і константного вже в самій «зовнішній» діяльності і зрештою апелює до її найтривкіших і застиглих значень, категорій і стереотипів, аж до таких, що набрали форму передсудів, які сягають визнання *безпосередніх* психічних передумов індивідуального усвідомлення світу. Проте в такому разі губиться найсуттєвіше в проблемі — з'ясування передпосилок і умов формування індивіда як унікальної і неповторної, творчої особистості. Тому треба погодитися з загальною філософською оцінкою теорії *інтеріоризації*, даною Г. С. Батищевим, який вважає, що її зміст не підлягає сумніву як факт репродуктивної поведінки. Однак «в цілому теорія *інтеріоризації* становить неправомірну екстраполяцію фактів розумово *нетворчої* поведінки, фактів відтворення готових, заздалегідь вироблених зразків — на всі процеси суб'єктивного життя загалом»²².

* Закінчення. Початок див.: Філософська і соціологічна думка. — 1989. — № 8.

²¹ Див.: Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. — М., 1977. — С. 94—101.

²² Батищев Г. С. Деятельность и ценность. Критика «деятельностного» подхода к теории интeриоризации // Вопр. философии. — 1985. — № 2. — С. 43.

Можливість іншого підходу, яка відкривається вже самою двоїстістю людського буття, породила не менш відомі методологічні альтернативи власне діяльнісному підходові в психології, що також спираються на загальний принцип діяльності. Вони виходять насамперед із факту онтологічної даності «самої особистості», «людини в світі», «особистісного підходу» — з визнання принаймні рівноцінності «внутрішніх умов», які заломлюють через свою специфіку всі зовнішні впливи, за основну вимогу в науковому вивченні психічних процесів на особистісному рівні. Інакше кажучи, тут постає не менш складне завдання пояснити безпосередність внутрішнього «світу» особистості, не зводячи її до сталого всезагальностей значень зовнішньої діяльності.

Проте вся складність ситуації, яка тут виникає, полягає саме в тому, що визнання особистісної безпосередності психічного, хоч би в якій конкретній науковій формі воно здійснювалося, вступає в конфлікт з вимогами вже самої наукової установки психологічного дослідження «особистості»: адже пояснення завжди є *опосередкуванням*, вихід за межі даного явища, свідчення «сутності» нового й нового ступеня та ін. А позаяк психологія спрямована на об'єктивне тлумачення явищ особистості, вона не може не виходити за межі особистісного буття — до буття загалом. Більше того, звернення до об'єктивних процесів — хай те буде соціально-стійке значення діяльності чи процеси природного характеру — це, мабуть, єдиний вихід із делікатного становища *наукового тлумачення особистості*. Стосовно спроб з'ясувати специфіку «внутрішніх умов», він полягає в прямій або опосередкованій *натуралізації* реального факту безпосередності психічного — в поясненні, скажімо, природної мимовільності і спонтанності людської психіки через натуральну природність і неперервність біологічних, фізіологічних та інших «підсвідомих» процесів, на кшталт безпосередньої діяльності різних *органів* — дихання, травлення та ін. Таке тлумачення діяльності «вельми суттєве, — наголошують прихильники альтернативного підходу, — для уточнення терміна «психічної діяльності»: це якраз відображувальна діяльність *органа* (головного мозку), що одвічно виникає і формується в безперервній взаємодії організму, людини зі світом»²⁴.

Ці приклади не випадкових (онтологічних) «зрушень» від аналізу особистісного буття до пояснення його через апелювання до певних загальних характеристик діяльності або життєдіяльності демонструють, на наш погляд, як переваги, так й істотні межі науково-психологічного вивчення «особистості». Суть справи в тім, і це по-своєму відзначав ще Кант, що діяльнісний підхід у науковому аналізі психіки пояснює не особистість «загалом», а цілком певну сферу буття індивіда — його емпірично фіксовані психологічні і психофізичні якості й властивості, які формуються під впливом і за активною участю самої людини (різноманітні соціальні і чуттєво-предметні характеристики людської діяльності). В такому розумінні система суспільних діяльностей, в яку я безпосередньо «втягнутий», робить мене особливим індивідом — представником роду «людина» загалом, формуючи мої органи, відповідні психічні функції і закладаючи цілком певний предметно-смісловий зміст мого психічного життя — потреб, інтересів, суб'єктивних мотивацій. Інакше кажучи, в центрі уваги психологічного аналізу опиняються саме ті явища й вияви людської життєдіяльності, виникнення яких можна об'єктивно контролювати і досить цілеспрямовано формувати, організовуючи відповідний предметний зміст і задаючи смисловий «вектор» діяльності. Це надзвичайно широкий спектр інтелектуальних, трудових, чуттєвих (перцептивних) здатностей та вмінь, форм соціальної поведінки, фізичних навиків і довільних рухів — тобто, вся видима сфера вироблених та суспільно закріплених видів діяльності і життєвої активності. Як сформулював цю вихідну наукову установку у вітчизняній психології С. Л. Рубінштейн, з того, що суб'єкт «робить, можна визначити

те, що є; спрямуванням його діяльності можна визначити і формувати його самого»²⁵.

Та що особистість робить «насправді»? І куди, на ділі, спрямовані її діяння, дії і вчинки? Як ми переконалися, вся парадоксальна складність діяльнісної оцінки особистості полягає саме в тому, що в процесі «зовнішньої» реалізації свідомі дії людей набувають об'єктивних характеристик природних процесів, утворюючи безпосередню дійсність практичного життя — людське *буття*, яке вбирає акти усвідомлення і рефлексії, але зрештою не залежить від суб'єктивних помислів і намірів. Психологічний же аналіз особистості, який спирається на принцип діяльності, передбачає заздалегідь відомі об'єктивні критерії правильної оцінки людської активності та вже кимось і десь встановлені орієнтири її точної спрямованості. Але це означає, що в поле зору психологічного пояснення діяльності й потрапляє все те, що є довільним і умисним у людській поведінці, тоді як за його межами застається саме *людська безпосередність* свідомого буття²⁶.

Феноменальний характер буття особистості

Людська безпосередність є важко збагненою з погляду однобічної орієнтації, так би мовити, виключно на «теоретизм» — на пошуки якоїсь «прихованої за» явищами «істинної» сутності речей або «дійсних» засад людської поведінки. Некритично перенесений у сферу практичного життя, такий погляд породжує непереборне бажання тлумачити всі без винятку акти людської життєдіяльності тільки як обернені форми, видимості або замасковані вияви прихованої, хоча й зрозумілої для себе, «інакшої» спрямованості людського буття. Найпарадоксальніше полягає в тому, що в даному випадку на людське буття, яке є по суті *практичним*, автоматично переносять наукову установку на буття загалом, яка через свою об'єктивну спрямованість не зважає на суб'єктивні засади спостережуваної картини світу, надто — практичного буття пізнаючого індивіда. Це дає змогу «виявляти за» безпосередньою дійсністю індивідуального життя довільні «задуми» й «наміри».

Цей прихований «суб'єктивізм» відособленого від реальної практики наукоподібного мислення породжує ситуацію, яка ускладнює, а часом робить і зовсім неможливим визнання самого факту безпосередності людського життя. Саме з приводу небезпеки суб'єктивізму й сваволі у «теоретичних» пошуках «істотних основ» життєвих дій Гегель влучно зауважив, що в наш час, багатий на рефлексію і розумування, людина, не годна знайти добру підставу для будь-чого, аж до найгіршого і найпомилковішого, має бути вже надто обмеженою²⁷. Забігаючи на півтора століття вперед, у наші дні, ми можемо додати, що правильним є і протилежне. Має бути вже надто обмеженою людина, на те тільки й годна, щоб віднаходити для всього добрі підстави. Проте навіть «теоретичне» обґрунтування «будь-чого», так само як розумування коли треба і не треба, і є безпосереднє практичне витрачання людського життя і його *дійсне самовиявлення*.

Інакше кажучи, будь-яке діяльнісне *опосередкування*, — а воно, між іншим, і є те, що Гегель називав *сутністю*, — сягає в безпосередності буття своєї *абсолютної межі*. Воно суть те, що є насправді як безпосередня дійсність практики, фактично дана сукупність усіх тих життєво-

²⁵ Цит. за: Там же. — С. 82.

²⁶ Підкреслимо, що йдеться не про так зване підсвідоме психічне, загалом не про натуральну природність психічного як такого, що притаманне тією чи тією мірою всьому високоорганізованому життю. Як ми впевнилися, це інше питання. Ми ведемо річ про безпосередню і мимовільну «частину» саме свідомих актів, яку, приміром, мають на увазі, коли кажуть, що людина поринула в думки, спомини полонили її, або, з іншого боку, коли, хоч би як бажала людина мислити інакше, вона мислить тільки так, як може... Саме в означеному розумінні К. Маркс називав процес мислення, який «сам зростає з певних умов», «природним процесом».

²⁷ Див.: Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук: В 3-х т. — М., 1974. — Т. 1. — С. 286.

²⁴ Див.: Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. — С. 103.
²⁵ Брушлинский А. В. Деятельность субъекта и психическая деятельность // Вопр. философии. — 1985. — № 5. — С. 83.

практичних «зовнішніх» обставин і «внутрішніх» умов, з яких виходить в яких здійснюється і в яких згасає людська діяльність. Наголосимо ще раз, що безпосередня дійсність практики — це не мертва даність її матеріально-предметного змісту. Тож її і маємо розглядати як живу чуттєво-людську діяльність, суб'єктивно, тобто й на рівні властивості їй глибини суб'єктивного світу людини. Саме тому, між іншим, людина «практична» завжди, навіть коли вона не виконує нічого практично.

З такого погляду (погляду людської безпосередності) самовіддачею в діяльності, «заглибленість у думки», щирість вчинку, природність почуттів і спонтанна продуктивність творчої уяви, героїчне поривання або, навпаки, виявлене боягузтво, байдужість до праці і домагання «видовищ», «відсутність» ідей і натхнення, фарс у стосунках, наївність поведінки і навіть глупота — всі ці і безліч подібних до них життєво-практичних актів індивідів, які завжди виходили і виходять із самих себе (К. Маркс), утворюючи пістряве полотно драми живої історії, горять *самі за себе*. Якраз практична неусувність *безпосередності* будь якої діяльності й усякої життєвої активності, до яких належать наукові процедури тлумачення й передбачення, і загалом сьогодишній рівень теоретичного і практично-духовного (художнього, естетичного та ін.) розуміння людиною світу і свого місця в ньому, — безпосередності, що переживається самим індивідом як данність буття *таким, яким воно є*: «тут» і «тепер»²⁸, — становить найважливішу грань філософського осмислення проблеми формування і становлення особистості.

Коли звернення до буття як реального процесу життя людей дає змогу загалом побачити й виявити за процесами психічного генезису духовного становлення людини їх дійсні основи — практичну участь індивіда в системі суспільних діяльностей, то факт безпосередності особистісного буття не припускає однобічної постановки питання про індивідуальний, а так само про суспільно-історичний, розвиток особистості — виключно у термінах і уявленнях свідомо-контрольованого і *формування* через цілеспрямовану й «примусову» організацію відповідних зовнішніх умов — самої діяльності — для залучення до неї індивіда, що перебуває у процесі становлення. «Хочете, щоб людина стала особистістю? То поставте її від самого початку — з дитинства — в такі взаємовідносини з іншою людиною (з усіма іншими людьми), всередині яких вона не тільки змогла б, а й *змушена* була стати особистістю»²⁹. Проте коли не розуміти під «особистістю» щось надзвичайне — якесь ціннісне визначення, що поділяє всіх живих на дві «частини» — власне «особистості» і «решта», то фактичність індивідуального буття переживають усі люди, що свідомо діють. І змушення індивіда «стати» особистістю означає «насправді» — з погляду його індивідуального буття — вимогу «стати» унікальним і неповторним, або інакше кажучи, дивну вимогу стати тим, не знати ким, полишаючи все те, що тут не підпадає під теоретичне розуміння, на волю стихії практичного життя.

Найістотніша складність спрямованого впливу на особистість якраз у тому, що людина не тільки формується і створюється через діяльність. Особистість у своїх діях, в актах своєї творчої самодіяльності і не менш самодіяльних актах повсякденного життя ще й безпосередньо *виявляється і розкривається* як для самої себе, так і для інших. Тобто з боку буття особистість не є *явище*, яке засвідчує деяку приховану сутність; її безпосереднє самовиявлення — *феномен*. У такому безпосередньо феноменальному значенні особистість виявляє себе скрізь як

²⁸ З художньою точністю розкрив це назріле на сьогодні розуміння фактичності людської позиції у світі В. Астаф'єв: «Реальність, буття усього сущого на землі — правда — сама земля, небо, ліс, вода, радість, горе, слюзи, сміх, ми самі з кривими ногами, твої діти. Правда — найприродніший стан людини, її не вигукнути, не вистогнати, не виплакати, хоча в будь-якому крику, будь-якому стогоні, плачі вона стоїть, плаче, зітхає, сміється, вирає, народжується, і навіть коли ти звично брешеш собі або іншим — це теж правда... все-все це правда, часом невідно» (Астаф'єв В. Печальний детектив. — М., 1986. — С. 47).

²⁹ Ильенков Э. В. Что же такое личность? // С чего начинается личность. — М., 1983. — С. 358.

очевидну дійсність власного існування «аз єсмь» на всій предметній ойкумені, куди сягає її неспокійна активність і простягається поле її актуального бачення. До речі, саме тому, що діяльну сутність людини перш побачили як феномен й усвідомили як очевидний факт історичної реальності, і з'явилась можливість уже на такій фактичній підставі об'єктивно досліджувати й пояснювати явища культури.

Предметне буття світу людини, ще раз згадаємо з цього приводу К. Маркса, є «розгорнутою книгою людських сутнісних сил, чуттєво постаю перед нами людською психологією»³⁰. Явище загалом лишається незрозумілим без феномена. Проте феноменальний характер людського буття означає, що особистість як неповторна унікальність «формується» не однією, хай навіть максимально «загальною» (або «провідною»), сутнісною діяльністю або ієрархією таких діяльностей, до яких вона залучена, а всією життєвою фактичною обставиною, що пов'язують її з навколишньою дійсністю — *цілим світом*. І якщо справді бажано *формувати особистість*, а хочуть саме цього, від світу в цілому абстрагуватися неможливо: вся людська практика мусить увійти до повного визначення «предмета». Тому в реальному процесі становлення особистості немає *неістотного*: вся фактичність людської причетності до світу *однаково* формує індивідуальність, хай це навіть ігрова діяльність дитини або швидкоплинні щоденні враження. Отже, за об'єктивного підходу, з погляду *буття*, завдання спрямованого впливу знову виявляється проблемою організації і спрямування не лише *істотних*, базових видів діяльності, а й *цілого світу* практичного життя.

Про суперечливість завдання формування особистості

І в історичній перспективі, і в сучасних поглядах на проблеми формування особистості зрозуміла практична нездійсненність «належної» організації «цілого світу» для спрямованого розвитку кожної даної індивідуальності прямо чи приховано править за світоглядне виправдання і теоретичну передумову виникнення двох основних тенденцій в аналізі феномена особистісного буття, які звільняють дослідників, сказати б, від необхідності віднаходити аж надто складні опосередкування — «обхідні» дороги і стежки. В одній із них феномен особистості взагалі тлумачиться кінець кінцем як вияв формуючої природної стихії людського духовного життя, яка не підпадає під свідомий, раціональний контроль. Друга, навпаки, витлумачує глобальний процес становлення індивідуальності як наслідок свідомого і спрямованого впливу безпосередньо на феноменальну структуру людського «усвідомлюючого» буття. Певна річ, у кожному конкретному випадку ці тенденції виявляються з неоднаковою послідовністю, повнотою або ж відособленістю, але саме їх практично неосяжна деталізація у філософських, естетичних, етичних, психологічних, педагогічних та інших концепціях формування індивіда дозволяє обмежитися гранично загальними оцінками.

Обидві тенденції виходять з того емпірично спостережуваного факту, що особистість як *феномен* виказує безпосередність свого буття не тільки з боку зовнішніх предметних дій; буття «Я» супроводить і акти духовної активності. Людина немовби «застає» себе вже існуючою щораз у безпосередній — феноменальній — позиції спостерігача процесу, який відбувається з нею, або результату її ж внутрішньої репродуктивної або творчої активності.

Ця видима «пасивність», або онтологічна константність, «Я» щодо власного «внутрішнього світу» дає пряму підставу критично оцінювати можливості свідомого самоздійснення особистості — в мисленні, мові, почуттях, емоціях та нахилах, у культурній активності загалом — коли, намагаючись зафіксувати їх феноменальний зміст, кажуть, що вони з нами «трапляються» мовби мимохіть і незалежно від

³⁰ Маркс К., Энгельс Ф. Твори. — Т. 42. — С. 114.

лення, а й чуттєво-предметно — як безпосередність активного людського буття. Тут Гегель виходить з парадоксального характеру «свідомого буття», коли внаслідок цілеспрямованої діяльності людина знаходить себе (для себе й інших) у новій, породженій її активністю предметній ситуації, котра, однак, «постає перед свідомістю, яка не знає, як це відбувається»³³, і «є тим, що здійснюється для нас немовби за спиною свідомості»³⁴. Завдяки цьому, продовжує Гегель, до руху свідомості входить онтологічний «момент *у-собі-буття* або *для-нас-буття* (буття для зовнішнього спостерігача всього цього діяльнісного процесу. — Авт.), що не виявляється для свідомості, яка охоплена самим досвідом»³⁵.

Коли йти за Гегелем, то феноменальний характер людського буття може виявлятися в найрізноманітніший чуттєво-предметний спосіб — у чуттєвій вірогідності сприйнятої речі, в мові як безпосередній дійсності думки, в рабській поведінці людини, проймаючій тваринним страхом за своє життя, в життєвій залежності господаря від слуги й навпаки, в природній установці розуму, який спостерігає природу, в тілесній конституції, міміці, жестах, в практичній реалізації розумних задумів, у моральному вчинку, різних виявах духовних почуттів, у спонтанних продуктах художньої уяви та ін. Проте, попри історичну унікальність і самотність усіх таких виявів свідомого життя в культурі, феноменальний характер людської духовності дає змогу розглядати їх як буття. Тому Гегель буквально робить відкриття у галузі гуманітарного пізнання, стверджуючи, що вони, як і всі предметно суші явища, як усе суще, можуть бути предметом наукового пізнання, спрямованого на буття загалом, на відміну від містики і суб'єктивного свавілля ненаукових форм інтерпретації духовного життя³⁶. Між іншим, саме тому Гегель від самого початку немовби пориває з попередньою філософією самосвідомості й розглядає свою феноменологію вже як науку про дух, науку про культуру, науку про суще знання, не вживаючи в подальшому термін «філософія».

Такий «науковий» поворот до самого буття і в гуманітарній сфері дав змогу Гегелю позитивно поставитись до можливості людського самопізнання — головної умови духовного самоформування і самостворення людей у культурному процесі. Суть діла в тому, що людська життєдіяльність, котра постає як феномен, дає змогу індивідові сприйняти власне існування як безпосередньо і природно виниклий предмет свідомої діяльності — усвідомлення, пізнання і, можливо, спрямовану зміну в бажаний бік. Людина, що робить своє індивідуальне буття предметом самосвідомої активності, і є, власне, суб'єктом.

Варто зазначити, що перш філософське розуміння суб'єкта (яке тепер дедалі частіше має суто гносеологічний відтінок), визначаючи людину, пізнавальна й будь-яка інша діяльність якої спрямована насамперед на зовнішній об'єкт, походить саме з тлумачення людини як самодіяльної істоти. Суб'єкт — це насамперед той, чия свідомість активна спрямована на себе. В такому розумінні ми точно кажемо, що людина — суб'єкт історії, оскільки, опріч діючих індивідів, історія ніким не твориться і не розвивається. Проте говорити про «самодіяльного суб'єкта» — це знову ж таки впадати в тавтологію. Суб'єкт це і є самодіюча особистість. Між іншим, коли гносеологія зразу ж розпочинає з суб'єктно-об'єктної взаємодії або коли говорять про діяльність взагалі як про освоєння суб'єктом об'єкта, заздалегідь вважають, що суб'єкт, який пізнає і діє, вже сформувався як особистість, як самодіюча, творча людина. Тому справжній складності проблеми особистості лишаються за межами таких міркувань і досліджень.

Аналогічний результат дає і гегелівська установка на «теоретизм»

³³ Гегель Г. В. Ф. Соч.: В 14-ти т.— М., 1959.— Т. 4.— С. 49.

³⁴ Там же.

³⁵ Там же.

³⁶ Виходячи з аналізу «Феноменології духу», Ф. Енгельс робить висновок: Гегель «вказує нам шлях, який веде... до дійсного позитивного пізнання світу» (Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 21.— С. 266).

— на застосування суто науково-теоретичного методу в осягненні феноменально-безпосереднього характеру людського буття. Орієнтація виключно на суб'єкт-об'єктне протиставлення в розумінні людиною людини й її світу ламає і навіть, можливо, руйнує «природність» протікання свідомих процесів, почуттів, діяльності загалом. Добре відомо, що ми не маємо або ж позбавляємось певних переживань, духовних станів саме тією мірою, якою робимо їх об'єктом нашої уваги, рефлексії, якщо її розглядати як об'єктивуючу дію. «Варто нам спинити промінь нашої уваги на стані, що ми його переживаємо, або відчутті, й воно саме як особливе і таке, що переживається, зникає»³⁷. Тут просто-таки напрошується аналогія з ситуацією в неklasичній науці — квантово-механічним спостереженням, під час якого «прямо-спрямований» вплив на пізнавальний об'єкт призводить до порушення цілісності, а в певному розумінні і об'єктивності спостереження. Проте якщо згадати класичного філософа Гегеля, то мета феноменологічного дослідження полягає саме в тому, щоб зруйнувати і врешті-решт подолати будь-яку безпосередність і природність людського буття. «Прямуючи до свого істинного існування, свідомість досягає пункту, коли вона відцурається своєї ілюзії, ніби на ній тягар чогось чужорідного, яке є тільки для неї і як щось інше, тобто досягне пункту, де явище зрівняється з сутністю»³⁸. — так формулює теоретичний задум Гегель. І в певному розумінні він домігся своєї мети.

Як відомо, Гегелю, хоча й у дуже містифікованій формі, проте вдалося виявити й проаналізувати істотні визначення та загальні закономірності духовної діяльності, категоріальний лад людського мислення, загалом свідомості про світ. Однак це було зроблено ціною втрати феномена людського буття, нехтування безпосередньою дійсністю практичного життя. Тут загальна просвітницька ідея самоформування через науково-теоретичну освіту й самоосвіту не витримує критики: як наслідок маємо цілковите забуття індивідуального існування й особистісного буття.

Інакше кажучи, Гегель правильно визначає власне філософську проблему — досліджувати те, що не може бути предметом хоч би якого об'єктно-спрямованого позитивно-наукового знання і пізнання, — феномен людського буття. Однак, ототожнюючи феномен з явищами, розглядаючи природність практичного життя за зразком і подобою науково-теоретичного бачення світу як натуральність явищ природного буття, він зрештою втрачає свій предмет. У такому значенні він слушно називає своє феноменологічне, або точніше — антифеноменологічне, вчення наукою про дух, прагнучи домогтись позитиву наукового знання. Проте, як зазначив К. Маркс, саме тут і є корінь фальшивого позитивізму Гегеля, або його лише мнимого критицизму³⁹.

Марксова критика феноменології Гегеля, як відомо, виходила з принципової важливості факту чуттєво-предметного, практичного характеру людської діяльності, праці, з матеріалістичного розуміння природної історичності процесу трудової активності, коли діюча людина знаходить себе суцільно у відчужених, не відповідних бажанню і волі обставинах практичного життя, з необхідності не лише теоретичного, а насамперед практичного самозмінення та самоформування людиною себе і світу своєї життєдіяльності. Інакше кажучи, в своїй критиці Гегеля К. Маркс спирається передусім на феномен безпосередньої дійсності людської практики, бере людину такою, яка вона насправді, в неусувній фактичності її буття, як «тілесну, володіючу природними силами, живу, дійсну, чуттєву, предметну істоту»⁴⁰. З цього погляду феноменальний характер людського буття принципово нездоланий не тільки у пізнанні, але й, сказати б, у діялісно-практичний спосіб.

³⁷ Мамардашвили М. К. Классический и неклассический идеалы рациональности.— С. 53.

³⁸ Гегель Г. В. Ф. Соч.: В 14-ти т.— М., 1959.— Т. 4.— С. 50.

³⁹ Див.: Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 42.— С. 152.

⁴⁰ Там же.— С. 149.

Йдеться про такий очевидний факт, що навіть в найбільш нелюдських і відчужених умовах життя зберігається особистість як безпосередність людського переживання всіх випробувань долі.

Саме феноменальний характер буття людини дає змогу не тільки зберегти індивідуальність, а й зробити її онтологічну константність мірилом і масштабом оцінки того, що з нею відбувається. Навіть історія беззастережно відчуженої державно-монополістичної організації суспільного життя «виявляє одну важливу загальнопсихологічну залежність: вона показує, що в масі своїй люди є істотами, не призначеними ані до розважливого, цілковито усвідомленого цинізму раціонально-технічних схем поведінки, ані до свавільних перелицювань свого внутрішнього світу. Такі способи поведінки не є постійними через невикорінну спонтанність, властиву індивідуальній свідомості. Виходить, саме опір будь-якому відкритому насильству над внутрішніми очевидностями є найглибшим і найістотнішим внутрішньоіндивідуальним спадком попередньої історії»⁴¹.

* * *

Тож аналіз феномена особистості свідчить, що гарантією об'єктивності в гуманітарному пізнанні людини і світу її культури, а також дійсно людської і, як хочете, «гуманістичної» оцінки її діяльності і життя є безпосередня дійсність людського буття і, понад те, унікальність і неповторність індивідуального існування. З традиційного погляду — це справжній суб'єктивізм. Проте, як ми упевнилися, навпаки, саме апеляція до теоретичних узагальнень — суто загальних закономірностей і категорій духовного та культурно-історичного життя — обертається сваволею в розумінні людини і її світу, нехтуванням особистістю й недооцінкою значення індивідуальності, публічною мовою — особистісного «фактора». Саме об'єктивне значення феномена особистісного буття ставить перед нами вимогу зрозуміти, що людська індивідуальність — не випадкова «річ» серед речей і не просто «індивідність» безпосередньої дійсності всякого буття. В своїй дійсності особистісне буття виявляється фундатором світу суспільного життя та людської культури. Тут онтологічний підхід до феномена особистості відкриває нові можливості в осмисленні того, що є людина.

⁴¹ Мамардашвили М. К., Соловьев Э. Ю., Швырев В. С. Классика и современность: две эпохи в развитии буржуазной философии // Философия в современном мире. Философия и наука: Критические очерки буржуазной философии. — М., 1972. — С. 65.

ЛОГІКА, МЕТОДОЛОГІЯ І ФІЛОСОФІЯ НАУКИ

ВІД РЕДАКЦІЇ. Стаття Вольфганга Бальцера і Джозефа Сніда — це перша публікація українською і російською мовами, яка стосується структуралістського напрямку в методології і філософії науки. Прокоментувати ж цю працю у післямові до неї, схарактеризувати місце структуралістського підходу на тлі численних напрямів західної філософії і методології, критично оцінити його перспективи й хиби редакція запросила постійних авторів журналу кандидата фізико-математичних наук М. С. Бургіна і доктора філософських наук В. І. Кузнецова. Закінчення статті і коментар у наступному номері журналу.

В. Бальцер, Дж. Д. Снід

БАЛЬЦЕР Вольфганг — доктор філософії, професор, провідний науковий співробітник Мюнхенського Університету (ФРН). Працює у галузі філософії і методології науки та математичного моделювання. Автор книг "Empirische Geometrie und Raum-Zeit-Theorie" (Кронберг, 1978), "Empirische Theorien: Modelle, Strukturen, Beispiele" (Вісбаден, 1982) та один із співавторів — "An Architectonic for Science" (Дордрехт, 1987), а також понад 50 статей у міжнародних наукових журналах.

СНІД Джозеф Д. — доктор філософії, професор, провідний науковий співробітник Гірничого інституту в Колорадо (Colorado School of Mines — США). Спеціаліст у галузі філософії і методології науки та математичного моделювання. Автор книги "The Logical Structure of Mathematical Physics" (Дордрехт, 1971) та один із співавторів — "An Architectonic for Science", а також багатьох статей з даної проблематики.

НОВИЙ СТРУКТУРАЛІЗМ

Новий структуралізм — це дослідницька програма в межах теорії науки, що характеризується двома моментами. Перший із них пов'язаний з орієнтацією на практику науки: теорія науки не є штучною конструкцією.

ISSN 0235—7941, Філософ. і соціол. думка, 1989, № 9

цією, мета якої — розробка приписів для учених. Вона є, як свідчить її назва, теорією про науку (науки), причому як об'єкт вивчення береться «наука», виражена у формі монографій, організації навчання, статей, експериментів, наукових засідань і подібних феноменів. Другий момент пов'язаний з тим, що представники нового структуралізму виходять з того, що саме системи, структури, моделі утворюють найменші одиниці для вивчення науки (звідси назва «структуралізм»). Водночас логічний емпіризм* як такі найменші одиниці аналізу обрав формальні мови й речення.

Структуралістський підхід історично виник на руїнах логічного емпіризму. У галузі теорії науки логічний емпіризм не робив особливого акценту на аналізі конкретної наукової діяльності та прикладів, а мав, скоріше, досить сильну нормативну тенденцію і схильність до того, щоб навіть під час розгляду прикладів «зануритись» в аналіз формальних мов. Занепад логічного емпіризму спричинив, зокрема те, що дедалі більше уваги почали приділяти аналізу прикладів. З цього погляду вирішальне значення мали праці П. Суппеса й Е. В. Адамса, у яких були досліджені класична й релятивістська механіка частинок, а також механіка твердого тіла¹. У цих працях уперше було послідовно реалізовано ідею структури, і дані теорії були подані як структури (з допомогою так званого теоретико-множинного предиката). Дж. Д. Снід² застосував аналогічні структурні способи подання для побудови першої метатеорії, тобто теорії про загальну форму емпіричних (орієнтованих на досвід) теорій. Далі структуралістський підхід був викладений В. Штегмюллером³, став широко відомим і далі обговорювався та розроблявся багатьма іншими авторами. Швидкий прогрес спричинив нині численні термінологічні зміни. В цьому огляді будуть застосовані більш сучасні позначення порівняно з попередніми працями. Зазначимо, що тут через брак місця ми не робитимемо порівняння з попередніми позначеннями і поняттями.

Прихильники нового структуралізму послідовно реалізують емпіричний, орієнтований на практику науки метод, який коротко можна окреслити так. Вони прагнуть побудувати науково і досвідно обгрунтовану картину деяких існуючих галузей явищ, об'єктів, проблем, застосувань. Явища, що їх розглядає структуралізм, належать до історії науки і до науки як такої, а об'єктами вивчення є теорії. Так само як фізики вивчають як об'єкти різні частинки, структуралісти аналізують різні теорії, такі, наприклад, як класична механіка частинок, теорія економіки ринку, рання психологія Зігмунда Фрейда, класична генетика, соціологічна теорія груп. Тому створювана структуралістами теорія є теорією про теорії і в цьому розумінні про неї можна говорити як про метатеорію. Побудова такої теорії — як і взагалі про будь-які інші явища — здійснюється у тривалій взаємодії між концептуальними побудовами і запропонованими науковими картинами, законами, зв'язками, з одного боку, і досвідними даними, з другого. На основі висунутої гіпотези в структуралізмі вивчають явища й об'єкти і визначають, як вони узгоджуються з нею. У разі позитивної відповіді гіпотеза вважається підтвердженою і досліджується. Якщо ні, то вчений намагається «виправити» гіпотезу або висунути зовсім нову, і процес повторюється з самого початку. Виявлення справжньої картини цього процесу є одним з безпосередніх завдань теорії науки. Для емпіричного методу тут важливим є тільки те, що описана взаємодія з емпіричними даними взагалі відбувається. Отже, метод структуралістської теорії науки полягає у створенні універсальних уявлень про структуру й розвиток емпіричних теорій. Ці уявлення мають відпові-

* Тут і далі йдеться про постпозитивізм (Прим. ред.).

¹ McKinsey et al. 1953; Rubin, Suppes 1954; Adams 1959. (Докладні описи див. у списку літератури у кінці статті).

² Sneed 1979.

³ Stegmüller 1973, 1979, 1986. Тут також слід згадати деякі праці, що вийшли ще до книги Сніда, в яких можна знайти досить схожі погляди, наприклад: Stachowiak 1965, 1973.

дати відомим даним про наукову практику й історію науки. Тут, як і в будь-якій науці (фізиці, економіці, історії), вводяться свої абстракції та ідеалізації. Теоретик науки абстрагується від багатьох інтенцій, обставин, що їх можна взагалі брати до уваги в описі науки. Проте ці обставини ігноруються тут як несуттєві (наприклад, обжерливість або пияцтво того чи того вченого). При цьому теоретик науки значною мірою ідеалізує свої об'єкти дослідження. Так само як фізик у межах класичної теорії гравітації приблизно уявляє планету Земля як непростяжну матеріальну точку, структураліст зображує, скажімо, «класичну механіку частинок» з усіма її варіантами як певну строгую структуру (що називають базисною структурою), яка вважається спільною для усіх варіантів класичної механіки. Іноді закидають структуралістам, що вони так обробляють свої об'єкти (тобто емпіричні теорії) під час їх реконструкції, що не дивно, коли вони після цього відповідають метатеорії. Однак це варте аналогічного звинувачення фізиків: мовляв, немає нічого дивного, якщо виконується «ідеальний» закон падіння Галілея для тіл, що падають на земну поверхню, оскільки тіла позбулися усіх своїх «специфічних» якостей, таких як протяжність, питома вага, матеріал, поверхневі властивості та ін.

Застосування структурних понять призводить до певних обмежень, коли обговорюють явища, суттєво інтенціональні, наприклад, якщо важливу роль відіграють людські наміри. За останні 20 років у теорії науки таким явищам приділялося багато уваги, насамперед, у зв'язку з книгою Т. Куна «Структура наукових революцій»⁴. Згідно з нею, і це багаторазово підтверджувалося, — вирішальне значення для розвитку науки часто мають особистісні властивості, боротьба між угрупованнями, інтриги, пропаганда, соціальні умови та ін. Коли описують такі інтенціональні явища, виявляється одна річ, яка заперечує так званий принцип субституції (заміни рівного рівним), центральний у формальній логіці. Виходячи з нього, істинність речення не змінюється, якщо одне слово замінюється (субститується) іншим, за умови, що обидва слова означають те саме. Наприклад, якщо професор А знає, що його колега В відхиляє його (професора А) теорію, до якої, однак, дуже добре ставиться приватний дослідницький фонд (куди А подав заявку на дослідження), то це означає порушення принципу субституції у разі, якщо В — один з керівників цього фонду (про що А просто не знає). Описи, для яких виконується принцип субституції, зветься екстенціональними. Застосування поняття структури виявляється ефективним тільки для екстенціональних описів. Хоча інтенціональним явищам можна давати екстенціональні описи, але тоді не будуть вичерпані усі можливості поняття структури. Отже, ми констатуємо, що структуралістський підхід в аналізі інтенціональних (психологічних, соціологічних, соціально-психологічних) аспектів має обмежені можливості. Ці аспекти часто просто ігноруються у структуралістських працях. На цій підставі цьому підходові часто закидають нехтування важливими аспектами розвитку науки і тому вважають його незастосовним через його однобічність. З цього приводу ми додержуємось такої думки. Наука як цілісний феномен має чимало більш і менш важливих аспектів. Навряд чи можливо створити метатеорію, яка б розглядала абсолютно всі найважливіші аспекти науки і все-таки була б цікавою за змістом й інформативно. Тому потрібно принаймні поки що задовольнитись вивченням якомога більшої частини цього феномена, причому такої, щоб це привело до утворення змістових понять. Крім того, необхідна оцінка обраних аспектів. Ми, власне, вважаємо, що екстенціональні аспекти науки можна досліджувати найбільш успішно і результативніше. Дисципліни ж, покликані вивчати інтенціональні аспекти (психологія, соціологія, соціальна психологія), поки що перебувають у досить нерозвиненому стані і ще не наблизилась до

⁴ Kuhn 1976.

формулювання таких понять і законів, які вже існують для екстенсійних аспектів.

Далі ми будемо додержуватись думки, — з якою в сучасних умовах не всі згодні, — що екстенсійні аспекти — важливіші за інтенсійні. На перший погляд, це, здається, суперечить реальному стану справ, — вчений і наука вивчатимуться без його особистих прагнень, потреб, здібностей. Проте ми вважаємо, що такі індивідуальні особливості — не більш як мінливі поверхневі прояви глибинного потоку, течіє повільно й спокійно і має відповідним чином описуватись на планетарному рівні, тобто екстенсійно. Інакше кажучи, нам здається, що інтенсійні явища взаємно нейтралізуються за умови їх тривалої взаємодії і статистично компенсуються. Порівняно з цим зміни, що відбуваються на глибині, стосуються формулювань і тому можуть бути описані екстенсійно.

Зовсім іншу природу мають гадані обмеження структуралістського підходу, які, на наш погляд, досі не викладалися. Це стосується головним чином таких питань, як побудова й винаходження теорій підтвердження теорій та статистичні аспекти багатьох науково-теоретичних понять. Недостатня увага до цих аспектів має тимчасовий, випадковий і суб'єктивний характер. Інакше кажучи, колись і ці галузі, звісно, будуть розглянуті, і те, що тепер від них абстрагуються, ніякою мірою не означає обмеженості структуралістського методу. Оскільки далі ми перейдемо до точного викладу структуралізму, нам потрібно насамперед пояснити два аспекти, що визначають схему нашого огляду. По-перше, ми розрізняємо в теорії про науку статичний і динамічний підходи. Статичний аналіз займається такими аспектами теорій та їх прикладань, до яких під час їх опису не застосовується поняття часу. Цей підхід вивчає лише такі явища, з якими не відбувається жодних змін. Оскільки в науці постійно відбуваються зміни, то статичний аналіз охоплює головним чином їхній часовий зріз, тобто розглядає відношення й структури, що належать до певного історичного моменту. І навпаки, за динамічного підходу на передньому плані опиняються зміна та розвиток теорій. Цілком очевидно, що говорити про динаміку теорій можна лише за наявності мінімальних знань про їхню статистику. По-друге, в основі нашого огляду, як взагалі в основі структуралістського підходу, лежить певна стратегія, а саме: розпочинати аналіз із якомога менших ізольованих об'єктів, систем, одиниць, що крок за кроком переходить до більш складних їхніх взаємозв'язків. Користь від цього очевидна: у кожному випадку, що вивчається, маємо явну редукцію складних взаємозв'язків до простих. Єдиний можливий тут недолік полягає в тому, що іноді, розглядаючи більш взаємопов'язані структури, доводиться відмовлятися від одержаних досі результатів, бо вони у світлі нових даних не зовсім відповідають цим взаємозв'язкам. Але й це буває не завжди, і в кожному конкретному випадку даний недолік може компенсуватися тією користю, що завдяки цьому можна мати надалі. Зазначимо лише, що ця стратегія сформульована у галузі штучного інтелекту під назвою «поп-топіс reasoning» («нелінійне мислення») і дістала там визнання.

1. Статика наукових теорій

1. 1. Структури. Поняття структури має два різних, — іноді необхідних, водночас, — значення, які в даному контексті можна розрізнити за допомогою визначень «всезагальна» й «індивідуальна». Якщо говорити про певну структуру, наприклад, структуру ДНК, то мається на увазі форма, внутрішні властивості, загальні для всіх молекул ДНК. Коли вживають загальне поняття структури, мають на увазі структуру як таку абстрактну форму й внутрішню властивість, що утворюють суттєву ознаку якогось цілого класу конкретних об'єктів, процесів, систем і сутностей. Поняття загальної структури охоплює також багато спільних ознак, хоча й різних, але схожих за цими ознаками систем. Поняття

ж індивідуальної структури, яке запозичене з сучасної логіки⁵, описує одиничні, індивідуальні системи. Оскільки це поняття вживається не надто широко, наведемо кілька простих прикладів. Так, коли біолог, вивчаючи фотографії, одержані за допомогою електронного мікроскопа, каже: «Це виглядає, як структура ДНК», його твердження стосується цілком певної молекули, про яку йдеться, і полягає в тому, що вона має структуру ДНК. Зрозуміло, що це поняття конкретної структури походить від поняття загальної структури. Відповідна структура ДНК просто становить систему, спільну для всіх ДНК одного типу. Взагалі, індивідуальну структуру можна визначити як якусь дану систему, що є представником певної загальної структури, тобто має або демонструє усі ті властивості, що породжують загальну структуру. Інакше кажучи, конкретна структура становить конкретну систему, в якій реалізовані всі ознаки загальної структури.

Як другий простий приклад розглянемо структуру прямокутника: чотири відрізки, що утворюють замкнену фігуру таким чином, що відрізки попарно перетинають один одного під прямим кутом. Кожні два протилежних відрізки мають однакову довжину. Ці характеристики становлять істотну ознаку відповідного великого класу фігур (а саме — прямокутників) і виражають їхню загальну структуру. Кожен конкретний прямокутник, скажімо той, що утворюється сторонами цеглини, є індивідуальною структурою, оскільки саме в ньому реалізовані зазначені істотні ознаки.

Як свідчать приклади, структури не є «об'єктивними» сутностями, незалежними від суб'єкта дії і пізнання. Вони характеризуються за допомогою певних ознак, відбір і формулювання яких здійснюється людиною, яка володіє мовою. Звичайно одна реальна система, що існує незалежно від спостерігача, дає підстави для введення багатьох різних структур, які відповідають його інтересам. Так, для фізика колесо рулетки, яке обертається, є механічною системою (з траєкторіями, масою, силами), для спеціаліста з теорії імовірностей це саме колесо є імовірнісною системою (з результатами, подіями, імовірністю), а для гравця — своєрідним супротивником (з поганими чи хорошими якістьми та примхами). Яку структуру бачить у даній реальній системі спостерігач, залежить від його інтересів, його інтенцій. Для вираження даної структури він завжди має застосовувати мову. Структури, у кінцевому підсумку, завжди задаються або виражаються за допомогою й повідомляються через мовне вираження їхніх загальних ознак, тобто мови. Так само і структури, пов'язані з науковими теоріями, задаються з допомогою речень, аксіом, гіпотез, припущень, законів та ін. Традиційний для теорії науки підхід найчастіше починає з аналізу речень; структуралізм же — з більш абстрактного рівня, а саме зі структур.

Надалі поняття структури постійно вживатиметься у значенні «індивідуальної структури», а термін «індивідуальна» опускатиметься. Отже, для нас структурою завжди буде індивідуальна задана система. У класі індивідуальних структур ми розрізняємо реальні й абстрактні. Реальна структура задається як реальна система, наприклад, система планет, система світової торгівлі 1970—1980 рр., братство монахів у монастирі X р. 1287—1288 рр. та ін. Абстрактні структури, навпаки, є системами, побудованими або визначеними концептуально; такими як конкретна, але абстрактна структура натуральних чисел, описаний у «Чарівній горі» Т. Манна госпіталь, феодальна система Європи XIV ст. Буде також доцільно таким чином розуміти поняття структури, щоб воно включало й абстрактні структури.

Далі, дослідження будь-якої структури можна розбити на дві фази. Спочатку вивчаються різні реальні системи, з яких абстрагуються загальні ознаки (їхні «внутрішні» структури). Потім, на другому етапі всі реальні й абстрактні системи, яким притаманні ці ознаки,

⁵ Bourbaki 1968, S. 259 ff.

розглядають як структури⁶. Надалі буде корисно усі ці структури уявляти як реальні індивідуальні системи, які можна подати об'єктивно. Цей підхід до абстрактних структур, безумовно, позбавляє нас тих понятійних проблем, з якими пов'язане послідовне обмеження аналізу реальними структурами.

Виходитимемо з такого нормативного подання структур. Будь-яку (індивідуальну) структуру завжди можна подати у такому записі $\langle D_1, \dots, D_k; A_1, \dots, A_m; R_1, \dots, R_n \rangle$. Тут k, m, n — цілочисельні змінні ($k, n > 0, m \geq 0$), які залежно від структури набувають різних значень; $D_1, \dots, D_k$ — множини нематематичних об'єктів (базисні множини); $A_1, \dots, A_m$ — множини математичних об'єктів (допоміжні множини); $R_1, \dots, R_n$ — відношення взаємозв'язку, які існують між об'єктами з множин $D_1, \dots, D_k; A_1, \dots, A_m$. Кожне відношення характеризується певним типом (реляційним типом), який містить інформацію як про кількість аргументів відношення, так і про те, на яких місцях розміщуються певні аргументи відношення, заданого на фіксованих множинних об'єктах. Сукупність чисел k, m, n і n пов'язаних з ними реляційних типів називається структурним типом розглядуваних структур.

Пояснити ці позначення допоможуть два таких приклади.

Уявімо собі дошку з накресленими на ній крейдою геометричними фігурами. Нехай цю систему можна подати, наприклад, у формі $\langle D_1, D_2, D_3; A_1; R_1, R_2, R_3 \rangle$, де D_1, D_2, D_3 — множини позначених на дошці точок, відрізків і площин; A_1 — множина дійсних чисел, R_1, R_2 — відношення «між» і «дорівнює»; R_3 — функція відстані, яка зіставляє кожним двом точкам з D_1 відстань між ними, тобто певне дійсне число. Структурний тип містить таку інформацію: до системи належать три ($k=3$) базисних множини (множини нематематичних об'єктів), а також одна ($m=1$) допоміжна множина (множина математичних об'єктів, а саме — дійсних чисел) і три відношення. Відповідні реляційні типи вказують, що R_1 є тернарним відношенням з аргументами з D_1 ; R_2 — тернарним відношенням з двома аргументами з D_1 і одним аргументом з A_1 . Наприклад, якщо a, b, c є трьома об'єктами з D_1 (точніше, іменами цих об'єктів), тобто трьома точками, що зроблені крейдою, то вираз « a міститься між b і c » побудований у відповідності з реляційним типом R_1 . Цей вираз має три аргументних місця, які займають « a », « b » і « c », що позначають об'єкти з D_1 .

Другий приклад пов'язаний з віконцем на пошті, в якому можна купити поштові марки (приблизно протягом дня). Цю систему можна подати як структуру таким чином $\langle D_1, D_2, D_3; A_1; R_1, R_2 \rangle$. Тут D_1 — множина моментів часу розглядуваного дня, D_2 — множина осіб (покупців і службовців), D_3 — множина товарів, що підлягають обміну: «поштові марки» і «гроші»; A_1 — множина раціональних чисел; R_1 — шестимісне відношення, реляційний тип якого можна визначити, виходячи з такого нестрогого висловлювання: «В момент часу t особа P здійснює передачу α товару a , щоб під час передачі β одержати товар b » (див. докладніші пояснення: Бальцер 1985, частина II; Штегмюллер 1986, частина V).

Далі будемо виходити з того, що кожну індивідуальну структуру можна подати у вищезначеній формі. Нам не відомий жоден екстенсiональний випадок, коли б порушувалось це припущення. Ми підкреслюємо, що задання структури у розглянутому вигляді, безперечно, є мовно оформленим, оскільки здійснюється за допомогою речень. Крім того, до класу таких структур належать і абстрактні структури, а також досить безглузді структури, які мають вигляд $\langle D_1; R_1 \rangle$ і складаються з множин $D_1 = \{\text{Пегас, північний полюс}\}$ і $R_1 = D_1$. Численні досить очевидні й складні приклади комплексних структур, що стосуються теорії науки, містяться у цитованих в даній статті працях, до назви яких входить термін «Приклади» (Beispiele).

⁶ Це, певна річ, не стосується опису реального навчального процесу, в якому відбувається постійний зворотний зв'язок між реальними й абстрактними структурами.

1.2. Моделі. Кожна емпірична теорія як основа містить певний клас моделей. Модель є спеціальною структурою, а саме — структурою, в описі якої застосовується принаймні один так званий закон зв'язності (cluster law). Цю умову можна сформулювати без будь-якого посилання на поняття закону⁷.

Інтуїтивно, закон зв'язності — це закон, тобто твердження, в якому більшість відношень так пов'язані одне з одним, що не можна зміст цього речення виразити реченнями, кожне з яких містить лише одне з відношень цього твердження. Твердження «точка a лежить між b і c », наприклад, не є законом зв'язності, оскільки в ньому йдеться тільки про одне відношення, а саме про відношення «між». І навпаки, речення «якщо a і b конгруентні щодо c і d , то a міститься між b і c » є (хибним за змістом) законом зв'язності. Справа в тому, що два різних відношення («між» і «конгруентно») тут поєднані одне з одним так, що це не зводиться до прямої кон'юнкції. Моделі звичайно визначаються за такою загальною схемою: x є моделлю теорії T тоді і тільки тоді, коли задані $D_1, \dots, D_k$, $A_1, \dots, A_m$ і $R_1, \dots, R_n$ задані таким чином, що:

$$x = \langle D_1, \dots, D_k; A_1, \dots, A_m; R_1, \dots, R_n \rangle;$$

$$1) B_1(D_1, \dots, D_k; A_1, \dots, A_m; R_1, \dots, R_n);$$

$$\vdots$$

$$s) B_s(D_1, \dots, D_k; A_1, \dots, A_m; R_1, \dots, R_n).$$

За цих умов $B_i(D_1, \dots, D_k; \dots, R_n)$ для $i=1, \dots, S$ означає речення, яке, крім логічних, математичних символів і символів теорії множин, містить (можливо, й багаторазово) лише знаки „ D_1 “, „ $\dots$ “, „ R_n “. Серед цих виразів є також основні закони (аксіоми) відповідної теорії. Ця схема задає клас усіх сутностей, які задовольняють їй, якщо їх підставити замість x . В такому разі цей клас є класом усіх моделей теорії T , і кожна окрема сутність, за підстановки якої замість x виконується зазначена схема, є моделлю T .

Розглянемо простий приклад класичної механіки зіткнень. Тут T — класична механіка зіткнень, x — модель класичної механіки зіткнень, тоді й тільки тоді, коли D_1, D_2, A_1, A_2 і R_1, R_2 задані таким чином, що $x = \langle D_1, D_2, A_1, A_2; R_1, R_2 \rangle$: (1) D_1 — якась непорожня множина; (2) D_2 — якась точно двоелементна множина; (3) A_1 — множина позитивних дійсних чисел; (4) A_2 — множина усіх трійок дійсних чисел; (5) R_1 — відображення з прямого добутку D_1 і D_2 у множину A_2 ; (6) R_2 — відображення з множини D_1 у множину A_1 ; (7) якщо $D_2 = \{a, b\}$, то сума усіх добутків значень функцій, що мають вигляд $R_2(p) \cdot R_1(p, a)$, взята за всіма $p \in D_1$, дорівнює сумі за p виразів $R_2(p) \cdot R_1(p, b)$.

Ми навмисно описали визначення у наших загальних позначеннях, не вживаючи мнемонічних скорочень. Звичайно ж замість знаків „ D_1 “, „ $\dots$ “, „ R_n “ застосовують зручніші позначення. Далі, наприклад, застосовується вираз „ $R_1: D_1 \rightarrow D_2$ “, який означає, що „ R_1 є функцією з множини D_1 у множину D_2 “ або „ $D_1 \times D_2$ для прямого добутку множин D_1 і D_2 “. Так, у нашому прикладі звичайно „ P “ замінює „ D_1 “ (множину частинок), „ T “ — „ D_2 “ (множину моментів часу); „ $R +$ “ — „ A_1 “; „ R^3 “ — „ A_2 “; „ V “ — „ R_1 “ (функція швидкості); „ m “ — „ R_2 “ (функція маси). Враховуючи це, те саме визначення набуває наочнішого вигляду: x є моделлю класичної механіки зіткнень тоді і тільки тоді, коли задані $P, T, R +, R^3, V$ і m таким чином, що виконується $x = \langle P, T; R +, R^3, V, m \rangle$ і (1) P — непорожня множина; (2) T — двоелементна множина; (3) $R +$ і R^3 — відповідно множини усіх додатних дійсних чисел і всіх трійок дійсних чисел; (4) $V: P \times T \rightarrow R^3$; (5) $m: P \rightarrow R +$; (6) якщо $T = \{a, b\}$, то $\sum_{p \in P} m(p) \cdot V(u, a) = \sum_{p \in P} m(p) \cdot V(u, b)$.

Як відомо, це визначення описує реальну систему, у якій відбувається зіткнення водночас декількох частинок (елементів з P); a і b

⁷ Пор.: Balzer 1985, Kap. II, а також: Stegmüller 1986.

означають два моменти часу «до» і «після» удару-зіткнення, а висловлювання (6) є твердженням про збереження імпульсу. Неважко побачити, що тільки (6) є законом зв'язності. Висловлювання (1) — (3) взагалі не містять жодного виразу — позначення відношення (тут „ V ” і „ m ”); (4) і (5) — містять тільки по одному такому позначенню.

Кожна емпірична теорія включає багато різних моделей. Серед них, з одного боку, є різні реальні системи, яким притаманні «правильні» структурні ознаки, а з другого — завжди трапляються абстрактні, суто понятійні моделі. У такій всеосяжній теорії, як загальна теорія відносності, що описує весь Всесвіт, ми побудуємо велику кількість різних моделей, що відповідають різним розв'язкам основного рівняння, одержуваному за різних граничних умов. Як правило, такі моделі замкнені у просторі й часі, отже, наприклад, може здійснюватися як просторово-часовий їх поділ, так і перетин. Клас усіх моделей, що належать теорії T , позначимо „ $M(T)$ ” або просто „ M ”.

1.3. Потенційні моделі. Це структури, характеристика яких не містить жодного закону зв'язності. Якщо визначити клас потенційних моделей за схемою 1.2, то серед речень $B_1, \dots, B_s$ не має бути законів зв'язності. Інакше кажучи, кожне речення B_i має включати позначення не більше одного відношення R_i (можливо, і багаторазово). Інтуїтивно, саме за допомогою подібних речень виділяються й характеризуються незалежно одне від одного відношення $R_1, \dots, R_n$. Можна стверджувати, що під час визначення потенційних моделей теорії її словник, а також певні припущення, що містять окремі терміни, задають, так би мовити, ступінь «абстрактності» теорії. Типовими прикладами речень, що містять позначення лише одного відношення, є твердження, що якість відношення є функцією (наприклад, постійною), що функція неперервна і відповідно підлягає диференціації або що вона не визначена на деяких об'єктах (можливо, на від'ємних числах). Речення (4) і (5) з другого визначення моделі будуть саме такими.

Відмінність між потенційними моделями й моделями теорії також можна виразити як відмінність між абстрактними реченнями і змістовими емпіричними законами. Закони зв'язності звичайно взаємно обмежують за змістом, по суті емпірично, ті відношення, що до них входять. Водночас речення іншого вигляду визначають чи передбачають або якість інакше встановлюють корисні властивості окремого відношення. Клас усіх потенційних моделей теорії позначимо „ $M_p(T)$ ” або просто „ M_p ”.

1.4. Моделі-елементи. Клас усіх потенційних моделей разом зі всіма моделями теорії називатимемо моделлю-елементом. Згідно з трьома попередніми розділами моделлю-елементом є пара $\langle M_p, M \rangle$, для якої виконуються такі умови: (A_1) M_p і M є максимальними класами структур певного типу; (A_2) M_p визначене без законів зв'язності, а M — з їх допомогою; (A_3) M є підмножиною множини M_p . Ці умови становлять основні положення (аксіоми) структуралістської мета-теорії.

Згадана в (A_1) максимальність означає, що кожна структура певного типу, яка має потрібні ознаки, належить до класу M_p і відповідно до класу M . З (A_3) випливає, що структурні типи для M_p і M — ті самі, бо інакше M_p і M належать до різних теорій.

Моделі-елементи утворюють найменші одиниці, за допомогою яких можна формулювати емпіричні твердження. Моделі-елементи приблизно відповідають понятійним засобам (M_p) і законам (M) теорії. Більший клас M_p містить лише можливі моделі (звідси термін «потенціал»). У цьому класі виділяється підклас (M) моделей, що належать теорії. M не збігається з множиною усіх дійсних моделей, але містить також численні абстрактні структури. У прикладі з механікою зіткнень клас потенційних моделей утворюється, якщо виключити з визначення моделей останню умову (твердження про збереження імпульсу). У цьому разі маємо пару $\langle M_p, M \rangle$, для якої легко довести, що вона задовольняє умовам (A_1) — (A_3).

1.5. Взаємозв'язки. Моделі-елементи, як правило, побудовані досить просто. Розвинуті теорії, що становлять для нас інтерес, містять багато моделей-елементів. Крім того, теорії перебувають у більш або менш суттєвих взаємозв'язках з моделями-елементами інших теорій. Як загальне поняття для позначення множини різних способів, за допомогою яких пов'язані одна з одною моделі-елементи, вводиться поняття «взаємозв'язок» (link). Взаємозв'язок є саме таким відношенням між двома моделями-елементами. Тут досить розглянути відношення тільки між двома класами потенційних моделей, що дозволяє так визначити модельні відношення. Якщо $K = \langle M_p, M \rangle$ і $K' = \langle M_p', M' \rangle$ є моделями-елементами, то Q буде взаємозв'язком між K і K' тоді і тільки тоді, коли Q є відношенням між M_p і M_p' (мовою теорії множин $Q \subseteq M_p \times M_p'$). За інтуїцією Q встановлює зв'язок між певними потенційними моделями двох моделей-елементів. Смысл такого зв'язку полягає в тому, що за допомогою Q від однієї потенційної моделі до другої переносяться їхні «частини» або «дані», а також значення функцій та інша загальна інформація. Отже, процес одержання даних для якогось великого комплексу теорії поділяється на малі складові, а потім через взаємозв'язки зводиться до якогось осяжного цілого. Звісно, ця картина не обмежується єдиним зв'язком двох потенційних моделей. Вона, скоріше, описує один важливий спеціальний випадок, який має характеризуватися через дальші умови. Ми тут розрізняємо кілька різновидів взаємозв'язків.

а) *Внутрішні взаємозв'язки.* Вони трапляються, коли розглядувані моделі-елементи — тотожні. В такому разі взаємозв'язок є відношенням між потенційними моделями подібних моделей-елементів. Важливий випадок внутрішніх взаємозв'язків маємо, коли певні функції у двох потенційних моделях набувають однакових значень (взаємозв'язок тотожності). Точніше, це відбувається, коли для всіх об'єктів (аргументів), які входять водночас до двох різних потенційних моделей, збігаються функціональні значення однієї визначеної функції з двох потенційних моделей. Пояснимо це на прикладі.

Класична механіка містить взаємозв'язок тотожності для функції маси. Якщо у двох різних потенційних моделях трапляється одна й та сама частинка, то вона в обох моделях має однакову масу (однакове значення маси. — M . Б., В. К.). Так, гвинт — незалежно від того, чи він становить частину ракети (потенційна модель 1), чи частину літака (потенційна модель 2), — має ту саму масу.

Другий взаємозв'язок тотожності ми знаходимо в мікроекономіці (теорія обміну). Тут (принаймні, часто) припускається, що одна особа у різних ситуаціях (потенційних моделях) має однакову користь від різних товарів (отожнюваний об'єкт). Так, користь, що її має пан А від вживання пляшки червоного бургундського, є тією ж самою, не зважаючи на те, чи він її випив за місцем свого проживання у Північній Німеччині або під час поїздки до Карлсруе. Як третій приклад внутрішнього взаємозв'язку візьмемо умову адитивності маси у класичній механіці, що не є взаємозв'язком тотожності. Дві потенційні моделі задовольняють цій умові, коли дві частинки з однієї моделі поєднуються й розглядаються як об'єкт іншої моделі. Тоді маса утвореного об'єкта дорівнює сумі мас вихідних частинок.

б) *Зовнішні взаємозв'язки.* Вони встановлюються між моделями-елементами з нетотожними класами потенційних моделей, тобто — інтуїтивно — між моделями-елементами, які належать до різних теорій. Існує багато різновидів таких зовнішніх взаємозв'язків, і ми ще не наблизилися до повного їх розуміння. Чимало зовнішніх взаємозв'язків належать, залежно від обставин, до невеликої кількості відношень.

Один вдалий приклад стосується термодинаміки й гідростатики. Функцію тиску P , що є у гідростатиці, можна пов'язати через рівняння $P = \delta U / \delta V$ з термодинамічними функціями «енергія» й «об'єм» (U , V). Це рівняння виражає зв'язок між двома системами обох теорій. За наявності такого зв'язку можна застосувати гідростатику як «передте-

орію» термодинаміки, щоб виміряти тиск. Тоді одержане значення переводиться за допомогою цього рівняння у вирази з термодинамічного словника. Цей тип взаємозв'язків, для якого вживатимемо назву «понятійний зв'язок» (link), можна визначити у загальній формі, а саме за допомогою придатних для цього ознак («часткових типів») з потенційних моделей виділяються відношення, які пов'язані одне з одним, і вимагається, щоб взаємозв'язки виражалися у реченнях, в яких йдеться лише про виділені відношення. Крім того, існують редукційні й детерміновані зовнішні взаємозв'язки. За допомогою перших з одних (правильних) моделей одержують інші. Тобто для двох потенційних моделей, які перебувають у такому зв'язку, можна стверджувати, що якщо одна з цих моделей є моделлю, яка належить до певної моделі-елемента, то й друга також буде моделлю з другої моделі-елемента⁸.

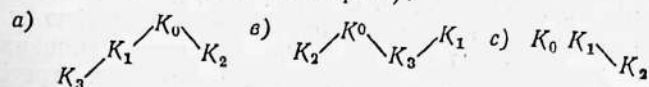
Детерміновані взаємозв'язки маємо тоді, коли на основі взаємозв'язку цілком певне відношення з однієї потенційної моделі однозначно визначається за допомогою відношення з другої потенційної моделі.

1.6. Структури-комплекси. Така структура — це сукупність сполучених одна з одною за допомогою взаємозв'язків моделей-елементів. Структури-комплекси мають відігравати роль метатеоретичних образів і картин цілих теорій, дисциплін чи наук. Оскільки поняття взаємозв'язку — надто загальне, можна передбачати, що всі відомі відношення між теоріями, моделями й потенційними моделями можна подати як взаємозв'язки. Точніше, структура-комплекс складається з множини H моделей-елементів і деякої часткової функції L , яка зіставляє з певною парою моделей-елементів $\langle K, K' \rangle$ певне відношення $L(K, K')$ між потенційними моделями цих елементів. $L(K, K')$ означає взаємозв'язок між K і K' . Для випадків, коли між обраними теоріями K і K' немає жодного взаємозв'язку, значення функції не визначене (тобто вона є «частковою»).

Взагалі, від структури-комплексу вимагається: (h1) щоб L була транзитивною, тобто якщо між K і K' , а також між K' і K'' існує взаємозв'язок H , то він існує і між K і K'' ; (h2) L має виражати зв'язок між усіма елементами з H , отже в H немає жодної (ізолюваної) моделі-елемента K , яка б не перебувала у взаємозв'язку з жодною іншою моделлю-елементом K' з H .

Звичайно, існує ще багато подібних умов, які можна дослідити, хоча вони й не виконуються у всіх реальних випадках.

Структури-комплекси найкраще подаються графами, в яких вершини є моделями-елементами, а дуги відображають наявність взаємозв'язків (три параметри зображені на рис.):

Є взаємозв'язки, що становлять «відношення передбачання» (див. розд. 2). Якщо існує такий взаємозв'язок між моделями-елементами K і K' , то кажуть, що K' передбачає K . Простеживши в структурі-комплексі зв'язні шляхи, утворені моделями-елементами, які передбачають одна одну, можна пройти через усі елементи, передбачувані якоюсь заданою моделлю-елементом, тобто необхідні для того, щоб вона була застосовна. Емпіричне вивчення таких шляхів, зокрема питання, чи є де факто в науці замкнені шляхи («круги»), поки що не завершено⁹.

(Далі буде)

МЕТОДОЛОГІЯ І МЕТОДИКА КОНКРЕТНИХ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

В. О. Рукавишников, М. К. Серов

СОЦІОЛОГІЧНИЙ МОНІТОРІНГ У КОНТЕКСТІ МЕТОДОЛОГО-МЕТОДИЧНИХ ПРОБЛЕМ СОЦІАЛЬНОГО ПІЗНАННЯ*

Гостра суспільна потреба в нових підходах до розв'язання соціально-економічних завдань, дальший розвиток соціалістичної демократії ставлять якісно нові вимоги до теоретичного, методологічного і методичного рівня соціологічних досліджень і використання їх результатів для прогнозування і керування суспільними процесами. Соціологи покликані впроваджувати в постійну практику регулярні дослідження, які повторюються, і реєструють зміни у свідомості й поведінці великих мас і окремих категорій людей, у їхньому способі життя, характері й формах взаємодії як між собою, так і з середовищем проживання — природним, штучно створеним та ін. Інакше кажучи, необхідний соціологічний моніторинг суспільних процесів. У словнику сучасної науки термін «моніторинг» вживається, звичайно, для позначення комплексу засобів оперативного спостереження і аналізу змін у стані деякого масштабного об'єкта (приклад — система космічного моніторингу стану природного середовища).

РУКАВИШНИКОВ Володимир Олегович — доктор філософських наук, провідний науковий співробітник Інституту соціологій АН СРСР (Москва);

СЕРОВ Микита Костянтинович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту соціально-економічних проблем АН СРСР (Ленінград).

* Рукопис підготовлений на основі доповіді, поданої авторами на міжнародний симпозіум «Методологічні проблеми емпіричних соціологічних досліджень» (Москва, жовтень 1988 р.).

Основна мета соціологічного моніторингу — контроль за ходом соціальних процесів, у тому числі оцінка ступеня відповідності їх фактичного ходу раніше передбаченій лінії розвитку, виявлення специфічних якісних і кількісних змін у стані спостережуваних об'єктів. В умовах гласності соціологічний моніторинг може бути одним із каналів зворотного зв'язку в механізмі саморегуляції найбільш глибоких процесів суспільного розвитку, що не підпадають прямому і активному управлінському втручання¹.

Із методологічного погляду одна з істотних проблем, що визначають специфічність моніторингу порівняно з уже відомими підходами до здобування нового соціологічного знання, полягає в тому, щоб провести досить ясну відмінність між двома основними його завданнями: 1) реєстрацією змін вимірюваних параметрів спостережуваних об'єктів і 2) виміром просторово-часових і інших характеристик розглядуваних процесів (таких, скажімо, як періодичність, прискорення або уповільнення ходу процесу, активізація його або загасання, просторова локалізація або поширення масштабів, зародження якісно нових рис та ін.). У принципі така відмінність у науковій літературі, присвяченій дослідженню процесів різної природи, вже проводилася, і ми акцентуємо на ній увагу тільки у зв'язку з соціологічною практикою, де питанням виміру власне процесуальних характеристик не приділялося достатньої уваги.

¹ Див.: Серов Н. К. Социологический мониторинг: вопросы теории и практики // Социология и проблемы перестройки. — (Препр./ЧНЛ, ИСЭП АН СССР), 1988.

⁸ Пор. також: 3.3b.

⁹ Пор.: Balzer, Moulines, Sneed 1987, Ch. 11.

Найскладнішим завданням моніторингу є виділення впливів різних чинників на сутнісні характеристики розглядуваного процесу, так би мовити, в «чистому вигляді», виміру величини помилок різного походження.

Справа ускладнюється тим, що в сучасній соціології взагалі, а у вітчизняній особливо, методологічні й методичні питання вивчення соціальних процесів усе ще мало розроблені. Зрозуміло, самі по собі реєстрація однотипних емпіричних даних протягом довгих проміжків часу і дальший аналіз часових рядів — аж ніяк не новина у суспільствознавстві й віддавна використовуються в статистиці, демографії, економіці, історії і соціології. Йдеться про інше, про недостатню розробленість методології, відсутність методичного досвіду і розвинутих традицій, так би мовити, процесуального бачення соціальних явищ, за яких соціальні факти розглядаються в контексті їх діхронічної, генетичної і конкретно-історичної зумовленості з використанням спеціальних методів аналізу процесуальних характеристик соціальних явищ.

Парадоксальна ситуація, що склалася ще в 1960-х рр., не змінилася, на наш погляд, досі: соціологи, як правило, збирають дані без урахування обставин місця і часу, так би мовити, «позапросторові» і «позачасові», а, інтерпретуючи їх, згадують процеси і причинні зв'язки, тобто, «виходячи з позачасових даних, дістають, явно або неявно, далеко не позачасові висновки»².

Цей парадокс лише почасти (і аж ніяк не переконливо) може бути пояснений методичними і організаційними труднощами, пов'язаними зі збиранням, збереженням і математико-статистичною обробкою гігантських масивів емпіричних даних для кількох часових точок. Брухливий розвиток комп'ютерної технології знімає багато які з цих труднощів, що здавались неподоланими ще двадцять років тому, хоча, зрозуміло, не виключає названі проблеми повністю. Причиною живучості зазначеного парадоксу є, на нашу думку, усталені стереотипи мислення і стилю наукової діяльності соціологів, те, що і донині запити практики цілком «задовольнялися» дослідженнями, проведеними у рамках традиційної соціологічної стратегії, а розробка нових статистико-діхронних методів мислилась як завдання віддаленого майбутнього. Схоже, що нині становище змінилося і нерозробленість даних питань виявляє себе як гальмо розвитку соціологічної науки.

² Галтунг І. Діахронна кореляція, аналіз процесів і причинний аналіз // Математика в соціології. Моделювання і обробка інформації. — М., 1977. — С. 74.

Не розглядаючи тут докладно спеціальне і складне питання про математичний апарат статистико-діхронного підходу у вивченні соціальних процесів, зазначимо, що існують значні труднощі, пов'язані з певною непристосованістю існуючих методів аналізу часових рядів, теорії випадкових і марківських процесів та інших математичних прийомів до аналізу соціологічної інформації, з одного боку, і з неочевидною соціологічною інтерпретацією розрахункових параметрів математичних моделей у формі морфологічних характеристик досліджуваних соціальних процесів, з другого боку. Можна сказати, що у справі створення математичного апарата дослідження і опису соціальних процесів, що задовольняє вимогам соціологічної науки, ми перебуваємо ще на самому початку шляху. Прогрес же на цьому напрямку пов'язаний, на наш погляд, із розв'язанням не тільки математичних, а й ряду методолого-методичних питань соціології.

Сьогодні стала очевидною потреба у виробленні досить загальної операціональної дефініції поняття «соціальний процес», яка включає у явній формі вказівки на те, як у конкретних випадках визначити (виміряти) межі протяжності й особливості існування в часі реалій, ним позначуваних, без чого неможливе конкретне розв'язання проблеми предмета і об'єкта соціологічного моніторингу. При цьому принципово важливим є виділення двох істотно різних класів змінних: за множиною об'єктів і за часом. Вирішення останніх зумовлене протяжністю соціальних явищ у часі, їх хроноструктурою. У необхідних випадках може бути також виділений окремо і третій клас змінних, що описують просторові характеристики розглядуваного феномена.

Відомо, що повторюваність явищ в однакових умовах є науковим критерієм наявності в них внутрішньої закономірності. Це положення матеріалістичної діалектики діє і у вивченні повторюваності рис, спостережуваних у різних об'єктах як одночасно, так і в різний момент. Воно справедливе і у розділі повторюваності в ході розвитку, яка спостерігається в соціальній сфері; ним визначається не тільки можливість пізнання законів, яким підпорядковуються соціальні явища, але й можливість прогнозування дальшого ходу подій.

Під час вивчення процесів послуговуються поняттям «траєкторія», під якою, звичайно, розуміється хронологічно упорядкована послідовність дискретних актів реєстрації значень ознак-змінних з множини спостережуваних об'єктів, а морфологічні параметри

траєкторії, наприклад амплітудно-частотні характеристики, в разі хвильової картини (моделі) процесу розкриваються на феноменологічному рівні як процесуальні характеристики розглядуваного явища. В цьому зв'язку важливого значення набуває проблема часових інтервалів між замірами. В методологічній літературі зі статистичних методів аналізу даних вона зачіпалася у зв'язку з так званою проблемою часового лагу у вивченні причинних і кореляційних залежностей, монотонності зв'язків між змінними і їх інваріантності щодо релевантних умов³. Стосовно потреб соціології ця проблема розроблена зовсім недостатньо і має перенестися в центр уваги дослідників, зайнятих соціологічним моніторингом.

Моніторинг — це оперативний контроль за ходом соціального процесу. Величина зазначеного інтервалу, безперечно, залежить від характеру розглядуваного явища і, мабуть, може змінюватися залежно від конкретних умов протікання процесу. Для соціальних процесів характерними його довжинами (одницями ліку часу) можуть бути доба, тиждень, місяць, квартал, рік, п'ятирічка і, можливо, деякі з великих одиниць. Доречно згадати працю В. І. Леніна «Про статистику страйків у Росії» (1910) і його статті та листи 1917 року⁴. В першому випадку для аналізу хвилеподібного нарощування і дальшого зниження революційного настрою мас у Росії 1905—1906 р. ним були використані одномісячні інтервали фіксації даних. У другому — в ході аналізу бурхливо мінливої ситуації восени 1917 року лік ішов уже на дні. Треба нагадати і про цікаву працю А. Л. Чижевського, де вперше в історії науки була зроблена спроба статистичного аналізу протікання всесвітньо-історичного процесу на рівні феноменологічного розгляду і встановленні інтригуючі закономірності, зокрема, наявності багаторічних хвилеподібних змін у «напруженості» (термін Чижевського) масової діяльності, корельованих із ритмами сонячної активності з періодом, близьким до одинадцятиріччя⁵. Із (у середині) до останніх років у цьому зв'язку публікацій останніх років у цьому зв'язку становлять певний інтерес дослідження у сфері глобального моделювання і екстраполяційного прогнозування⁶.

³ Див.: Елисеева И. И. Рукавишников В. О. Логика прикладного статистического анализа // Финансы и статистика. — М., 1982.

⁴ Див.: Ленин В. И. Повне збр. творів. — Т. 19. — С. 377—406.

⁵ Чижевский А. Л. Физические факторы исторического процесса. — Калуга, 1924.

⁶ Див.: Гражданников Е. Д. Экстраполяционная прогнозика. — Новосибирск, 1988.

Кінець кінцем не можна не враховувати таку найважливішу властивість соціальних, економічних і демографічних процесів, як їх ергодичність, що якісно відрізняє ці процеси від багатьох процесів іншої природи. Одночасно треба підкреслити, що скільки-небудь фундаментальних досліджень ергодичності соціальних процесів, з'ясування змісту даного поняття в контексті соціологічного аналізу досі не проводилося. Проте саме ця властивість, що відображає характер впливу минулих станів явища на теперішнє і майбутнє, важлива для правильного розуміння і прогнозування процесів соціального відтворення і, можливо, навіть для пояснення такого феномена, як «соціальна пам'ять». Безперечно, що коректне розв'язання методичних і процедурних питань соціологічного моніторингу без урахування ергодичності соціальних процесів навряд чи можливо.

Отже, відмітною рисою досліджень, проведених у режимі моніторингу, є багаторазовість стадій збирання інформації, оперативної її обробки і аналізу. Очевидно, що трудомісткість і вартість моніторингових досліджень досить високі й виступають лімітуючими чинниками як у визначенні кількості об'єктів спостереження на кожній стадії обстеження, так і під час розробки процедури реєстрації даних. Питання про мінімізацію кількості змінних стадій обстеження і про інтервал часу між ними також розв'язується зі врахуванням організаційно-ресурсних і вартісних обмежень.

Із існуючих типів соціологічних досліджень найближчі до моніторингу розробки, виконувані за схемою панельного обстеження (оскільки в цьому разі ті самі особи опитуються багато разів) і порівняльного повторного дослідження (в даному разі, звичайно, зберігається без істотних змін спочатку використаний набір змінних), а також зондажі громадської думки. В усіх названих типах досліджень основна увага приділяється реєстрації змін значень змінних за множиною об'єктів. Технологія моніторингу має інтегрувати достоїнства і методичний досвід, нагромаджений у дослідженнях із кожної зі згаданих схем. Водночас підкреслюємо, що відмінність моніторингу від близьких до нього за задумом або організаційною схемою досліджень полягає у двоєдності його завдань — фіксації змін змінних для кожного з поточних моментів часу і визначення процесуальних характеристик для усієї хронологічної послідовності, виявлення внутрішньої закономірності, що зумовлює повторюваність у розвитку рис розглядуваного явища.

С. Г. Новиков, О. С. Петренко,
А. Б. Соколов, М. А. Тарусін

ВСЕСОЮЗНА ТЕРИТОРІАЛЬНА ВИБІРКА ДЛЯ ОПИТУВАННЯ ВЦДГД*

Проводячи опитування громадської думки, важливо мати чітке уявлення про те, як і в якому розумінні вибірка сукупності репрезентує розглядувану сукупність. Насамперед важливо з'ясувати критерії, за якими визначатиметься саме поняття «репрезентативність вибірки» щодо генеральної сукупності¹.

Щоб розв'язати цю проблему, треба найточніше знати елементи і особливості соціально-економічної структури населення країни і населених пунктів (територіальних одиниць), включених до вибірки². А оскільки з ними пов'язані досліджувані характеристики, то це дозволяє розробляти емпірично обгрунтовані моделі зв'язку між структурами соціуму і його громадською думкою і на їх основі виявити критерії репрезентативності вибіркової сукупності.

Природно припустити, що ці критерії будуть не однаковими для різних територіальних спільностей, бо детерміновані рівнями економічного і соціокультурного розвитку останніх і з плином часу можуть змінюватись. Тому очевидно, що їх аналіз періодично має повторюватись (не рідше ніж через 2—3 роки). І згідно з результатами необхідно модернізувати проект вибірки і схеми опитувань, які проводить ВЦДГД.

Принципи проектування ВТВ (Всесоюзної територіальної вибірки). Всесоюзна вибірка планується за територіальним принципом і опитування проводяться за місцем проживання респондентів. Схема опитування становить перелік територіальних одиниць (республік, країв, областей, міських

населених пунктів і сільських районів) із зазначенням кількості респондентів, яких треба опитати у кожній одиниці. Ця схема супроводжується методичним керівництвом, згідно з яким регіональні відділення ВЦДГД здійснюють відбір респондентів серед мешканців територіальних одиниць.

Генеральною сукупністю є населення країни віком від 16 років і старше (205 мільйонів чоловік, за даними Держкомстату СРСР на 1987 рік), розглядувана сукупність — населення віком від 16 років і старше, яке постійно проживає у країні. **Досліджуваною сукупністю** є відібрані за спеціальними процедурами мешканці, включені у вибірку територіальних одиниць. Остання планується так, щоб репрезентувати усталену сьогодні структуру розселення в межах союзних республік, економічних районів, країв, областей, автономних областей і автономних округів.

Процедури відбору респондентів серед мешканців, включених до вибірки територіальних одиниць, розробляються спеціально для кожної програми дослідження.

Ці розробки охоплюють таке: визначення основи для відбору адрес респондентів серед мешканців територіальних одиниць (картотеки відділів кадрів підприємств — для опитувань зайнятого населення; картотеки бюро адрес, погосподарські книги, списки виборців — для опитувань всього дорослого населення; картотеки відділів соціального забезпечення — для опитувань населення пенсійного віку; доставочні картки поштових відділень — для опитувань передплатників). Власне процедуру відбору адресатів (систематичний, направлений, суцільний і т. д.). Вибір процедури здійснюється на основі завдань дослідження.

В одне опитування ВЦДГД (омнібус) включаються лише ті дослідження, які проводяться за однією схемою опитування з використанням єдиної процедури відбору адрес респондентів зі спільної основи (картотеки, списки) вибірки.

Вибірка територіальних одиниць розробляється за безпосередньою участю регіональних відділень з питань уточнення місцевих (локальних) особливостей системи розселення

Таблиця 1

Співвідношення для визначення відмінностей у громадській думці різних соціальних груп

Чисельність групи	50	100	150	200	300	500	1000	5000
Різниця в оцінці	60%	14%	11,6%	10%	2%	6,3%	4,5%	2%

ня і усталеної сітки інтерв'юєрів у зонах дій цих відділень.

Процедура відбору адрес респондентів визначається спільно з авторами програми дослідження під час операціоналізації об'єкта спостереження, як населення конкретних типів територіальних спільностей і конкретних одиниць дослідження — носіїв думки з розглядуваної проблеми, які є представниками конкретних соціально-демографічних, професійних, етнічних, релігійних та ін. груп.

Вірогідний висновок про відмінності думок різних соціальних груп можна зробити лише за певного співвідношення між чисельністю їх представників у вибірці та величиною відмінності в оцінках. При допущеній помилці висновку не більше як 5% мають виконуватися співвідношення, подані в табл. 1³.

Розробляючи програму дослідження, автори погоджують з групою вибірки доцільне представництво в ній різних категорій респондентів. За результатами погодження розраховується обсяг вибірки, уточнюється схема опитування і вимоги до «паспортчики», відповіді на запитання якої дають таку можливість: ідентифікувати належність респондентів до певної територіальної і соціально-економічної групи; контролювати представництво цих груп у масиві опитаних; оцінити репрезентативність реалізованої вибірки.

Після проведення опитування, кодування і запису зібраної інформації на магнітний носій ЕОМ група вибірки здійснює коригування (зважування або ремонт) введеного до ЕОМ масиву даних згідно з вимогами кожної з програм дослідження. У певному розумінні автор програми має можливість аналізувати масив даних, відкоригований (сформований) спеціально для завдань конкретного спостереження. Якщо автор не погодив ці питання з групою вибірки, він працює зі стандартно відремонтованим масивом даних, які репрезентують статеву-вікову структуру міського і сільського населення країни.

Планування ВТВ і розробка схеми проведення опитування вирішальним чином пов'язані з наявною мережею регіональних відділень ВЦДГД: режим запуску сітки, режим

становлення (адаптації) та режим її стаціонарної роботи.

Режим запуску охоплює початковий період розгортання мережі й завершується з відкриттям двох трегин із запланованих відділень ВЦДГД. Стратегічна мета планування ВТВ у цьому режимі полягає в грубій репрезентації структури розселення за допомогою відбору мешканців областей, країв і союзних республік, у яких на момент опитування відкриті регіональні відділення.

Режим становлення мережі починається після відкриття 2/3 запланованих відділень. Стратегічна мета планування ВТВ при цьому полягає у репрезентації структури розселення в країні з урахуванням типології міських і сільських поселень за економічно-географічним положенням, розміром і адміністративним статусом.

Стаціонарний режим починається після відкриття всіх відділень ВЦДГД. У цьому режимі вже можна поставити завдання репрезентації структури розселення, беручи до уваги соціально-економічну типологію міських і сільських поселень для кожної союзної республіки. Принцип планування ВТВ один для всіх трьох режимів, а схема планування в стаціонарному режимі відрізняється від режимів запуску і становлення.

У режимі запуску і становлення мережі територія країни зонується на географічно неперервні «домени» — території, репрезентовані областю чи республікою, де розміщене одне працююче відділення ВЦДГД. Точки опитування встановлюються згідно з такими правилами: у поточний місяць з моменту відкриття відділення опитування проводиться серед мешканців одного міста області, де розміщене відділення; другого місяця до опитування включаються мешканці двох міст або одного міста і одного сільського району області; третього місяця — мешканці двох міст і сільського району області; четвертого місяця до двох точок опитування в області додається одна точка опитування в іншій області з зони дії відділення; п'ятого місяця опитування проводиться в двох точках своєї області, в двох точках — другої, або у трьох точках інших областей із зони дії відділення.

НОВИКОВ Сергій Григорович — кандидат технічних наук, ПЕТРЕНКО Олена Серафимівна — кандидат філософських наук, СОКОЛОВ Андрій Борисович, ТАРУСІН Михайло Аскольдович — співробітники ВЦДГД

* ВЦДГД — Всесоюзний Центр дослідження громадської думки.

¹ Див.: Территориальная выборка в социологических исследованиях. — М., 1980.

² Див.: Заславская Т. И. О стратегии социального управления перестройкой // Иного не дано. — М., 1988.

³ Див. Рукавишников О. О., Паниотто В. И., Чурилов Н. И. Опросы населения. — М., 1984.

ISSN 0235—7941. Філософ. і соціол. думка. 1989. № 9

Таблиця 2
Об'єкти репрезентації у режимах запуску і становлення мережі

№ пп.	Об'єкти репрезентації	Режим роботи	
		запуск	становлення
1.	Населення країни загалом	+	+
2.	Сільське населення країни загалом	+	+
2.1	Сільські поселення — райцентри		+
2.2	Інші сільські поселення		+
3.	Міське населення країни загалом	+	+
3.1	Москви	+	+
3.2	Столиць союзних республік		+
3.3	Обласних, крайових, автономних республіканських центрів з чисельністю 1 млн. і більше	+	+
3.4	Обласних центрів з чисельністю 1 млн.		+
3.5	Міст з чисельністю 50 тис. і більше, які є обласними і крайовими центрами		+
3.6	Інші міські поселення		+

Отже, через п'ять місяців з моменту відкриття регіональне відділення ВЦДГД виходить на режим стаціонарної роботи.

Природно, що мірою відкриття нових відділень територіальні домени розукрупнюються, поступово наближаються до сукупності географічно суміжних областей, країв, республік, які є зонами дій кожного з відділень ВЦДГД. При цьому строго зберігається наступність точок опитування. Скажімо, м. Іскитим обрано як точка опитування на грудень 1988 року. Це місто братиме участь (за рідкісним винятком) у всіх опитуваннях 1988 року, лише кількість респондентів у ньому може зменшуватись від опитування до опитування. У схемі опитування 1990 року Іскитим може бути замінено іншим містом Новосибірської або Томської областей.

Інакше кажучи, підвищення репрезентативності ВТВ планується здійснювати завдяки відкриттю нових відділень і, відповідно, додаванню нових точок опитування, а не через перегляд тих точок, з якими відділення уже працюють. Нові точки обираються так, щоб їх додавання до вже існуючих дало можливість точніше відтворити «деталі» структури розселення.

Мірою відкриття нових відділень обсяг вибірки перерозподілятиметься в точках опитування пропорційно чисельності населення репрезентованих відділеннями доменів так,

щоб щомісячне навантаження всіх відділень в опитуваннях було приблизно однакове.

Карта репрезентації. Схема опитування розробляється на основі карти репрезентації, яка становить результат зонування території країни на домени, утворені з урахуванням наявної мережі регіональних відділень і економіко-географічного районування країни. У карті репрезентації зазначається частка населення і її розподіл за обсягом репрезентації у межах кожного домена. Під об'єктом репрезентації розуміються соціально-територіальні одиниці, відповідно до яких будуть репрезентативні вибіркові оцінки.

У нашому випадку об'єктом репрезентації є елементи адміністративно-територіальної структури розселення (табл. 2).

На основі карти репрезентації створюється схема опитування, яка дозволяє розподілити навантаження якомога рівномірніше за кількістю респондентів на працюючі регіональні відділення. Кожний з об'єктів репрезентації у зоні дії відділення поданий у вибірці одним містом і одним сільським районом, де чисельність респондентів пропорційна частці населення в поселеннях, які входять до складу певного об'єкта.

Регіональні відділення добирають опитуваних серед мешканців міст систематичним відбором адрес із карток адресних бюро (або списків виборців) згідно з контрольними значеннями статеві-вікових квот, розрахованих для населення доменів, а серед мешканців сільських районів — систематичним відбором із погосподарських книг.

У грудні 1988 року відкрилась третина запланованих регіональних відділень ВЦДГД (Східно-Сибірське, Західно-Сибірське, Уральське, Казахське, Північно-Західне, Московське, Північно-Кавказьке, Литовське і Східно-Українське), силами яких було проведено перший всесоюзний зондаж громадської думки з питань вивільнення робочої сили, реформи ціноутворення, боротьби з алкоголізмом, екології, молоді сім'ї та інших пекучих проблем нашого суспільства. Всесоюзна вибірка для цього опитування була побудована за згаданою схемою.

Після опитування проведена апостеріорна корекція реалізованої вибірки з 16 показників: 1) частка чоловіків; 2) частка респондентів віком до 25 років; 3) віком до 25—54 років; 4) віком 55 років і старші; 5) частка росіян; 6) частка респондентів із вищою освітою; 7) з незакінченою вищою, середньою спеціальною і середньою загальною освітою; 8) з неповною середньою освітою; 9) частка зайнятих у промисловості, будівницт-

ві, на транспорті і у зв'язку; 10) в народній освіті, охороні здоров'я, культурі та науці; 11) у торгівлі, громадському харчуванні, житлово-комунальному господарстві і в побутовому обслуговуванні; 12) частка опитуваних з доходом на душу менше 100 крб.; 13) від 100 до 150 крб., 14) вище 150 крб.; 15) частка заміжних серед жінок-респондентів; 16) частка сімей з однією дитиною і більше. Внаслідок корекції обсяг вибірки зменшився лише на 9,8% (див. табл. 3). Тільки 1—4 показники використовувалися під час вибірки. Близькість до вихідної реалізованої вибірки і генеральної сукупності значень решти (5—16) показників свідчить про ефективність обраної стратегії побудови всесоюзної вибірки. А досить висока репрезентативність відкоригованої вибірки за всіма 16 показниками — гарантія коректності результатів грудневого зондажу громадської думки населення країни. Не вдалося повністю усунути лише 7%-не зміщення вибірки в бік вищого рівня освіти. Таке зміщення ми прогнозували заздалегідь. Бо в умовах становлення регіональної мережі ми змушені були розмістити точки опитування в тих областях і переважно у тих містах, де є ні регіональні відділення. Інакше кажучи, опитування проводилось на територіях, рівень культурного розвитку яких вищий від середнього по країні. Відповідно виявився, як ми й сподівалися, вищим і освітній рівень наших респондентів.

Зазначимо, що розглядуване зміщення надто мале і не виходить за рамки, установлені в практиці вітчизняної емпіричної соціології.

Планування ВТВ в умовах стаціонарного режиму роботи ВЦДГД. У переході до стаціонарного режиму всесоюзна вибірка проектується як система республіканських вибірок. Для кожної союзної республіки розробляється карта репрезентації, на основі якої будуватиметься республіканська територіальна вибірка (РТВ).

Кожна РТВ проектується незалежно від інших республіканських вибірок. Всього будуватиметься 15 вибірок, за якими отримуватиметься 15 незалежних оцінок, репрезентативних для населення кожної з республік. Оцінку думки населення країни загалом отримують за допомогою «зважування» республіканських оцінок.

Для кожної з республік планується два варіанти вибірок — основна і зондажна.

Орієнтовно обсяг основної вибірки для РРФСР дорівнює 2500; для України і Казахстану — по 1000; для республік Середньої Азії, Грузії, Азербайджану і Білорусії — по

Таблиця 3
Показники вибіркової сукупності до і після ремонту і їх значення для населення країни загалом *

Показники	Вихідна вибірка (%)	Всі населення країни (%)	Відкоригована вибірка (%)	Населення країни від 16 років і старше (%)
1	43,8	47,0	45,9	45,6
2	17,8	15,0	19,7	20,8
3	54,8	60,0	53,5	53,7
4	26,5	25,0	25,9	25,5
5	71,1	50,0	70,0	немає даних
6	20,6	10,0	17,4	10,1
7	54,1	45,0	51,6	48,6
8	24,2	45,0	29,8	21,3
9	28,0	20,0	28,6	30,0
10	19,7	10,0	17,4	11,4
11	8,5	10,0	10,0	8,7
12	47,9	35,0	47,9	немає даних
13	32,8	35,0	32,7	» »
14	17,6	30,0	17,4	» »
15	65,4	65,0	64,6	» »
16	45,8	50,0	46,2	» »

* Розраховано за даними Держкомстату СРСР за 1987 рік. Див.: Населення СССР в 1987 году. — М., 1988. — С. 48; Народное хозяйство СССР в 1987 году. — М., 1988. — С. 363, 364, 476.

500, для республік Прибалтики, Вірменії, Молдавії — по 300. Загальний обсяг усіх 15 вибірок становить 9500.

Зондажна вибірка планується як підвибірка щодо основної, має менший обсяг і, відповідно, дозволяє дістати лише грубі оцінки думки населення.

Орієнтовно обсяг зондажної вибірки для РРФСР дорівнює 500, для України і Казахстану — по 300, для республік Середньої Азії, Грузії, Азербайджану і Білорусії по 200, для республік Прибалтики, Вірменії і Молдавії — по 150. Загальний обсяг усіх 15 зондажних вибірок становить 3250.

Кожне опитування ВЦДГД (омнібус) може конструюватись як поєднання основних і зондажних вибірок. Інакше кажучи, одне опитування може проводитись у всіх республіках за основними вибірками, у всіх республіках за зондажними, в одних республіках за зондажними — в інших за основними. Після опитування здійснюється ремонт вибірки і розрахунок оцінок думок населення країни. При цьому треба брати до уваги конкретну конструкцію системи республіканських вибірок. Для кожної республіки розробляється власна стратегія планування РТВ, заснована на єдиних принципах (описаних вище), яка враховує історико-культурні й етнічні особливості усталеної структури розселення, а також специфіку соціально-історичного розвитку, ступінь урбанізації і

відповідну адміністративно-територіальну систему управління.

Основні принципи планування РТВ є модифікацією принципів планування ВТВ у режимі становлення мережі регіональних відділень.

Уся територія республік розбивається на доменні, виходячи з усталених етнокультурних спільностей з урахуванням особливостей їх економічного розвитку і соціально-культурної автономії. Прикладом таких доменів можуть бути Південно-Східні райони Литви, заселені польськомовним населенням, Закарпаття, Нечорнозем'я, Полісся, райони нового освоєння зони БАМу, Південь Казахстану та ін.

На основі чисельності населення таких доменів уточнюється обсяг РТВ. Якщо ресурси ВЦДГД недостатні для опитування за вибіркою розрахованого обсягу, то доменні укрупнюються. Власне, укрупнення доменів відбувається під час переходу від основної до зондажної вибірки.

Вибірка точок опитування (міст і сільських районів) будується за методом гніздового

відбору. Міські поселення вибираються за правилами стратифікованого гніздового відбору, а сільські — за правилами простого гніздового відбору.

Для опитування сільського населення з кожного домена вибирається по одному гнізду (області, автономній республіці, району, автономному округові) з урахуванням його доступності для опитування. Кількість респондентів визначається, виходячи з чисельності сільського населення домену.

Для опитування міського населення будується стратифікована вибірка міських поселень домену, а також створюється соціально-економічна типологія міських поселень. З кожного типу вибирається по одному поселенню (типопредставникові), де кількість респондентів встановлюється пропорційно частоті мешканців у цьому типі поселення.

Орієнтовно планування такої стаціонарної системи республіканських територіальних вибірок розгортатиметься в другій половині 1989 року, а починаючи з січня 1990 року опитування ВЦДГД будуть проводитись за даними вибірками.

ОФІЦІЙНИЙ ВІДДІЛ

ДЕКЛАРАЦІЯ ПРО СТВОРЕННЯ МІЖНАРОДНОЇ АСОЦІАЦІЇ УКРАЇНІСТІВ

Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (Київ), Інститут мовознавства ім. О. Потебні АН УРСР (Київ), Український науковий інститут Гарвардського університету (Кембрідж, Массачусетс — США), Інститут сходознавчих студій (Неаполь — Італія) виступили з ініціативою створення Міжнародної асоціації українців (МАУ), яка матиме своєю метою — сприяння українцям студіям у країнах світу, координацію цієї роботи, обмін науковою інформацією, підготовку дослідників-спеціалістів.

На основі консультацій з українцями різних країн було скликано установчі збори в Неаполі, в яких взяли участь Р. Піккіо (Інститут сходознавчих студій), В. Русанівський (Інститут мовознавства АН УРСР), Дж. Грабович (Гарвардський університет), П. Толочко (Інститут археології АН УРСР), Р. Лужний (Краківський університет), Р. Шпорлюк (Університет Мічиган, Енн Арбор — США), І. Шевченко (Гарвардський університет), Ф. Томсон (Антверпенський університет), Я. Ісасевич (Інститут суспільних наук АН УРСР — Львів), В. Федер (Амстердамський університет), О.

Мишанич (Інститут літератури АН УРСР), І. Дзевєрін (Інститут літератури АН УРСР), Дж. Делль Агата (Університет — Піза), Б. Кравченко, (Канадський інститут українських студій), Б. Медвідський (Едмонтонський університет), М. Жулинський (Інститут літератури АН УРСР), С. Козак (Варшавський університет), А. Граціозі (Неапольський університет), А. де Вінченз (Геттінгенський університет — США), О. Пахльовська (Інститут літератури АН УРСР), І. Драч (Спілка письменників України).

Розглянувши представлені пропозиції, установчі збори ухвалили:

— створити Міжнародну асоціацію українців з постійним місцем перебування в Києві та розпочати її діяльність 1 червня 1989 р.;

— прийняти Статут МАУ, обрати бюро Міжнародного комітету українців, які будуть діяти до скликання I Міжнародного конгресу українців;

— I Міжнародний конгрес українців провести в Києві не пізніше осені 1990 р.

Установчі збори закликають українців різних країн створювати національні і регіональні організації українців.

ПОВІДОМЛЕННЯ

У червні 1989 року в Луцьку відбувся Всесоюзний теоретичний семінар «Екологія і культура», проведений Волинським обкомом Компартії України, Науковою радою АН УРСР, Українським відділенням філософського товариства СРСР, Бюро методологічних семінарів при Президії АН УРСР, товариством «Знання» при Президії АН УРСР, Луцьким філіалом Львівського політехнічного інституту за участю спеціалістів з питань екології і культури Москви, Ленінграда, Києва, Мінська, Кишинєва, Риги, Новосибірська, Красноярська, Дніпропетровська, Забірська, Чернівецької, Чернівців. Вони обговорили актуальні аспекти проблеми формування ноосфери, сучасну загрозу для іс-

нування людства екологічну ситуацію на планеті. На думку учасників семінару, першочерговим соціально-економічним завданням сьогодні є відвернення назріваючої екологічної катастрофи.

Оцінюючи екологічну ситуацію на території України, в ряді інших республік та регіонів СРСР як критичну, вчені вважають за необхідне здійснити такі заходи:

— терміново вдосконалити законодавство країни по охороні навколишнього середовища з тим, щоб воно гарантувало необхідну правову основу для реалізації науково обґрунтованих програм установами екологічної рівноваги в регіонах;

— забезпечити відкритість екологічної ін-

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» В 1989 РОЦІ ВИПУСКАЄ КНИГУ

ПРОБЛЕМЫ КОНТРОЛЯ И ЗАЩИТА АТМОСФЕРЫ ОТ ЗАГРЯЗНЕНИЯ: Вып. 15.—10 л.—2 р.— План 1989. № 176 (IV кв.).

Розглядаються шляхи вдосконалення апаратури автоматизованих систем контролю забруднення повітря міст. Аналізуються методи контролю чистоти повітря виробничих приміщень. Описуються вітчизняні розробки автоматичних газоаналізаторів основних забруднювачів повітря. Висвітлюються питання взаємозв'язку автоматичного контролю якості атмосфери і автоматизації процесів очищення відхідних газів. Дається оцінка економічним збиткам від забруднення атмосфери та економічній ефективності від упровадження засобів автоматичного контролю атмосфери. Для інженерів, наукових працівників і фахівців, що займаються розробкою заходів і автоматичних засобів захисту навколишнього середовища від забруднення.

ОФІЦІЙНИЙ ВІДДІЛ

формації та правове переслідування за її фальсифікацію;

- ввести ціни на використання в виробництві землі, води, повітря;

- штрафні санкції у випадку порушення законів про охорону природи нараховувати з фонду заробітної плати підприємства та головних винуватців;

- розробити комплексну програму переходу підприємств на екологічно чисті та ресурсозберігаючі технології; створити економічні засади такого переходу; переорієнтувати народне господарство на нефреонну технологію до 1992 року;

- ввести мораторій на будівництво атомних станцій;

- передбачити комплекс заходів по переорієнтуванню експортної політики СРСР з поставок сировини на поставки товарів. Вважати продаж сировини таким заходом, що не має вже тепер, не кажучи про майбутнє, ніякого виправдання;

- у природоохоронній роботі всіляко сприяти розширенню мережі національних парків, заповідників, в тому числі біосферних;

- надати право регіональним і місцевим Радам народних депутатів оголошувати заповідними ті чи інші пам'ятки історії, культури, природні ділянки і встановлювати над ними опіку. Розробити статус «місцевого заповідника»;

- надати регіональним і місцевим Радам народних депутатів право на припинення фінансування та діяльності екологічно небезпечних виробництв;

- організувати і фінансувати наукові дослідження еколого-економічних проблем розвитку всіх регіонів СРСР;

- розробити комплексну програму дослідження світоглядних і методологічних аспектів соціально-екологічних проблем;

- на основі комплексної програми «Людина» розробити програму екологічної освіти і виховання особистості на всіх рівнях;

- починаючи з 1989—90 навчального року ввести в системі освіти курси екології;

- організувати з жовтня 1989 року в системі семінарів політосвіти університетів марксизму-ленінізму, товариства «Знання», народних університетів, ФПК та ІПК всіх профільних курсів ліквідації екологічної неграмотності;

- створити за участю АН СРСР, АН УРСР, АН БРСР та асоціації «Зелений світ» експертну комісію по системній оцінці наслідків Чорнобильської катастрофи;

- якнайшвидше організувати видання екологічного часопису;

- вважати доцільним подальше проведення теоретичних семінарів з проблеми «Природа і культура», періодичністю один раз на 2—3 роки;

- опублікувати інформацію про Всесоюзний теоретичний семінар «Екологія і культура». Прийняту на семінарі резолюцію зробити надбанням широкої громадськості.

□

22 червня 1989 р. відбулись Загальні збори Відділення історії, філософії та права АН УРСР, присвячені розгляду наукової та науково-організаційної діяльності Інституту філософії АН УРСР за 1984—1 кв. 1989 р. Вступним словом їх відкрив академік-секретар Відділення член-кореспондент АН УРСР І. Ф. Курас. Учасники зборів заслухали звітну доповідь директора Інституту філософії АН УРСР академіка АН УРСР В. І. Шинкарука та співдоповідь голови комісії Президії АН УРСР члена-кореспондента АН УРСР О. С. Онищенка про результати планової комплексної перевірки роботи інституту, здійсненої протягом квітня—травня цього року.

В обговоренні доповідей взяли участь зав. відділом Інституту суспільних наук АН УРСР д. філос. н. М. М. Верников, зав. сектором Інституту філософії АН УРСР к. філос. н. Є. І. Головаха, зав. кафедрою філософії АН УРСР д. філос. н., проф. М. О. Парнюк, заступник директора Інституту держави і права АН УРСР к. ю. н. Г. О. Мурашин, секретар партійного бюро Інституту філософії АН УРСР к. філос. н. Є. К. Бистрицький, учений секретар Відділення соціології Інституту філософії АН УРСР к. філос. н. Ю. І. Яковенко, головний редактор журналу «Філософська і соціологічна думка» д. філос. н. Ю. Д. Прилюк.

У затвердженій Загальними зборами постанові дано позитивну оцінку діяльності інституту і водночас звернуто увагу на необхідність істотного поглиблення її перебудови відповідно до нових завдань, поставлених перед філософською та соціологічною науками суспільним розвитком, рішучого подолання застарілих підходів і стереотипів застійного періоду. Прийнято рішення запропонувати Президії АН УРСР такі поновлені основні напрями наукових розробок інституту на найближчі роки: теорія матеріалістичної діалектики, світоглядні проблеми діалектичного і істо-

ОФІЦІЙНИЙ ВІДДІЛ

ричного матеріалізму, методологія соціального пізнання, філософсько-соціологічний аналіз сучасних процесів суспільного розвитку; філософські питання природознавства, логіка і методологія науки; філософські і соціальні проблеми духовної культури, формування і розвитку особистості; історія філософії на Україні, проблеми сучасної вітчизняної і зарубіжної філософії і соціології; со-

ціологія, дослідження актуальних проблем і реальних процесів сучасного суспільного життя.

Звернуто увагу на необхідність забезпечити випереджаючий розвиток фундаментальних досліджень, концентрацію наукових сил на пріоритетних наукових напрямках, зростання рівня і практичної віддачі результатів наукових досліджень.

ЮВІЛЕЇ

20 жовтня виповнюється 70 років Михайлу Олексійовичу ПАРНЮКУ — відомому радянському філософу, доктору філософських наук, професорові, заслуженому діячеві науки УРСР, завідувачу кафедрою філософії АН УРСР.

М. О. Парнюк народився в селі Мусіївка Хорольського району на Полтавщині. Після закінчення філософського факультету Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка з 1955 року працює старшим викладачем, доцентом, професором, а з 1973 року — завідувачем кафедрою філософії АН УРСР.

М. О. Парнюк — один із провідних учених в галузі проблем матеріалістичної діалектики. Він автор 140 наукових праць, в тому числі понад десятка монографій («Детермінізм диалектического материализма», «Принцип детерминизма в системе материалистической диалектики»), а також низки колективних праць з проблем категорій діалектики.

Свою наукову роботу М. О. Парнюк успішно поєднує з педагогічною. За час, протягом якого він очолює роботу на кафедрі,

тут пройшли підготовку понад 18 тисяч молодих учених АН УРСР. Під керівництвом М. О. Парнюка здійснено підготовку та видання учбових посібників та методичних розробок, якими забезпечуються слухачі під час вивчення філософії та підготовки до здачі кандидатського мінімуму.

М. О. Парнюк провадить активну громадську та науково-організаційну роботу. Він член партбюро, керівник методологічного семінару, член Секції суспільних наук Комітету по державних преміях Української РСР, член Спеціалізованої ученої ради у справі захисту дисертацій, Вченої ради Інституту філософії АН УРСР, Вченої ради кафедри філософії АН УРСР, міжвідомчого збірника «Проблеми філософії» та ін.

І сьогодні ювіляр, наснажений творчими планами, плідно працює над подальшою розробкою категоріального апарату теорії матеріалістичної діалектики.

Вітаємо, Михайло Олексійовичу, Вас з ювілеєм, щиро зичимо Вам міцного здоров'я, творчого натхнення у розв'язанні завдань, що стоять перед нашою наукою і суспільством.

СУЧАСНА ЗАРУБІЖНА ФІЛОСОФІЯ: ІДЕЇ, ТЕОРІЇ, МЕТОДОЛОГІЯ

С. О. Кошарний

ФЕНОМЕНОЛОГІЯ ГУССЕРЛЯ І ДОСВІД ГЕРМЕНЕВТИЧНОГО ОСНОВОПОЛОЖЕННЯ ГУМАНІТАРНОГО ЗНАННЯ В ІСТОРИЧНОМУ НАУКОВЧЕННІ ДІЛЬТЕЯ *

Теоретико-пізнавальні проблеми герменевтики
у світлі феноменологічної концепції філософії

Уже самий факт визнання Дільтеєм «новизни» феноменології як *філософської дисципліни* можна вважати свідченням його глибокого до неї інтересу, позаяк теоретико-пізнавальні маніфести жодної з впливових на той час філософських шкіл з вельми вагомими причин, пов'язаних зі своєрідністю завдань, що постали перед ним, мислителя не задовольняли і через те не вабили. У феноменології він зобачив наслідування, продовження і розвиток на новому рівні його власної концепції описової і членувальної психології, яку він тривалий час вважав головним інструментом теоретико-пізнавального обґрунтування гуманітарних наук, ту відповідну методологію й практики цих наук *філософію*, яка органічно зросла саме з психології і якої йому весь час бракувало як для експлікації принципів та основоположень історичної свідомості, виокремлення у ході її рефлексивного самозаглиблення, так і для висвітлення та строгого теоретичного визначення найважливіших категорій розроблюваного ним історичного науковчення, котрі *фіксують смислові типи зв'язків і предметних взаємодій у явищах духовної культури*.

У «Логічних дослідженнях» Дільтея однаково вабили і критика Гуссерлем психологізму в обґрунтуванні наукового знання, і теорія інтенціональності свідомості, та надто його цікавила викладена тут теорія «значення» і «вираження». Проте належить одразу ж відзначити й те, що тоді як дослідження Гуссерля від самого початку мали цілком певну концептуально-теоретичну спрямованість і призначались насамперед для звільнення логіки від втрат і пороків психологізму, Дільтея менш за все цікавить діло «чистої» логіки. Адже для нього «значення» — *зовсім не категорія логіки, а «вираз життя»*, котре аж ніяк не завжди узгоджується з логікою й додержується її раціональних приписів.

Тому теоретико-пізнавальні постулати феноменології відразу ж набувають у Дільтея дещо іншого, ніж у самого Гуссерля, концептуального звучання. «Тоді як значення є категорія для не членованої зв'язності життя, — зазначає він, — категорія структури походить з аналізу повторних рис життя. Аналіз у цьому розумінні відшукує лише саме цей зміст. Їхній зміст становить дещо вирізане, і поняття про нього має значущість (die Geltung) тільки тоді, коли воно пов'язане з усвідомленням життєвого зв'язку, в якому й наявний цей зміст». Як да-

леко годне просунутись таке вирізнення? — запитує він. «Наукову атомістичну психологію витіснила психологічна схоластика школи Brentano, котра створює абстрактні сутності, на кшталт поведінки, предмета, змісту, для того щоб відтворити з них життєві зв'язки. Гуссерль репрезентує цю тенденцію в її граничному вигляді». «На противагу цьому, — наголошує Дільтей, — життя належить розглядати як цілісну, внутрішньо пов'язану структуру, а поведінку — як одне з цих відношень. Почуття й воля є тільки поняттями, котрі показують, як належить відтворювати відповідні частини життя»²⁹. У контексті цих міркувань досить чітко проглядає як власний підхід Дільтея до осмислення життя, так і характер його критичних зауваг на адресу феноменології.

Провідна тема, з якою були пов'язані філософські роздуми Гуссерля починаючи з «Логічних досліджень», — це висвітлення питання про «умови можливості науки загалом»³⁰, про «ідеальні умови можливості пізнання загалом і теоретичного пізнання зокрема»³¹. Інакше сказавши, питання про те, «що робить науку наукою»³². Наука, за його визначенням, «становить деяку зовнішню організацію, яка, виникаючи з актів знання багатьох індивідів, може бути знову обернена на такі ж акти незліченних індивідів»³³. І через те що будь-який акт дійсного пізнання завжди індивідуальний і суб'єктивний, а його результати, однак, мають перевагу об'єктивно-всезагальної значущості, в центрі міркувань Гуссерля опиняється саме відношення «між суб'єктивністю пізнання і об'єктивністю змісту пізнання»³⁴. Ця суперечність, на його думку, збігається з суперечністю психологічного і логічного підходу в обґрунтуванні знання, питання про співвідношення котрих як психології пізнання і логіки пізнання «збігається, коли не цілком, то в головній своїй частині, з кардинальними питаннями теорії пізнання, що стосуються об'єктивності пізнання»³⁵. Це ж співвідношення формулюється Гуссерлем і як проблема правомірності психологічного обґрунтування логіки.

Виступивши у «Логічних дослідженнях» проти психологізму, Гуссерль, як відомо, висунув і обґрунтував ідею про необхідність створення нової теоретичної дисципліни, на яку має спиратися, зокрема, й сама психологія, — «чистої феноменології переживання мислення і пізнання», «чистої феноменології пізнання загалом». «Чиста феноменологія, — підкреслює він з приводу згаданої ідеї, — становить галузь нейтральних досліджень, в якій кореняться різні науки... Вона править за основу психології як *емпіричної науки*, позаяк в своєму чистому інтуїтивному досвіді чиста феноменологія — як феноменологія мислення і пізнання — аналізує й описує в сутнісних всезагальностях переживання, пов'язані з уявленнями, судженнями й процесом пізнання»³⁶.

У розробленні феноменологічного вчення про пізнання Гуссерль виходить з уявлення про наявність особливого типу логічної реальності — реальності категорій, принципів, теоретичних абстракцій, ідеалізацій, інваріантних зв'язків та інших ідеально-нормативних утворень науки і наукового мислення, — котра відрізняється як від об'єктивно-реального існування навколишнього світу, так і від суб'єктивної реальності людської психіки. Ця логічна реальність утворює, за Гуссерлем, особливе надісторичне царство всезагально-необхідних «ідеальних сутностей», не залежних ані від психічних якостей тієї конкретної людини, якої їх мислить, ані від нескінченно варіативних реальних обставин історичного протікання мислення, коли щось предметне мислиться за їх допомогою. Водночас засновник феноменології не раз застерігав, що бу-

²⁹ Dilthey W. Der Aufbau ... — S. 237—238.

³⁰ Гуссерль Е. Логические исследования. Ч. 1: Прологомены к чистой логике. — Спб., 1909. — С. 207.

³¹ Там же. — С. 210.

³² Там же. — С. 200.

³³ Там же. — С. 8—9.

³⁴ Там же. — С. VII.

³⁵ Там же. — С. 5.

³⁶ Husserl E. Logische Untersuchungen. Bd. 2. T. 1: Untersuchungen zur Phänomenologie und Theorie der Erkenntnis. — Tübingen, 1968. — S. 2—3.

* Продовження. Початок див.: Філософ. і соціол. думка. — 1989. — № 8.

мова має не тільки фізіологічну, психологічну і культурно-історичну, але й «априорну», тобто логіко-категоріальну основу. Завдяки наявності останньої мова охоплює «суттєві форми значення» і «априорні» закони їх поєднання у виражальні єдності. Тому годі уявити собі мову, яка внутрішньо не була б узгоджена (mitbestimmt) за цими законами. І позаяк з дією останніх сутнісно пов'язані значення висловлювань, наслідком порушення цих законів завжди є лінгвістичний нонсенс — ситуація, коли зовсім не виявляється жодних значень, які відповідали б неправомірним словосполученням як їх внутрішній зміст, виражений висловлюванням⁴⁶. Коли взяти до уваги, що вже починаючи з Шлейєрмахера герменевтичне осмислення практики інтерпретації текстів чітко поділялося на два рівні — граматичне і психологічне розуміння, а також те, що основною метою герменевтики Дільтей проголосив розпізнавання й засвоєння значень, систематичне розуміння життєвих виявів, а засобом її досягнення — розроблення вчення про мистецтво витлумачення письмових записів⁴⁷, робиться зрозумілим, що аналіз типів зв'язку таких елементарних одиниць структури виражальних цілостей, як слово, речення, текст, характеру регуляції цих типів зв'язку логіко-граматичними категоріями, так само як і дослідження правил упорядкування слів в осмислені речення, а останніх — у тексти, що організовані в певний спосіб, розповідають про щось і несуть у собі певні значення, були вельми важливими як на той час завданнями теорії гуманітарного знання.

Отже, під впливом феноменології Дільтей доходить висновку, що значення є ключовою категоріальною визначеністю життєвих виявів. Людська життєдіяльність, що є за визначенням Дільтея, *внутрішнє* життєдайне джерело духовної культури, завжди в певний спосіб виражається в своїх *зовнішніх* об'єктиваціях, які фіксуються суб'єктом гуманітарного знання у вигляді емпірично доступних даних пізнавального процесу. Ці зовнішні вирази життя сприймаються, переживаються, оцінюються й засвоюються людиною в тій чи тій своїй якісній визначеності лише внаслідок того, що мають у собі деякий *смісловий зміст*, «вкладений» у них іншими людьми. Саме на розпізнання цього смислового змісту — *значень*, котрі одухотворяють своїх предметних носіїв, і спрямоване розуміння як специфічний спосіб гуманітарного пізнання. «Поняття значення, — підкреслює з цього приводу Дільтей, — виникає насамперед стосовно процесу розуміння. Воно містить відношення чогось зовнішнього, чуттєво даного, до чогось внутрішнього, вираз якого й становить»⁴⁸.

Як фундаментальний тип взаємозв'язку внутрішнього і зовнішнього, значення водночас зумовлює спосіб узгодження *частин і цілого*, є «спеціальним відношенням, що його мають частини для цілого в житті»⁴⁹. «Тільки категорія значення перевершує просте співіснування, просте співпідпорядкування частин життя. На зразок того, як історія є пам'ять, і на зразок того, як категорія значення належить пам'яті, вона є категорією, яка що найближче належить історичному мисленню»⁵⁰. Звідси напрошувався висновок, що в історичній свідомості, гуманитар-

⁴⁶ Ibid.—S. 40.

⁴⁷ Diltthey W. Die Entstehung der Hermeneutik.— S. 319—320.
⁴⁸ Diltthey W. Der Aufbau.— S. 235.

⁴⁹ Ibid. — S. 222, 224.

⁵⁰ Ibid.—S. 202. —K.

вказує на щось і виражає його як таке, що належить життю... Найпростіший ви-
пов'язуючи їх, ми засвоюємо смисл речення. Кожне слово має значення і
міння значення окремих слів... Те саме співвідношення зберігається в розу-
мітті життя і тут точнісінько так само розуміння цілого — смислу життя — ви-
також і для перебігу життя: окремі події з зовнішньому світі, що формують цей
живання значущо пов'язується в цілість. І на зразок того, як сполучені слова в ре-
ченні, надаючи йому значення, пов'язані і переживання, даючи нам значення життя.
Те саме стосується й історії» (Ibid.— S. 234—235).

них науках загалом, а отже, і в теорії історичного розуміння, категорії значення належить ключова роль в осягненні внутрішніх структурних відношень життя та його предметних виразів, розгорнутих в історичному світі в системі «об'єктивного духу».

За всієї проблематичності для Дільтея самої сутності зв'язку «значення» і «розуміння», — категорія значення, наголошує він, «має найміцніший зв'язок з розумінням, який ми тепер мусимо спробувати розкрити»⁵¹, — констатація ним самого факту її наявності, як і вказівка на те, що категорії значення належить центральне місце в пізнанні соціально-історичного світу, цілком виправдані. «Значення — це те узагальнення дійсності, яке кристалізовано, фіксовано в чуттєвому носії його, — звичайно в слові чи словосполученні. Це ідеальна, духовна форма кристалізації суспільного досвіду, суспільної практики людства. Коло уявлень даного суспільства, наука, мова існують як системи відповідних значень... Людина в процесі свого життя засвоює досвід попередніх поколінь людей; це відбувається саме у формі опанування нею значень і мірою цього опанування»⁵². На сьогоднішній день констатація нерозривної кореляції «значення» і «розуміння» (розуміння — завжди засвоєння значень, відтворення смислу виразів та ін.) становить загально визнане положення методології гуманітарних наук⁵³. Проте для Дільтея витоки і характер розглянутого зв'язку зовсім не були чимось само собою зрозумілим. З нового спрямування міркувань над означеними питаннями, що його запропонувала Дільтеєві феноменологічна теорія значення, напрошувались уже не психологічні, а власне філософські висновки вельми нетрадиційного роду і звучання, надто стосовно теорії історичного розуміння.

Союзнництво з феноменологією було для Дільтея принципово важливим кроком з того погляду, що воно остаточно похитнуло його уявлення про можливість психологічного обґрунтування гуманітарного знання. На основі феноменології, яка довела, на противагу найрафінованішим передсудам психологізму, що одному предметові думки, хай би яким комплексним і всезагальним він був, відповідає тільки одна ідеальна єдність його внутрішнього змісту — об'єктивна єдність значення, котра не залежить ані від способів його переживання, ані від зовнішньої («фізичної») форми виразу, ані від психічних станів суб'єкта, який мислить предметний зміст цього значення, відкривалася цілком реальна перспектива для подолання Дільтеєм релятивізму і скептичного суб'єктивізму свого історичного науковчення. Більше того, в руслі феноменологічної теорії пізнання намічалася можливість з'ясувати, чим ризняється природна річ і явище духовної культури, каузальні типи зв'язків природних процесів і смислові відношення свідомості. Останні є інтенціональними відношеннями, які не мають аналогій у світі природи.

Як показав Гуссерль, інтенціональний об'єкт свідомості є іманентним свідомості, не існує поза свідомістю і, отже, не може мати на неї каузального впливу. Іntenціональні переживання завжди пов'язані з репрезентацією смислового змісту свідомості, первинним носієм якого засновник феноменології вважав акт об'єктивації. «Кожне інтенціональне переживання або є об'єктивуючий акт, або ж має такий акт у своїй основі»⁵⁴. Основоположення феноменології, отже, сприяли виробленню певного уявлення про характер об'єктивності гуманітарного знання, предметом якого Дільтей оголосив вирази життя, його об'єктивації в культурно-історичному світі. Виявилось, зокрема, що під «структурною неперервністю» духовних утворень він розумів ніщо інше як

⁵¹ Ibid.—S. 234.

52. Десницкая А. Н. Проблемы развития психики. — М., 1972. — С. 288—289.

52 Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики. — М., 1975. — С. 121.
53 «Жодне явище природи не має «значення», лишень знаки (в тому числі й слова) мають значення. Тому всяке вивчення знаків, хоч би в якому напрямі воно далі посувалося, донедавна розпочинається з розуміння... Вивчаючи людину, ми скрізь шукаємо і знаходимо знаки і намагаємося зрозуміти їхнє значення» (Бахтин М. М. Естетика словесного творчства. — М., 1979. — С. 292—293).
54 E. Jorgische Untersuchungen. — Bd 2. T. 1. — S. 493.

етика словесного творчества.— М., 1979.— С. 292—293).

висвітлену феноменологією об'єктивну єдність значення предметного змісту переживання й відтепер слідом за Гуссерлем почав називати властивий «виразам життя» тип внутрішнього взаємозв'язку «значущістю» цілого, у світлі якого мають сягатися його складові частини.

Були, звісно, й інші лінії впливу феноменології на філософське мислення Дільтея⁵⁵. Йдеться насамперед про те, що більшість тих власне філософських здогадок, теоретичних припущень і методологічно не експлікованих принципів, що на них Дільтей явно чи неявно намагався спертися своє історичне науковчення, Гуссерль систематично розгорнув і подав у «Логічних дослідженнях» прозорою й інтерсуб'єктивно доступною філософською мовою. Так, наприклад, уявленням Дільтея про «структурну якість» душевного життя і «внутрішній взаємозв'язок» психічних процесів з певного погляду виявилась співзвучною обґрунтована феноменологією ідея про інтенціональність свідомості. Коли в Гуссерля ця ідея резюмується в тому, що всяка свідомість характеризується спрямованістю на щось, є усвідомленням певного предметного змісту, то в Дільтея принцип інтенціонального аналізу робиться основоположенням, згідно з яким будь-яке відношення частин в середині цілого є їх відношенням до чогось. Розглянутий у руслі інтенціональних зв'язків свідомості, предметний референт цього відношення виявляється вже не варіативною психологічною характеристикою процесів осмислення предметів духовного світу, а мовби «вбудованим» у мінливі психічні переживання суб'єкта сутнісним інваріантом, внутрішнім єднаним зв'язком сторін відношення, єдністю предметного значення цілого. Отже, теорія інтенціональності забезпечувала Дільтею нову підставу для самої ідеї «даності» суб'єктові пізнання цілісних утворень, внутрішньо розчленованих і якісно структурованих ансамблів, що ними здебільшого і є виокремлені ним як предмет гуманітарного знання пам'ятки духовної культури, події та явища історичного світу. Завдяки цьому вперше виникає можливість з'ясувати, в який спосіб суб'єкт історичного пізнання оперує неперервністю життєвого досвіду, від якого Дільтей тривалий час марно намагався перейти до неперервності історії.

Неперервність життєвого досвіду зовсім не є даною в безпосередній самонаявності фактів переживань, емпірично не спостережувана в буквальному розумінні слова. Проте вона не є і якимсь «фантомом», довільно сконструйованим на основі «механізмів» психіки або ж «операциональних» факторів свідомості. Неperервність такого типу взагалі не вивідна з психічних переживань; не є вона похідною й від емпіричних фактів, хоча — у формі єдності самосвідомості, внутрішнього усвідомлення часу, що становлять основу самоідентифікації індивіда в різних життєвих ситуаціях, — й виявляється фундаментальною передумовою раціональної організації досвіду, засадою предметного з'єднання даних емпіричних спостережень і внутрішніх переживань у смислову послідовність подій. Свідомість завжди перебуває в неперервній течії своїх процесів і саме в цій неперервності знаходить власний, прирваний тільки їй спосіб буття — ось одне з тих теоретико-пізнавальних основоположень, яке аргументувала й запропонувала феноменологія. Проте в такому разі взагалі не виникало потреби конструювати неперервність досвіду з елементів переживань або ж пояснювати її на їх підставі, як це намагався робити Дільтей.

Переорієнтація Дільтея з психологічного на феноменологічне обґрунтування знання мотивувалася й тим, що в річці розроблюваної Гуссерлем теорії свідомості діставала задовільне для нього виправдання більшість практикованих ним прийомів «структурного» аналізу факторів гуманітарної культури. Дільтей не без успіху послуговувався структурним підходом для описання процесів сприйняття явищ соціально-історичного світу, а також корелятивних із цим процесом переживань людною власної суб'єктивності й внутрішніх взаємозв'язків духовно-

⁵⁵ Gadamer H.-G. Wahrheit und Methode : Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik. — Tübingen, 1975. — S. 211—240.

го життя. Річ, однак, у тім, що систему понять і термінів, яка б відповідала такому підходові, йому досі ніяк не вдавалося вивести з «атомів» життєвого досвіду, логічно обґрунтувати в рамках емпіризму, що посилювало теоретико-пізнавальний розлад його історичного науковчення. Ознайомлення з феноменологією показало, що попередні концептуальні утруднення його «критики» або без надмірних зусиль долалися на основі результатів аналітичної роботи Гуссерля, або ж зовсім відкидалися як псевдопроблеми. Це й закономірно, адже наступний розвиток феноменології невблаганно підтвердив: те, що Дільтей розумів під «життям», а Гуссерль — під «свідомістю», було по суті одним і тим самим утворенням.

Не дивно тому, що Дільтей врешті-решт визнає роль феноменології як *методу* розв'язання тих завдань, що їх він ставив у «критиці історичного розуму». Так, наприклад, розглядаючи наріжні для реальної практики історичного пізнання співвідношення між «зовнішнім» і «внутрішнім»⁵⁶ — між емпіричними формами буття явищ духовної культури та їхнім смисловим змістом — він, маючи на думці «Логічні дослідження» Гуссерля, констатує: «Тут подається цікавий приклад методу вгадування наперед внутрішніх відношень за зовнішніми формами»⁵⁷. Відтак можна зробити висновок, що феноменологія визнана Дільтеєм і як засіб переходу від дослідження реальної практики історичного пізнання до розроблення його теорії.

Загальне спрямування цього переходу визначала феноменологічна теорія значення, яку Дільтей розглядає як інструмент систематизації «категорій життя»⁵⁸ — тих, за його формулюванням, універсальних структурних форм, через які життя як субстанція культури виражає свій внутрішній зміст. Тож він погоджується з Гуссерлем щодо того, що «в сфері значення панує апріорна закономірність, згідно з якою всі можливі форми значення перебувають у систематичній залежності від нечисленних первісних (primitive) форм»⁵⁹. Саме категорії життя і розглядаються Дільтеєм як такі первісні структурні форми об'єктивації предметних значень життя в соціально-історичному світі. Тому їм належить провідна роль там, де перед істориком культури стоїть дуже важливе для його дослідження завдання — розгадати таємницю індивідуальності іншої людини, здійснити перехід від вправиз життя, розгорнених у системах «об'єктивного духу»⁶⁰ певної історичної епохи, до відтворення того, що в них виражено, до висвітлення принципів організації внутрішнього світу і змісту життєвих цінностей їх творців.

Ці категорії становлять для Дільтея ті інтерсуб'єктивні передумови розуміння, які спрямовують історичне пізнання і дають ученому-гуманітарію змогу заглибитись у «творчу лабораторію» іншої особи, відтворити первісну суть її життєвих ідеалів, поривань і прагнень, реконструювати повноту переживань власної суб'єктивності, розмаїття способів і барв бачення світу, виражених у продуктах її діяльності, одне слово, здійснити все те, чого Шлейєрмахер запраг від «конгеніальної» інтерпретації. Не випадково Дільтей застерігає, що категорії життя не годи-

⁵⁶ Дані категорії, підкреслює Дільтей, «означають відношення, яке існує в розумінні між чуттєвим виявом життя і тим, що породжує його і виражене в ньому. Розуміння простягається лише такою мірою, якою є співвідношення зовнішнього і внутрішнього... Коли йдеться про держави, церкви, інститути, звичаї, книжки і твори мистецтва, ми знаходимо, що, на кшталт самої людини, вони завжди містять співвідношення зовнішнього, чуттєво сприйнятого, і внутрішнього, чуттєво не даного (Dilthey W. Der Aufbau... — S. 83—84).

⁵⁷ Ibid. — S. 40.

⁵⁸ Ibid. — S. 228—245.

⁵⁹ Ibid. — S. 40.

⁶⁰ «Під об'єктивним духом, — пише Дільтей, — я маю на думці розмаїті форми, в яких у чуттєвому світі об'єктивує себе те загальне, що є між індивідами. В цьому об'єктивному дусі беззастанно й постійно присутнє для нас минуле. Його царство простягається від стилю життя і форм спілкування до зв'язку цілей, що їх створює собі суспільство, а також звичаїв, права, держави, релігії, мистецтва, науки й філософії. Навіть твір генія репрезентує ідеї, життєвідчуття (Gemütsleben) й ідеали, що поділяються його часом і оточенням. Із цього світу об'єктивного духу наша самість (Selbst) з раннього дитинства здобуває духовний хліб.

ться тлумачити як якісь концептуальні форми, котрі «апріорно застосовують до життя як щось йому чуже». Ні, вони «заціпають саму сутність життя», що дістає в них свій вираз, тобто є його ж власними структурними формами⁶¹. І коли взяти до уваги, що на той час (1907 р.), не без ідейних імпульсів, сприйнятих від Гуссерля, Дільтей розглядає системи культури («цільові ряди») в усій їх історичній розмаїтості вже як такі, що виникли «з завжди однакової структури життя»⁶², робиться зрозумілим: під впливом феноменології дані категорії мислитель так само починає розглядати вже в помітній незгоді з ним же обстоюваним принципом історизму — як однаково властиві всім людям надісторичні інваріанти самовиразу їхнього життя, предковичні форми його об'єктивної в системах культури, а через те й як самотождні первопочини структурної організації, сутнісного взаємозв'язку й взаємно однозначної відповідності внутрішнього досвіду, спільні і для життєвого світу автора і для життєвого світу інтерпретатора його творчості. Іншими словами — в такий само спосіб, як і позачасові «ейдоси», «сутності» та інші категоріальні «універсалиї» свідомості, що їх Гуссерль проголосив носіями трансісторичних значень.

Таке трактування «категорій життя», судячи з усього, є наслідком екстраполяції Дільтейом на гуманітарне знання ідеалів об'єктивної істинності знання природничо-наукового. Понад те, воно цілком узгоджується з його прагненням надати історичним наукам статусу об'єктивності, зіставного з об'єктивністю природничих наук, коли безпосередньо не впливає з нього. В уявленнях про характер наукової вірогідності гуманітарного знання Дільтей завжди виходив з того, що є один-єдиний, незалежний від історичних обставин сприйняття, одвічний і незмінно істинний зміст, скажімо, художнього твору — «тривко фіксованого» й «іманентно правдивого» життєвого вияву, — який відповідає глибинності задумів, намірів і життєвідчуттів автора, що їх той свідомо чи несвідомо (згадаймо романтичні симпатії Дільтейа) виказав у своєму дітищі. Отой-таки зміст і становить об'єктивне значення твору.

Тому цілком логічно, що, обміркувавши виявлену Гуссерлем «апріорну» закономірність, пов'язану з первинними і похідними від них формами значення, Дільтей робить принципово важливе спостереження щодо ролі феноменології і перспектив її застосування: «З цією закономірністю, позаяк вона апріорна і суто категоріальна, ми наближаємося до найпершої і головної частини — до переходу від конституції «теоретичного розуму» до наукової свідомості»⁶³.

Перехід до «наукової свідомості» в руслі феноменологічної експлікації предметних значень, властивих внутрішнім взаємозв'язкам життєвих структур, і передовсім самих «категорій життя» — цих первопочинів розгорнення змісту і смислових зв'язків історичної свідомості в систематичне теоретико-пізнавальне вчення, засобів інтерсуб'єктивної трансляції гуманітарного знання, надання йому статусу всезагальності й необхідності — стає для Дільтейа одним із двох можливих (коли зважати на всі методологічні засоби, що були в його розпорядженні) кроків до здійснення того теоретико-пізнавального ідеалу, прагненням досягти якого він керувався. Цей ідеал полягав у тому, щоб по-філософському засвідчити можливість досягнення історичним пізнанням і гуманітарними дисциплінами вартості об'єктивних наук, положення яких за теоретичною строгістю були б зіставні з теоретичною строгістю положень досвідного, математичного природознавства. Нам же лишається тільки спостерігати, що з цього вийшло.

(Далі буде)

ВІД РЕДАКЦІЇ. Ми плануємо продовжити публікацію С. О. Кошарного в перших номерах нашого журналу наступного року.

⁶¹ Ibid.—232.

⁶² Дільтей В. Сущность философии // Философия в систематическом изложении.—Спб., 1909.—С. 34.

⁶³ Dilthey W. Der Aufbau...—S. 40—41.

РЕТРОСПЕКТИВА • РЕТРОСПЕКТИВА • РЕТРОСПЕКТИВА

В. М. Ростальний, Д. В. Табачник

ЧЕРВОНІЙ ЛЕВ РЕВОЛЮЦІЇ

[Штрихи до політичного портрета Л. Д. Троцького] *

24 ввечері в парку, без бороди і вусів, у великих окулярах Володимир Ілліч з'явився в Смольному. З цього самого моменту він узяв практичне керівництво переворотом у свої руки. Адже до його появи в ЦК усе-таки відчувалася деяка нерішучість. «Ні ми, ні Керенський не ризикують стати на шлях остаточної сутички. Ми очікуємо, побоюючись того, що наші сили ще недостатньо підібралися, Керенський боїться взяти ініціативу у свої руки, — згадував пізніше член жовтневого ЦК партії Г. І. Ломов. — Так продовжується до 8—9 вечора. Раптом з'являється Ленін. Він ще в парку, зовсім невпізнаний. Все чисто змінилось. Його точка зору перемагає, і з цього моменту ми переходимо в рішучий наступ»¹. А ось як зображав створену тоді ситуацію інший активний учасник жовтневих подій М. І. Лаціс: «Так у знамениту ніч, коли розв'язувалося питання про владу і члени ЦК вагалися, вже на ранок у кімнату Петроградського комітету прибіг Ілліч із запитанням:

— Хлопці, лопати у вас є? Прийдуть в окопи пітерські робітники за вашим покликом?

— Лопати є. Робітники прийдуть, — відповіли ми йому.

— Тоді давайте працювати з вами. Чорт із ними (тобто з ЦК).

Згода загрожує загибеллю революції.

Відразу задзвонили телефони, зарипіли двері. Ця рішучість Ілліча і Петроградського комітету подіяли на невпевнених, верх узяв Володимир Ілліч»².

Із 2 години ночі 25 жовтня до 2 години ночі 26 жовтня влада повністю перейшла в руки Ради, а Тимчасовий уряд був арештований і ув'язнений в Петропавловську фортецю.

Щоправда, ще о 10 годині ранку 25 жовтня Смольний поширив по столиці повідомлення: «Тимчасовий уряд повалено. Державна влада перейшла в руки органу Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів — Військово-революційного комітету, що стоїть на чолі петроградського пролетаріату і гарнізону»³⁻⁴. Ця звістка дещо випереджала, бо Тимчасовий уряд ще засідав у Зимовому палаці. Але як засвідчує В. О. Антонов-Овсенко, «всі опорні пункти Пітера — у нас. Усі вокзали, Держбанк і інші державні установи зайняті... Так, революція вже перемогла. Її справа забезпечена»⁵.

Уночі 25 жовтня Володимир Ілліч уперше після липневих подій виступив на засіданні Петроградської Ради. А 26 жовтня він уже говорив про мир і про землю на II Всеросійському з'їзді Рад. Там же з доповіддю про поточний момент виступив Троцький. Ось як говорить про це учасник цього історичного засідання П. Ф. Арсент'єв: «Особливо укарбувалася мені в пам'ять безсмертна промова тов. Троцького. Я слухав його до цієї промови і після неї, але такої промови мені біль-

* Продовження. Початок див. в № 8 за 1989 р.

¹ Москва в Октябре.—М., 1919.—С. 41.

² Петроградская правда.—1922.—5 нояб.

³⁻⁴ Там же.—С. 1.

⁵ Антонов-Овсенко В. А. В революции.—М., 1983.—С. 156—157.

ше не вдалося чути. Це був якийсь розплавлений метал, кожне слово обпікало душу, будило думку і народжувало відвагу, а говорив він про перемогу пролетаріату. Слухали його з затамованим диханням, і я бачив, як у багатьох стискалися кулаки, як створювалася певна рішучість піти з ним не перечачи, куди б він не покликав»⁶.

Уночі 26 жовтня розв'язувалося також питання про новий уряд. Члени ЦК зібралися в кімнаті № 36 Смольного. Були присутні Ленін, Сталін, Смілга, Каменев, Зінов'єв, Мілютин, Берзін. Як назвати уряд? Таке питання стало на порядок дня. Слово «міністр» повністю скомпрометувало себе і не підходило стосовно членів революційного уряду. «І ось тут Троцький знайшов те слово, на якому всі відразу спинилися — «народний комісар». Так, це добре, — зараз же підхопив тов. Ленін, — це пахне революцією».

«А уряд назвати Рада Народних Комісарів», — підхопив Каменев. Мною було записано Рада Народних Комісарів і потім приступили до поіменного списку»⁷, — так відтворює цю подію у своїх спогадах В. П. Мілютин.

Коли Л. Б. Каменев у ніч на 27 жовтня зачитував список членів робітничого і селянського уряду на з'їзді Рад, вибух аплодисментів настав за вибухом «після кожного імені, особливо Леніна і Троцького»⁸. В революційному уряді Л. Д. Бронштейн (Троцький) зайняв посаду наркома іноземних справ. Розпочинався новий період в історії Росії, починався новий період і в житті самого Троцького.

Ми вважаємо за потрібне навести ще кілька свідчень очевидців жовтневих днів 1917 року, які, як нам здається, допоможуть осмислити фігуру Троцького і його значну роль в перемозі революції. Зі спогадів Володимира Василевського, який зустрів Льва Давидовича 24 жовтня на сходах Смольного: «Блідий, нервово поправляючи рукою опале на лоб волосся, проходив він серед робітників і солдат. Весь вигляд його говорив про перевтому і страшне напруження, в якому він перебував всі ці дні»⁹. Лев Каменев у листопаді 1918 р. відзначав на сторінках газети «Известия», що Троцькому вдалося згрупувати сили петроградського гарнізону навколо ВРК, у руках якого було все керівництво бойовою підготовкою. Там же Каменев розповів про цікавий епізод: «Якоюсь ніччю лишилися чергувати в Смольному Троцький, я, і, здається, Свердлов чи Урицький: обидва вони були найактивнішими членами Військово-Революційного комітету. Це була та ніч, коли з Петергофа і Оранієнбаума повинні були вирушити юнкери, викликані нашим комісаром на залізницях. Ми всі сиділи за столом. Раптом ми бачимо, що Троцький полотно, задихається і падає зі стільця на підлогу. Коли ми довели його до пам'яті, з'ясувалося, що цей занепад сил пояснюється тим, що він другу добу не має часу нічого перекусити»¹⁰. Ф. Ф. Раскольников писав про Троцького: «Слід утоми і безсонних ночей лежав на його обличчі: характерні нерівності високого лобу виступали ще рельєфніше, щоки втягнулися і очі глибоко запади всередину своїх орбіт. Але ця зовнішня стомленість аж ніяк не завадила тов. Троцькому розгорнути під час Жовтневої революції колосальну працездат-

⁶ Пролетарская революция. — 1922. — № 10. — С. 116.
⁷ Проектор. — 1924. — № 4. — С. 10.

⁸ Рид Джон. 10 дней, которые потрясли мир. — М., 1958. — С. 126.
⁹ Петроградская правда. — 1919. — 7 нояб.

¹⁰ Известия. — 1918. — 10 нояб.

ність»¹¹. А от оцінка Г. І. Ломова: «В ногу з Леніним у дні перед Жовтнем ішов тов. Троцький — полум'яний трибун повстання, вождь лівого ЦК»¹². На жаль, від істориків приховується виступ В. І. Леніна на засіданні Петроградського комітету партії 1 листопада 1917 року, де обговорювалося питання про створення однорідного соціалістичного уряду. В біографічній хроніці Леніна згадується про цей виступ, і є посилення на фонд Ленінградського партархіву¹³. Текст же його в повному зібранні творів відсутній. Чи не є ключем до розуміння цієї загадки ленінські слова, сказані, за свідченням самого Троцького, на тому засіданні на його адресу: «Згода? Я не можу навіть говорити про це серйозно. Троцький давно сказав, що об'єднання неможливе. Троцький це зрозумів і відтоді не було кращого більшовика»¹⁴. Там же Володимир Ілліч коротко, за словами Л. Д. Троцького, зачепив питання незгод у ЦК в жовтні 1917 року: «Було порушене питання на засіданні (10 жовтня) про виступ. Побойовався опортунізму з боку інтернаціоналістів-об'єднанців (Троцького, Йоффе, Урицького. — В. Р., Д. Т.), але це розсіялося; у нашій же партії деякі старі члени (ЦК) не погодилися (Каменев, Зінов'єв. — В. Р., Д. Т.). Це мене вкрай засмутило»¹⁵.

Досі в історичній літературі спотворюється і роль Троцького в Брестських подіях 1918 року. Ми не спинятимемося докладно на цьому історичному епізоді, наведемо лише деякі, ключові, на наш погляд, факти.

У передмові до протоколів брестських переговорів, виданих у нас в країні, Троцький відзначав: «Була течія, яка вважала неможливим військове зіткнення, але водночас визнавала за потрібне довести переговори до відкритого розриву, до нового наступу Німеччини так, щоб капітулювати довелося вже перед очевидним застосуванням імперіалістської сили і вирвати тим самим ґрунт з-під ніг інсинуацій і підозр, ніби переговори є тільки прикриттям уже складеної змови»¹⁶. Аналогічно він говорив і на засіданні ЦК партії 11 (24) січня 1918 року: «Своєю відмовою підписати мир, демобілізацією армій ми примушуємо виявити те, що є, бо німці будуть наступати саме при нашій демобілізації. Цим ми ясно покажемо німецьким соціал-демократам, що немає зації. На цьому ж засіданні делегати з задалегідь розподіленими ролями»¹⁷. На цьому ж засіданні делегати ЦК проголосували за формулу Троцького (тобто війну в'ять членів ЦК проголошували за формулу Троцького (тобто війну припиняємо, мир не укладаємо, армію демобілізуємо), сім — проти. Отже, на переговори нарком іноземних справ поїхав із чіткою установкою ЦК. Інша річ, що він не додержався слова, даного Леніну в особистій розмові (триматися до ультиматуму німців, після ультиматуму — здатися). Але як абсолютно правильно заявив на VII з'їзді партії у березні 1918 року К. Б. Радек, особиста розмова одного члена ЦК з іншим не береться до уваги¹⁸. Троцький, і нікуди від цього не подінавшись, в Бресті виконував рішення ЦК партії. На тому ж VII з'їзді партії подібне сказав і член Політбюро ЦК Г. Є. Зінов'єв: «Тов. Троцький по-своєму мав рацію, коли сказав, що діяв за постановою правочасної більшості ЦК»¹⁹. Зінов'єву вторив Радек: «Відповідальність за непідписання миру в Бресті не може лягти на тов. Троцького. ЦК партії, якщо вважав політику згубною, мав прямий обов'язок заборонити тов. Троцькому проводити її»²⁰. Так само думав і Г. І. Ломов:

¹¹ Пролетарская революция. — 1924. — № 10. — С. 41.

¹² Москва в Октябре. — М., 1919. — С. 39.

¹³ Див.: В. И. Ленин. Биографическая хроника. — М., 1974. — Т. 5. — С. 25.

¹⁴ Троцкий Л. Д. История русской революции. — Нью-Йорк, 1976. — Т. 2. — Ч. 2. — С. 413.

¹⁵ Там же. — С. 394.

¹⁶ Большая Советская Энциклопедия. — М., 1927. — Изд. 1. — Т. 7. — С. 452.

¹⁷ Протоколы ЦК РСДРП(б). Август 1917 — февраль 1918. — М., 1956. — С. 171.

¹⁸ Див.: VII (Экстренный) съезд РКП(б). Стенографический отчет. — М., 1962. — С. 134.

¹⁹ Там же. — С. 134—135.

²⁰ Там же. — С. 134.

наставником синів Троцького — Лева і Сергія). Десанту вдалося захопити найбільший плацдарм на західній околиці міста. А на наступний день рано вранці на стіл Троцького покладена телеграма В. І. Леніна: «Викликає здивування і тривогу затримка операції проти Казані, особливо коли повідомлення мені правильне, що ви маєте цілковиту можливість артилерією знищити ворога. По-моєму, не можна шкодувати міста і відкладати далі, бо потрібне нещадне винищення, якщо тільки правда, що Казань у залізному кільці»³². Трохи раніше Ілліч вимагав зразково-нещадного придушення казанських чехів і білогвардійців, а «рівно куркулів-кровопивців, які їх підтримали»³³. Ці заклики, доведені комісарами і командирами до особистого складу армії, надихнули бійців на нові подвиги. І о 2 годині дня 10 вересня частини Червоної Армії визволили Казань від білогвардійців і білочехів. А через два дні сусідня 1 армія під командуванням М. М. Тухачевського захопила Симбірськ. У розпал казанських подій Троцький одержав від Леніна і Свердлова телеграму такого змісту: «Зрада на саратовському фронті, хоча і розкрита вчасно, викликала все ж вагання, украй небезпечні. Ми вважаємо абсолютно необхідною вашу поїздку туди, бо ваша поява на фронті діє на солдат і всю армію. Домовимося про відвідання інших фронтів. Відповідайте і визначаєте день вашого від'їзду, все шифром. № 60, 22 серпня 1918 року. Ленін. Свердлов»³⁴. На жаль, ми не відшукали такої телеграми ні в повному зібранні творів В. І. Леніна, ні в зібранні творів Я. М. Свердлова. Однак у біографічній хроніці Володимира Ілліча є згадка, що 22 серпня Ленін надіслав телеграму Троцькому в Свіяжськ із пропозицією виїхати на фронт під Саратов³⁵. Само собою виникає запитання: кому і навіщо приховувати текст цього послання Леніна і Свердлова?

На осінь 1918 року припадає перший значний конфлікт Троцького зі Сталіним. Ще 29 травня у зв'язку з загостренням продовольчим становищем у центральних губерніях Росії Раднарком призначив Сталіна надзвичайним уповноваженим у справі заготівлі і вивезення хліба з півдня Росії. 6 червня Сталін із загоном робітників прибув до Царицина. Послугуючись повноваженнями, наданими йому урядом, Сталін зосередив у своїх руках усю повноту влади в районі міста. З часом він присвоїв собі і всі головні військові функції, ставши головою Військової Ради Північно-Кавказького військового округу. Основним засобом для наведення порядку і дисципліни вже тоді Сталін обрав терор і переслідування, що, мабуть, було характерним у ті роки не лише для нього. «Очистивши залізною рукою місто від білогвардійських змовників, роздобувши і пославши в голодуючі столиці значну кількість продовольства, Сталін цілком зайнявся обороною Царицина. Нещадно ламаючи опір контрреволюційних спеціалістів, надісланих і підтримуваних Троцьким, Сталін швидкими й рішучими заходами реорганізував розрізнені загони, прискорив прибуття з Донбасу частин Ворошилова, які стали ядром заново сформованої 10 армії. Залізна воля і геніальна прозорливість Сталіна відстояли Царицин, не дали білим прорватися на Москву»³⁶. Так зображувалася роль Сталіна в царинських подіях у роки розквіту культу особи. Яким же чином усе це відбувалося насправді?

На середину серпня 1918 року становище Царицина стало критичним, бо білокозаки Мамонтова найбільше підступили до міста, а частина генерала Краснова вийшли до Волги. Однак Червона Армія знемацька прорвала кільце оточення і на початку вересня відкинула ворога за Дон. 17 вересня 1918 року була створена Військова Рада Південного фронту в складі командуючого фронтом П. П. Ситіна, І. В.

³² *Ленін В. І. Повне зібр. творів.—Т. 50.—С. 178.*
³³ Там же.—С. 178

³⁴ Троцкий Л. Д. Моя жизнь.— С. 148.

³⁶ Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника.— М., 1975.— Т. 6.— С. 86.
³⁶ Иосиф Виссарионович Сталин. Краткая биография.— М., 1952.— С. 72—73.

ISSN 0235-7941. Філософ. і соціол. думка. 1989. № 9

Сталіна, К. Є. Ворошилова і голови Царичинської Ради С. К. Мініна. 3 жовтня Ворошилова перемістили на посаду командуючого 10 армії, що формувалася, а на його місце в РВР прибув К. О. Мехоношин. Між Сталіним, Ворошиловим і Мініним, з одного боку, Ситіним і Мехоношиним, з другого — виникли гострі незгоди. Суть їх полягала в тому, що царичинські політпрацівники не бажали довіряти висококваліфікованим військспецам і виконувати їхні накази та ратували за колегіальне управління, що неприпустимо в воюючій армії. Ще 27 вересня Сталін і Ворошилов надіслали до РВР Республіки доповідну записку, в якій пропонували план боротьби з Красновим і вказували на непридатність Ситіна для посади командуючого фронтом. 1 жовтня Військова Рада Південного фронту ухвалила клопотати перед РВРР про усунення Ситіна від посади комфронтом. Це негативне ставлення до Ситіна, як до генерала царської армії, примусило головнокомандуючого Збройними Силами Республіки І. І. Вацетіса дати вказівку Сталіну і Ворошилову: «Реввійськрада Республіки пропонує вам екстренно приступити до виконання своїх функцій членів Реввійськради Південного фронту»³⁷. Тоді Вацетіс і Данішевський повідомляють Троцькому, що «Ситін не брав участі в тому засіданні Реввійськради (коли схвалювався план боротьби з Красновим. — В. Р., Д. Т.) і, отже, рішення про перекинення військ прийнято без його відома і згоди, причому головна увага звернена на царичинську ділянку на шкоду іншим. Це перекинення військ вирішено в той момент, коли мною здійснюється зосередження резервів для накресленої операції, про яку дані вказівки Ситіну.

Реввійськраді Південного фронту неодноразово пропонувалося виїхати з Царицина в Казань для роботи з Ситіним щодо проведення операції, але досі Реввійськрада цього не виконала, продовжує працювати самостійно. Таке ігнорування розпорядження Реввійськради Республіки і небажання працювати в контакт з командуючим фронтом вважаю неприпустимим, тим більше, що рішення Реввійськради Південного фронту ідуть явно на шкоду накресленій операції»³⁸. Троцький підтримував позицію Вацетіса і Ситіна. Конфлікт розгорівся. 2 жовтня ЦК партії змушений був поставити на порядок дня свого засідання питання про підпорядкування всіх партійних товаришів рішенням центральних органів. У зв'язку з цим Свердлов у цей же день телеграфував Сталіну, Мініну і Ворошилову: «Не треба доводити необхідність безумовного підпорядкування... Всі рішення Реввійськради Республіки обов'язкові для Військрад фронтів. Без підпорядкування немає єдиної армії... Переконливо пропонуємо провести в життя рішення Реввійськради... Ніяких конфліктів не має бути»³⁹. ЦК партії через Я. М. Свердлова, товариша Й. В. Сталіна ще по Туруханському засланню, намагався урезонити комуністів, які зарвалися. 3 жовтня Сталіну пішла також директива Головного командування Червоної Армії: «Ніяких перегрупувань частин, військ без дозволу командуючого фронтом Ситіна не робити. Головам Вацетіс. Член РВРР Данішевський. За начальника штабу Дилан»⁴⁰. Цього ж дня, після розмови по прямому зв'язку з Троцьким, Сталін і Ворошилов надіслали ЦК і до ВЦВК телеграму з протестом проти наказів голови Реввійськради Республіки Л. Д. Троцького і проханням обговорити його поведінку на засіданні Центрального Комітету. «Розмова з Троцьким була дуже короткою, навмисно образлива, за логічним змістом незрозуміла. Розмова була обірвана Троцьким...»⁴¹, повідомляли вони. Рішення ЦК, накази Троцького і головного командуючого Вацетіса, прохання Свердлова про підпорядкування не діяли. Сталін і Ворошилов також запропонували послати свого

37 Директивы Главного командования Красной Армии. 1917—1920 // Сб. документов.— М., 1969.— С. 81.

38 Там же.—С. 82—83. произведения.—М., 1960.—Т. 3.—С. 28.

39 Свердлов Я. М. Избр. произведения. — М., 1960. — Т. 3. — С. 26.

40 Директивы Главного командования Красной Армии.
41 Памятный сборник XXXVII.— М., 1970.— С. 107.

№ 0235—7941. Філософ. і соціол. думка. 1989. № 9

представника в Москву для обговорення конфлікту, що виник. З цього приводу Свердлов написав Леніну: «Дорогий Володимире Іллічу! Надсилаю переговорів з Царициною. Справа ускладнилася там, як бачите. Приїзд Сталіна корисний, домовимося тут»⁴². 4 жовтня відбулася розмова Леніна і Свердлова по прямому зв'язку з Троцьким, який перебував у Тамбові. Голова Реввійськради категорично наполягав на відкликанні Сталіна. А останній тим часом виїхав до Москви, де 8 жовтня зустрівся з Володимиром Іллічем. Біографічна хроніка дає скрупу інформацію з цього приводу: «Ленін розмовляв з Й. В. Сталіним, який тільки що приїхав із Царицини, про становище на Південному фронті і в Реввійськраді фронту»⁴³. Про що вони говорили, нам невідомо. На наступний день Сталін виїхав назад.

11 жовтня він прибув у Царицин і того ж дня викликав по прямому зв'язку Свердлов. «Тільки що приїхав в Царицин. Свідчу, що досі не одержано ні єдиного снаряда, ні єдиного патрона. Фронт переживає жахливе становище. Мені здається, що припинення постачання не випадкове, що чиясь уміла рука намагається доконати Царицин. Кому це вигідно, зрозуміти неважко. Заявляю, що лишити це питання без негайного розв'язання неможливо, злочинно... Козаки за п'ять верст від Волги південніше Сарепти, а Ситін і його захисники насправді відмовляють у снарядах»⁴⁴, — повідомляв Сталін. Він умисно спотворював грубо факти, заявивши, що постачання припинено, штучно підігрівуючи конфліктну ситуацію і спрямовуючи її і проти Троцького, і проти Вацетіса. Однак Свердлов зв'язався з Вацетісом, Мехоношиним і з'ясував, що посилення в Царицин спорядження не припинялося. Про це він повідомив 12 жовтня Леніну: «Учора говорив по прямому зв'язку зі Сталіним. Скаржився він на недержання снарядів і патронів. Я дав телеграми по всіх інстанціях. Додаю відповідь Мехоношина. Сьогодні про те ж говорив із Вацетісом — він у Москві. Буде зроблено все, ніяких наказів про затримання не було»⁴⁵. Інтрига Сталіна зазнала краху.

Але вона дорого коштувала молодій республіці Рад. «Захист Царицина доведений вами до катастрофічного стану, а проте ваші колишні повідомлення свідчили про те, що Царицин захищається численними загонами. Нинішнє катастрофічне становище Царицина (ворог прорвався у передмістя — Сарепту, Бекетовку, Отрадне — В. Р., Д. Т.) цілком покладається на вашу відповідальність, бо сталося виключно від вашого небажання працювати у контакті з командфронтом Ситіним... У майбутньому категорично наказую вам діяти за вказівкою командфронтом Ситіна і в повному з ним контакті»⁴⁶, — писав І. І. Вацетіс 15 жовтня у директиві членам РВР Південного фронту.

Але досягнути компромісу не вдалося. 19 жовтня, за наполяганням Троцького, був відкликаний Сталін, а 21 жовтня — Мінін. 23 жовтня Сталін прибув до Москви. Тоді ж Ленін писав Троцькому в Балашов: «Сталін дуже хотів би працювати на Південному фронті; висловлює велике побоювання, що люди, які мало знають цей фронт, наброблять помилок, приклади чого він наводить численні. Сталін сподівається, що йому на роботі пощастить переконати у правильності його погляду, і не ставить ультиматуму про виведення Ситіна і Мехоношина, згоджуючись працювати з ними у Ревраді Південного фронту, виражаючи також бажання бути членом Вищої Військової ради Республіки. Повідомляю вам, Лев Давидович, що Сталін прибув до Москви».

Повідомляю вам, Лев Давидович, про всі ці заяви Сталіна, я прошу Вас обміркувати їх і відповісти, по-перше, чи згодні Ви порозумітися особисто зі Сталіним, для чого він згодний прийхати, а, по-друге, чи вважаєте Ви можливим, на певних конкретних умовах, усунути колишні чвари і налагодити спільну роботу, чого так бажає Сталін.

⁴² Свердлов Я. М. Избр. произведения.— С. 36.

⁴³ Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника.— М., 1975.— Т. 6.— С. 156.

45 Свердлов Я. М. Избр. произведения. — С. 36—37.

⁴⁶ Директивы Главного командования. — С. 38.

Директивы Главного командования Красной

ISSN 0225-7011

Що ж мене стосується, то я гадаю, що потрібно докласти всіх зусиль для налагодження спільної роботи зі Сталінінм»⁴⁷.

«Я відповів повною готовністю»⁴⁸, — писав пізніше Троцький. Сталін не був виведений із Реввійськради Республіки, але на Південний фронт повернувся тільки через рік. У Царицині ж ситуація була складною. К. Є. Ворошилов продовжував не стільки воювати, скільки бомбити центр телеграмами про непостачання снарядів і патронів, виправдовуючи цим усі свої невдачі. Хоча ще в 20-х числах жовтня головний командуючий відправив на Волгу 10 армії 2 тис. снарядів і 3 млн. патронів. Ворошилов же наполягав на нових і нових поставках. Це примусило І. І. Вацетіса в доповідній записці на ім'я Троцького просити пояснити Ворошилову справжнє становище з боеприпасами і підкреслити неможливість дати 10 армії ту кількість снарядів і патронів, яку вона жадає⁴⁹. Однак Ворошилов продовжував свої інтриги, незважаючи на те, що Троцький загрожував йому трибуналом. Об'єктом інтриги став новий член Реввійськради фронту і 10 армії А. І. Окулов, відряджений туди ЦК партії. Цю лінію закулісної тяганини Ворошилов продовжував і на засіданні військової секції VIII з'їзду РКП(б) у березні 1919 року, коли заявив, що Окулов розруйнував 10 армію. Ленін рішуче заперечує йому: «Тов. Ворошилов, договорилося до таких жакхливих речей, що розруйнував армію Окулов. Це жакхливо, Окулов провадив лінію ЦК, Окулов нам доповідав про те, що там збереглася партизанщина. Окулов це довів об'єктивними фактами»⁵⁰. Керівництво Ворошилова і Сталіна коштувало царицинській армії 60 тисяч людських жертв. Після цього виступу В. І. Леніна на VIII з'їзді партії Троцький змушений був наполягати, щоб Ворошилова відкликали. «Залишати далі Ворошилова після того, як усі спроби компромісу зведені ним нанівець, неможливо. Треба відрядити в Царицину нову Реввійськрату з новим командиром, відпустивши Ворошилова на Україну»⁵¹, — телеграфував він Леніну з Курська 14 грудня. А вже 18 грудня новим командуючим 10 армією став Микола Якимович Худяков. Ворошилов же поїхав на Україну, де зайняв посаду наркома внутрішніх справ. Так завершилася царицинська історія, після якої Троцький придбав двох підступних ворогів в особі Сталіна і Ворошилова.

Наступною дуже важливою подією в житті та військовій діяльності голови Реввійськради Республіки стала оборона Петрограда. На початку жовтня 1919 року, прорвавши оборону червоних частин на псковсько-лузькій ділянці, війська Юденича перейшли в наступ на Пітер. У другій половині жовтня противник захопив Лугу, Гатчину, Красне і Дитяче Село, Павловськ і наблизився до міста. Настали дуже тяжкі дні. Політбюро ЦК РКП(б), розглядаючи 15 жовтня становище, що виникло в районі Петрограда, ухвалило місто не здавати. Для керівництва обороною Петрограда виїхав Троцький. Про це Ленін негайно повідомив 16 жовтня голові Петрогради Г. Є. Зінов'єву: «Троцький виїхав»⁵². 17 жовтня поїзд Голови Ради прибув до Петрограда. Цього ж дня Лев Давидович одержав листа Володимира Ілліча: «Т. Троцький! Учора вночі провели в Раді Оборони і послали Вам шифром... постанову Ради Оборони.

Як бачите, прийнято Ваш план... Додаю відозву, доручену мені Радою Оборони.

Поспішав — вийшло погано. *Краще поставте мій підпис під Вашим*⁵³. Тут потрібно коротко пояснити, що В. І. Ленін спочатку дійшов висновку про необхідність здати Петроград Юденичу (адже головна денікінська загроза досягла апогею). Проти висловилися Троцький,

⁴⁷ Ленинский сборник XXXVII.— М., 1970.— С. 106.

48 Ткацкий Л. Д. Моя жизнь.— С. 177.

48 Троцкий Л. Д. Моя жизнь.— С. 177.
 ... Главного командования Красной Армии.— 1917—1920.—

49 Див.: Директивы Главного комитета

⁵⁰ Ленинский сборник XXXVII.—С. 13

⁵¹ Троцкий Л. Д. Моя жизнь. — С. 177.
Борискин XXXVIII. — М., 1975. — С. 274.

53 Даниїл В. І. Повне збір. творів.— Т. 51.— С. 61.

Матеріал: записок думка. 1989, № 9

Сталін, Крестінський і Зінов'єв. 15 жовтня голова військового відомства вніс у Раду оборони свій проект постанови: «...захистити Петроград до останньої краплі крові, не поступившись ні однією п'яддю і проводячи боротьбу на вулицях міста»⁵⁴. Цей план і був прийнятий у ніч із 16 на 17 жовтня. Ну, а заключні рядки ленінського послання, як ніякі інші, характеризують ставлення Володимира Ілліча до Троцького. Хіба може людина, яка дуже не довіряє іншій людині, погодитися поставити свій підпис під документом, якого навіть не читала? Ми відповідаємо однозначно: ні.

Отож, голова Реввійськради Республіки прибув до Петрограда, коли доля міста практично висіла на волоску. «Треба було зламати інерцію відступу, негайно і будь-що-будь»⁵⁵, — писав пізніше Троцький, згадуючи про ті дні. 18 жовтня у місцевій газеті надрукована його стаття, де давався аналіз невдач Червоної Армії під Петроградом, а також висловлювалася впевненість, що «через день, через два на Петроградському фронті настане неминучий перелом»⁵⁶. Однією з причин поразки Троцький вважав (і цілком справедливо) нездатність значної частини командирів до виконання військових завдань. «Командир без волі, без енергії, без прагнення до перемоги — ганчірка, погань, а не командир»⁵⁷, — підкреслював він. Тому в лічені дні головою Реввійськради Республіки була замінена значна частина командного складу на чолі з командуючим армією С. Д. Харламовим і начальником штабу А. А. Лютовим. Їм на зміну були призначені більш досвідчені й шольові Д. М. Надьожний і Л. К. Александров. Ще більші зміни відбулися серед військових комісарів. Армія поповнилася двома свіжими полками і трьома бронепоездами, поліпшилося постачання. На передові позиції прибув також зведений загін курсантів. 19 жовтня Петроградська Рада, заслухавши доповідь Троцького, ухвалила «підняти на ноги все робітниче населення і максимально озброїти захисників міста»⁵⁸. Десятки тисяч добровольців влилися в частини 7 армії, яка обороняла Петроград.

20 жовтня Троцький підписав відозву до червоноармійців, командирів і комісарів Петроградського фронту: «Завтрашній день вирішує долю Петрограда. Всі заходи вжиті. Підтягнуті свіжі частини, які забезпечують нам величезну перевагу. Освіжений і поновлений командний склад. Залучені до справи кращі, загартовані в боях пролетарі... Вперед! В наступ! Смерть найманцям чужоземного капіталу! Хай живе Червоний Петроград!»⁵⁹ І день 21 жовтня став справді вирішальним. У ніч з 20 і 21 жовтня білогвардійцям не вдалося заволодіти Пулковськими висотами — останнім рубежем перед Петроградом. Просування ворога припинилося. «Перелом відбувся»⁶⁰, — писав Троцький. А 22 жовтня Червона Армія сама перейшла в наступ. Долаючи жорстокий опір ворога, надвечір 23 частини 7 армії повністю заволоділи Дитячим Селом і Павловськом. «Це — серйозний успіх. Ми не тільки спинили наступ, а й завдали ворогові величезного удару»⁶¹, — відзначав голова Реввійськради. 24 жовтня, враховуючи збільшення кількості білих перебіжчиків і полонених, він видає унікальний наказ № 158: «Тов. червоноармійці, щадіть полонених, зустрічайте по-товариському перебіжчиків... Безглузда кровожерливість чужа Робітниче-Селянській Червоній Армії... Горе тому негідному солдатіві, який підніме ніж над неозброєним полоненим або над перебіжчиком!»⁶².

⁵⁴ Директивы команд. фронтов Кр. Армии. 1917—1922.— М., 1972.— Т. 2.— С. 151.

⁵⁵ Троцкий Л. Д. Моя жизнь.— С. 160.

⁵⁶ Петроградская правда.— 1919.— 18 окт.

⁵⁷ Там же.

⁵⁸ Петроградская правда.— 1919.— 20 окт.

⁵⁹ Там же.— 21 окт.

⁶⁰ Там же.— 22 окт.

⁶¹ Там же.— 24 окт.

⁶² ЦГАСА, ф. 4, оп. 3, д. 55, л. 308 об.

Червоні частини продовжили наступ. 26 жовтня були звільнені Красне Село, Царська Словянка і станція Атропишно. «Перше завдання 7 армії виконане: ворог відкинутий від Петрограда. Червона пролетарська столиця в безпеці»⁶³, — писав Троцький. Залишилося виконати другу половину завдання: остаточно знищити ворога. «Для цього шлях один: не давати йому перепочинку, гнати його і бити до повного знищення»⁶⁴, — читаємо в наказі наркома військових справ. Це ж завдання ставив і В. І. Ленін у своєму вітанні петроградським робітникам: «Товариші робітники, товариші червоноармійці! Напружте всі сили! Щоб то не стало переслідуйте відступаючі війська, бийте їх, не дайте їм ні години, ні хвилини відпочинку»⁶⁵. На початку нового 1920 року армія Юденича була остаточно розгромлена. Троцького на той час у Петрограді вже не було. Свое завдання, покладене на нього партією і Радянським урядом, він виконав.

20 листопада 1919 року, на відзначення заслуг Л. Д. Троцького, ВЦВК нагородив його орденом Червоного Прапора: «...тов. Лев Давидович Троцький, узявши на себе за дорученням ВЦВК завдання організації Червоної Армії, виявив у дорученій йому справі невтомну і незламну енергію. Блискучі результати увінчали величезну роботу. Тов. Троцький керував Червоною Армією робітників і селян не тільки з центру, а й незмінно переносив свою роботу на ті ділянки фронту, де завдання було найтяжче, з незмінним спокоєм і справжньою мужністю ідучи поряд із героями-червоноармійцями назустріч смертельній небезпеці. У дні безпосередньої загрози Червоному Петрограду тов. Троцький, відрядившись на Петроградський фронт, узяв найближчу участь в організації блискуче проведеної оборони Петрограда, особистою мужністю надихаючи червоноармійські частини на фронті під бойовим вогнем»⁶⁶. «Перше місце в боротьбі за Петроград належить, зрозуміло, Вам, дорогий товариш Троцький»⁶⁷, — відзначалося в одній із грамот. Вам, дорогий товариш Троцький, була вручена його головою Г. Є. Зіняка була вручена йому від імені Комінтерну його головою Г. Є. Зіняков'євим. Був нагороджений орденом Червоного Прапора і поїзд голови РВРР. «У героїчній боротьбі 7 армії працівники нашого поїзда брали гідну участь з 17 жовтня по 3 листопада. Товариші Клігер, Іванов, Застар загинули в бою. Товариші Преде, Драудін, Пурін, Чернявцев, Купрієвич, Тесняк поранені. Товариші Адаїсон, Пурін, Киселіс контужені»⁶⁸, — говорилося в наказі Троцького від 4 листопада.

Можна зробити висновок про те, як далекі від дійсності звичайні для нашого читача негативні оцінки ролі Троцького в подіях громадянської війни. Ми, звичайно ж, далекі від думки ідеалізувати діяльність Троцького в період громадянської війни і створювати з нього отакого Троцького, як і всяка жива людина, помилявся. Про це він і сам писав Троцький, як і всяка жива людина, помилявся. Про це він і сам писав у автобіографічній книзі. Про це ж говорив і Володимир Ілліч 21 березня 1919 р. на VIII з'їзді партії: «У нас бували незгоди, помилки, — ніхто цього не заперечує... Адже ми всі люди... і ніхто не буде з цього висновувати, що політика ЦК не проводиться у військовому відомстві. Це таке звинувачення, яке кидає велику тінь на все військово-відомство і на ЦК»⁶⁹. Так, у Троцького були незгоди з Леніним в стратегічних питаннях. Але незгоди в новій великій справі неминучі. Причому саме різноманітність точок зору дозволяє досконально вивчити питання і виробити правильну лінію. Про незгоди з приводу Петрограда ми вже згадували. А перша велика незгода стосувалася Східного фронту влітку 1919 року, коли Троцький обстоював помилкову директиву головно-

⁶³ Петроградская правда.— 1919.— 28 окт.

⁶⁴ Там же.

⁶⁵ Ленін В. І. Повне зібр. творів.— Т. 39.— С. 266—267.

⁶⁶ ЦГАСА, ф. 4, оп. 3, д. 90, л. 607.

⁶⁷ Троцкий Л. Д. Моя жизнь.— С. 164.

⁶⁸ Петроградская правда.— 1919.— 6 нояб.

⁶⁹ Ленинский сборник XXXII.— С. 136.

командуючого І. І. Вацетіса про припинення наступу на Урал. Тоді вперше В. І. Ленін був змушений втрутитися в роботу Реввійськради настільки серйозно, що невдовзі І. І. Вацетіс був замінений, усунувшись з позицій Л. Д. Троцького, командуючим Східним фронтом С. С. Каменевим.

Великі незгоди виникли в Троцького з головнокомандуючим С. С. Каменевим улітку і восени 1919 року в питанні спрямування головного удару на Південному фронті. Річ у тім, що Троцький (разом з командуючим Південним фронтом В. Н. Єгор'євим, членом Реввійськради фронту Г. Я. Сокольниковим і начальником оперативного управління штабу фронту (А. М. Перемитовим) виступив проти вже схваленого ЦК плану головнокомандуючого С. С. Каменева, де передбачалося, щоб завдати великого удару по Денікіну лівим флангом фронту з району Царицина на Дон і Кубань. Троцький обстоював запропонований раніше колишнім головнокомандуючим І. І. Вацетісом план наступу на Денікіна правим крилом фронту через Донбас. Політбюро ЦК, обговоривши, залишило в силі план С. С. Каменева. Однак 5 вересня Л. Д. Троцький, Л. П. Серебряков і М. М. Даневич знову запропонували змінити раніше схвалений план боротьби з Денікіним. 6 вересня Політбюро ЦК РКП(б), обговоривши питання, ухвалило «затвердити проект відповіді Головнокомандуючого і повідомити телеграфно, що Політбюро дивується новому порушенню цього питання»⁷⁰. Також висловився за збереження вже схваленого раніше плану і Пленум ЦК партії 21 і 26 вересня. Однак докорінні зміни в обстановці на Півдні країни настійно вимагали невдовзі зосередження головних зусиль уже для припинення наступу денікінців на Орел, Тулу, Москву і переходу в контр-наступ на Харків і Донбас.

Були значні незгоди і в період радянсько-польської війни. Після одержання ноти Керзона (від 11 липня 1920 р.), яка вимагала припинити наступ Червоної Армії по лінії Гродно — Брест — Крилов, Троцький висловився за укладення миру з Польщею. Ленін же вважав, «що це чистісіньке шахрайство заради анексії Криму, яка зухвало висувается в ноті. У нас хочуть вирвати з рук шахрайськими обіцянками перемогу»⁷¹. У зв'язку з цим Володимир Ілліч вимагав «шаленого прискорення наступу на Польщу»⁷². 16 липня Пленум ЦК ухвалив відкинути посередництво Англії у переговорах Радянської республіки з Польщею продовжити наступ на польському фронті, а також накреслив заходи для прискорення цього наступу. «Пленум ЦК прийняв майже повністю намічвані мною пропозиції»⁷³, — телеграфував Ленін І. Т. Смілзі і Й. В. Сталіну 17 липня. Однак Троцький, враховуючи зростаючу загрозу з боку Врангеля, наполягав на мирі з Польщею. «Всередині Цека росте прагнення негайно укласти мир з буржуазною Польщею»⁷⁴, — повідомляв Ленін Сталіну 2 серпня. На наступний день, телеграфуючи знову ж Сталіну, Ленін висловлював побоювання, що небезпека наступу Врангеля може викликати вагання всередині ЦК⁷⁵. Але на Пленумі Центрального Комітету 5 серпня Володимир Ілліч знову вдалося обстоювати свою точку зору. «Пленум ЦК не прийняв ніяких рішень, які змінювали б установлену політику»⁷⁶, — інформував він Сталіна в телеграмі 7 серпня. Наступ на польському фронті було продовжено і закінчився невдачею. Ми не аналізуватимемо всі причини цієї невдачі, відзначимо тільки, що В. І. Ленін, даючи оцінку Варшавській операції, говорив: «При нашому наступі, надто швидкому просуванні майже до Варшави, безперечно, була зроблена помилка... і ця помилка викликана тим, що перевага наших сил була переоцінена

нами»⁷⁷. Всі наведені приклади незгод жодною мірою не означають незгод між Леніним і Троцьким у принципових питаннях військової політики. Ми ще раз підкреслимо, що Володимир Ілліч вважав цілком нормальним явищем боротьбу думок і різних поглядів і ніколи не робив із цього оргвисновків. Так, наприклад, коли на початку липня 1919 року в зв'язку з незгодами в питаннях стратегії Троцький подав заяву про відставку, Політбюро і Оргбюро ЦК партії ухвалили рішення: «Оргбюро і Політбюро ЦК... розглянувши заяву т. Троцького і всебічно обговоривши цю заяву, прийшли до одностайного висновку, що прийняти відставку т. Троцького і задовольнити його клопотання вони абсолютно не в змозі... Твердо переконані, що відставка т. Троцького в цей момент абсолютно неможлива, була б найбільшим злочином для Республіки, орг. і Політбюро настійно пропонують тов. Троцькому не порушувати більше цього питання і виконувати далі свої функції максимально... Дійсний підписали: Ленін, Каменев, Крестінський, Калінін, Серебряков, Сталін, Стасова»⁷⁸.

Ми б хотіли спинитися і ще на одному епізоді, пов'язаному з військовою діяльністю Троцького періоду громадянської війни. Він припадає на період VIII з'їзду РКП(б), коли на закритому засіданні обговорювалася військова політика партії. У виступі делегата з'їзду Ф. І. Голошкіна прозвучала думка, що політика ЦК не проводиться військовим відомством. Наведемо відповідь В. І. Леніна: «Якщо ви такі звинувачення ставите, якщо ви, виступаючи відповідальним оратором на партійному з'їзді, можете Троцькому ставити звинувачення в тому, що він не проводить політику ЦК, — це божевільне (курс. наш — В. Р., Д. Т.) звинувачення. Ви ні тіні доводів не наведете. Якщо ви це доведете, ні Троцький не годиться, ні ЦК»⁷⁹. Подібні до заяви Голошкіна розмови виникали і раніше. Тому ЦК РКП(б) 25 грудня 1918 року ухвалив спеціальну постанову «Про політику військового відомства», зокрема, говорилося: «Політика військового відомства, як і всіх інших відомств і установ, проводиться на точній підставі загальних директив, які даються партією в особі її Центрального Комітету і під його безпосереднім контролем»⁸⁰. Отже, ЦК ще в грудні 1918 року заявив, як підкреслив Свердлов, «що військова політика не є політика Троцького, а політика всього ЦК партії»⁸¹. Водночас Пленум ЦК РКП(б), що відбувся відразу після VIII з'їзду партії, відзначив, що «обговорення військового питання на з'їзді є серйозним застереженням» і «тому Леніну необхідно переговорити з Троцьким»⁸². У спеціальному рішенні ЦК, підписаному 26 березня 1919 року членами Політбюро, зокрема, говорилося: вказати т. Троцькому на необхідність якомога уважнішого ставлення до працівників-комуністів на фронті, без повної товариської солідарності з якими неможливе проведення політики ЦК у військовій справі⁸³.

(Далі буде)

⁷⁰ Ленін В. І. Повне зібр. творів. — Т. 51. — С. 384.

⁷¹ Там же. — С. 238.

⁷² Там же.

⁷³ Там же. — С. 240.

⁷⁴ Там же. — С. 247.

⁷⁵ Див. Там же. — С. 248.

⁷⁶ Там же. — С. 250.

⁷⁷ Там же. — Т. 43. — С. 9—10.

⁷⁸ Политическое образование. — 1989. — № 2. — С. 61.

⁷⁹ Ленинский сборник XXXVII. — С. 136.

⁸⁰ КПСС о Вооруженных Силах Советского Союза. — М., 1981. — С. 42.

⁸¹ Свердлов Я. М. Избр. произведения. — Т. 3. — С. 190.

⁸² Политическое образование. — 1989. — № 2. — С. 62.

⁸³ Див.: История КПСС. — М., 1968. — Т. 3. — Кн. 2. — С. 279.

НАУКА — МИСТЕЦТВО — МОРАЛЬ

[З листування О. О. Любищева і Б. С. Кузіна, 1944—1970]

ЛЮБИЩЕВ Олександр Олександрович (1890—1972) — доктор сільськогосподарських наук, професор. В 1911 р. закінчив природниче відділення фізико-математичного факультету Санкт-Петербурзького університету. Жив і працював у Петербурзі, Сімферополі, Пермі, Ленінграді, Києві, Пржевальську, Фрунзе, з 1950 року — в Ульяновську. Учений енциклопедичних знань, він працював над систематикою і біометрією, загальними питаннями еволюції організмів. Відомий як один із небагатьох, хто боровся з монополією Т. Д. Лисенка в біології. Крім праць з біології, в його архіві є рукописи з наукознавства, філософії, історії, літератури, глибокі критичні дослідження з інших розділів науки. Збереглося його багатюще листування та унікальні щоденники, про які розповідається в повісті Д. Граніна «Эта странная жизнь».

КУЗІН Борис Сергійович (1903—1973) — доктор біологічних наук, професор. В 1924 р. закінчив природниче відділення фізико-математичного факультету Московського університету. Займався систематикою, прикладною ентомологією, гідробіологією. Будучи заступником директора Інституту біології внутрішніх вод АН СРСР, проводив велику науково-організаційну роботу. Вільно володів багатьма мовами, цікавився гуманітарними проблемами, чудово розбирався в мистецтві й літературі, любив і тонко цінував музику.

ВІД УПОРЯДНИКА

Епістолярний жанр має достоїнства, які особливо усвідомлюються в періоди переоцінювання поглядів на історію суспільства. Парадоксально, звичайно, що лист, який адресований конкретній людині й тому припускає перебільшення, недовомовленості, умовності, набуває з часом більшої характеристичної цінності, ніж зважені тексти, що призначаються для публікації. Секрет, мабуть, полягає в тому, що в листах зберігаються емоційні та інтуїтивні компоненти, які потрібні для ціліс-

ної картини, в наукових же викладах їх прийнято виключати.

Увазі читача пропонується епістолярна полеміка між О. О. Любичевим і Б. С. Кузіним з питань науки, мистецтва і моралі, що припадає в основному на 40—50-ті роки, але становить аж ніяк не тільки історичний інтерес: і сьогодні проблеми догматизму, плюралізму думок та ін. не стали ще менш актуальними, ніж у минулі роки. О. О. Любичев багатьом відомий завдяки повісті Д. Граніна «Эта странная жизнь». Спроба наукової біографії зроб-

лена в книзі «Александр Александрович Любищев (1890—1972)» (Л., 1982). В тому ж році був випущений збірник його статей «Проблеми форми, систематики и еволюции организмов» (М.). Фрагменти з листування О. О. Любищева з Б. С. Кузіним (з систематики), а також із П. Г. Светловим і В. П. Орловим публікувалися відповідно в журналах «Природа» (1983, № 3; 1986, № 8) і «ЭКО» (1988, № 2, 3). Однак переважна частина спадщини цього автора ще не опублікована.

Б. С. Кузін відомий менше, бо майже зовсім не друкував своїх творів. Інтерес до нього посилився після публікації «О. Э. Мандельштам и Б. С. Кузин. Материалы из архива» (Вопросы истории естествознания и техники.— 1987.— № 3.— С. 127—144). В наступному номері цього ж часопису міститься його праця «Принципи систематики» (С. 134—143).

Позиції сторін дискусії двох учених такі різні, що неодноразово виникає потреба в пошуках загальної платформи, необхідної для взаєморозуміння. Позиції суперечливі, й тому відбувається гострий, захоплений спір двох глибоких мислителів і сильних полемістів, який не вироджується в лайку завдяки високій культурі й вартій заздрості толерантності сторін.

Кузін захоплює нас блискучим стилем, витонченим смаком, афористичністю суджень. Порівняно з ним Любищев видається прості-

шим і прозаїчнішим. Але сміливі виходи у нові виміри простору думки здійснює, звичайно, саме Любицев, і тоді вже Кузін залишається в менш привабливій ролі консерватора.

Попереджати читання «єдино правильною» оцінкою філософських позицій дискусантів було б кривдою для пам'яті цих людей, які зберегли внутрішню свободу думки в тяжкі часи сталінізму. Про моральний рівень їхніх відносин можна судити з таких слів Б. С. Кузіна з листа до дружини О. О. Любичева, Ольги Петрівни Орлицької, 27 жовтня 1952 року: «В мене з кожним роком зменшується коло друзів. Це відбувається після того, коли той чи інший із них, стискаючи поступово моральний мінімум своєї поведінки, виходить, нарешті, за межу, яка для мене є забороненою. Але є декотрі люди, які не тільки не дійшли ще до цієї межі, але і не здатні до неї наблизитися. Таких у мене знайомих лишилося тепер буквально два чи три. Один із них Олександр Олександрович».

Р. Г. БАРАНЦЕВ

БАРАНЦЕВ Рем Георгійович — доктор фізико-математичних наук, професор. Був знайомий з О. О. Любичевим, за його бажанням брав участь в опрацюванні архіву вченого, у підготовці публікації низки його рукописів.

О. О. Любичев — Б. С. Кузину, 22.03.44

[illegible]

на особливо потрібна для очищення атмосфери науки від балаканини і шарлатанства... Можна провести і дальшу паралель між систематикою і мистецтвом: заняття тим і іншим утішають, але твори з систематики, звичайно, нудні, з мистецтва, як правило, безглузді. І коли міркування мистецтвознавців сприймаються серйозно, може вийти дозетна полеміка, що абсолютно не стосується діла. Наприклад, Писарев цілком справедливо вилаяв Белінського за його статті про Пушкіна і оскільки через свою душевну простоту думав, що Белінський вичерпав доводи на захист «Євгенія Онегіна», то доетпно і блискуче їх розбивши, зробив, як йому здавалося, неминучий прогноз: Пушкіна швидко забудуть. А сталося навпаки: прогноз Белінського виявився правильним, бо істинні основи великого поета лежать зовсім не в тих безглуздох аргументах, якими керувався Белінський, а істинні аргументи Белінський, мабуть, сам не усвідомлював і навіть, можливо, заперечив би, якби йому їх вказали.

Б. С. Кузін — О. О. Любичеву, 27.05.44

Я не проти біометрії як знаряддя шукання. В цьому ділі вона може зробити незамінну послугу систематику. І справді робить. Але мені здається, що цим її роль і має обмежитися. Я рішуче проти біометризації систематики... В органічній формі й системі надто велику питому вагу має елемент прекрасного, естетичне начало, яке не може бути сприйняте і пізнане дискурсивно. У своїй праці Ви пишете: «Для судження про форму системи корисне розмірковування над різними видами раціональних систем». І перелічуєте їх: система математичних кривих, система неевклідових геометрій та ін. А я вважаю, що, можливо, набагато пліднішим для систематика могло б бути розмірковування над такими «системами», як фуги Баха, портрети Веласкеса, французькі готичні собори, «Наслідкування Корану» або «Пісні західних слов'ян» Пушкіна. Я кажу «плідніше» тому, що форма тварин і рослин за своєю суттю набагато ближча до елементів перелічених мною систем, ніж до форм кривих, кристалів, органічних сполук та ін.

Звичайно, і в пізнанні прекрасного дискурсивний метод дістає своє застосування. Наприклад, прикладання принципу «золотого перерізу» сприяло осмисленню багатьох архітектурних композицій. Андрій Белий здійснив суто «біометричну» роботу, підрахувавши числа голосних у віршах різних авторів, і встановив переважання їх в окремих поетів. Це він поставив у зв'язок із особливостями їхньої творчості, вважаючи, що кожна голосна має своє символічне значення. Але чи треба говорити, що тільки дуже незначна частина суті художнього твору може бути пізнана числом, мірою і вагою? Для цілей діагностики, можливо, і не даремно знати, наприклад, що в Пушкіна звук «а» подibuється у стільки-но разів частіше, ніж у Лермонтова, який, у свою чергу, наполягає більше на «у»; що Бах не скупився на мелізми, обов'язково закінчував фуги органомним ходом і завжди мажорною каденцією; що фігури полотен Греко витягнуті в довжину, а у Веронезе всі вертикалі трохи нахилені. Але всі ці ознаки зовсім мало визначальні порівняно з величезним змістом мистецтва названих авторів...

Отож, усі сторони органічної форми і системи, доступні осягненню через число, мають бути пізнані цим шляхом. Із морфології і систематики треба виключити всі помилки і огріхи, основані на помилках наших органів чуттів, на їх недосконалості. Не можна нехтувати жодними методами розрізнення близьких форм. Після всієї цієї необхідної раціоналізації вже можна підійти до справжньої оцінки системи, в якій вимір навряд чи дасть що-небудь істотне. В кожному мистецтві є деяка частка ремесла. Не оволодівши ремісничими прийомами, неможливо приділяти увагу творчій праці. Але на одному ремеслі також далеко не заїдеш, і частка ремесла у створенні, скажімо, «Страстей» Баха дуже мала порівняно з гігантським художнім змістом цього твору.

Мені здається, що всі запропоновані Вами реформи систематики стосуються тільки її ремісничої частини. Безперечно, ця частина дуже і дуже кульгає. Її треба підтягнути. А все-таки навряд чи це приведе нас до якоїсь...

Не можемо не сказати кілька слів із приводу Вашого висловлювання про Шекспіра, Гете та ін. Ви їх вважаєте фігурами великими, але не винятковими. Ну, а хто ж, по-Вашому, винятковий? Якщо Ви скажете, що виняткових людей взагалі не було, то я погоджуся з Вами в тому, що перелічені Вами митці не перевершують тих, кого прийнято вважати найвизначнішими геніями. Але якщо Ви схильні вважати, скажімо, Ньютона, Платона, Лавуаз'є винятковими людьми, то Ваше судження про Данте, Пушкіна і Гете я пояснюю просто Вашою повною байдужістю до поезії і звідси

невмінням цінувати її твори. Для мене очевидно ясно, що між Пушкіним і Лебедєвим-Кумачем різниця аж ніяк не менша, ніж між Ньютоном і рядовою вчителькою арифметики в молодших класах сільської школи. Або, може, Ви взагалі вважаєте художню творчість творчістю нижчого роду?

О. О. Любичев — Б. С. Кузину, 18.09.44

Стосовно ремесла і творчості. І те, і інше спостерігається і в мистецтві, і в науці; але є істотна відмінність: ремесло в науці безперервно прогресує, бо творчі досягнення завдяки прогресу знання неупинно збагачують ремісничий арсенал науки. Тому я вважаю, що інтенсивність творчості в мистецтві й науці може бути однаковою (точніше, і там, і там є сфери різної інтенсивності творчості; найвищою в науці я, звичайно, вважаю математику, в мистецтві — музику), але творчість в науці багатоповерхова, бо завдяки переходу результатів творчості в категорію ремесла наступні творці безперервно стають на плечі попередників і змогли побудувати найбільші творчі будови за довгий ряд поколінь. У мистецтві ж (за винятком тієї ж музики) творчість одноповерхова: ремесло мізерно вдосконалюється за історичний період, і тому кожен новий творець змушений починати з тієї самої площини. Я б сказав, що творці в мистецтві — хороші плигуни, а в науці — хороші альпіністи; хороший альпініст може бути поганим плигуном, але, закріпивши кожен крок, він піднімається на таку висоту, порівняно з якою стрибок найліпшого плигуна — ніщо. Ви мені, звичайно, скажете, що все це від того, що я байдужий до поезії. Це не зовсім так: я дуже люблю Лермонтова, старого Олексія Толстого, із англасаків Уайльда, поеми Вальтера Скотта. І я відчуваю красу Данте... А стосовно багатства думок Уайльда і Шоу, безперечно, вище за Шекспіра...

Цілком очевидно, що людство з розумового погляду не йде вперед (у значенні середніх і крайніх здібностей), але немає ніяких даних до того, щоб твердити, що воно вироджується. І згідно з цим ми бачимо, що в науці кожна доба дає першокласні фігури, аж ніяк не менші за найвизначніші фігури минулого. Гаусс, Галуа, Лобачевський, Кантор, Ейнштейн посядуть місце в ряду найвидатніших діячів науки. Те саме і в музиці — величезному і неупинно прогресуючому мистецтві. А в інших мистецтвах усе в минулому: сьогоднішні поети чи не пігмеї порівняно з поетами минулого — Гомером, Шекспіром, Данте, Пушкіним...

Б. С. Кузін — О. О. Любищеву, 16.11.44

У чому я противник ієрархії — це в оцінці наук і мистецтва. Я ніяк не можу вважати, що вони поділяються на нижчі і вищі. І не згоден із Вами, що математика вища за біологію, а музика вища від поезії. Ви, звичайно, можете запідозрити мене в антипатії до математики. Але музику я дуже люблю до справжнього ідолопоклонства. І все ж я не думаю, що в ній людський геній виявився сильніше, ніж в архітектурі, поезії або живопису. Характер його вияву, справді, в кожній сфері своєрідний, але сила однакова. А тільки вона нас і може хвилювати. І я не можу з Вами погодитися, що в науці людський дух вище піднісся, ніж у мистецтві. Ви вважаєте істотною перевагою науки над мистецтвом те, що вона прогресує, а мистецтво (за винятком музики) ні. По-перше, я не можу зрозуміти, чим музика більше прогресує, ніж усяке інше мистецтво. А по-друге, всякий прогрес науки, яким би грандіозним він нам не здався, насправді мізерний, якщо взяти до уваги, що наукове пізнання нескінченне, і що пізнання за всіх обставин надто мале перед тим, що належить ще пізнати.

Найістотніше в усякому творі мистецтва і в усякому науковому відкритті те, що вони додають щось до нагромадженого колись, а те, що вони оригінальні й індивідуальні. Ні з наукових фактів, ні з картин (віршів, музикальних п'єс) не споруджується якась будова науки або мистецтва, в якій окремі твори (відкриття) заповнюють порожні місця, що на них чекають. Головний інтерес усякого витвору мистецтва й усякого наукового відкриття, їх єдиний смисл той, що вони є автопортретом людини, яка їх створила. Це і споріднює те й інше так глибоко між собою. І може, і науку, і мистецтво треба вважати не стрункою будовою, зведеною і зводжуваною далі поколіннями, а складом автобіографій учених і митців.

Неправильно і те, що в поезії все в минулому, що сучасні автори незмірно нижчі від старих. І де межа між «старими» і «сучасними»? Ви вважаєте старими від най-старіших до Пушкіна. Але якщо ми прилучимо до старих усіх від Гомера до Данте, нехай навіть до Шекспіра, то, дотримуючись пропорції, Гете, та й, у всякому випадку,

Пушкіна доведеться залічити до сучасних. Я вже не кажу, що в ряд із відомими Вам поетами можна без усякого побоювання поставити і пізніших — Верлена, Бодлера, Ж. Готьє, Рембо, Рільке, Гумільова, Пастернака, Мандельштама.

Б. С. Кузін — О. О. Любичеву, 24.11.44

Мені тепер треба долаятися з Вами з приводу Ваших еретичних висловлювань про мистецтво.

Справжній смак абсолютний. А люди, які його мають, впізнають один одного по ідолах. Якщо мій супутник, який їде зі мною в одному купе, у випадковій розмові скаже, що він любить Баха, Бетховена, Дебюссі,— я почну з ним говорити про музику. Якщо ж він виявиться шанувальником Штрауса, Гріга або Дунаєвського, я обговорю з ним достоїнства місцевих пивниць і довідаюся про ціни на харчі або мануфактуру. Цьому супутникові я не можу переконливо розповісти, чим Бах вищий за Дунаєвського.

І якщо який-небудь невідомий Вам зоолог під час першої зустрічі стане розп'ятукувати про ароморфози, спеціалізацію, радіацію, надставку і філоембріогенез, то Ви не вступите з ним у розмову про чисту форму і природну систему. І навпаки, якщо ця людина виявить деяку обізнаність щодо теорії поля і розуміння відмінності між природною і філогенетичною системою, то Ви поставитеся з увагою до його викладу якої-небудь Вам маловідомої наукової теорії. У Вас буде якась гарантія, що така людина не обере собі нічого, не вартого ідола.

Тут ідеться про категорію розуму. Але також і в мистецтві існують абсолютні категорії смаку. І з цим треба рахуватися.

Я, наприклад, нічого не розумію в античній скульптурі. Але я добре знаю, що цей король не голый, а що в мене немає органа, з допомогою якого я міг би розглядати його одяг.

Навчитися розуміти мистецтво зовсім не так просто. Я ще відносно не так давно почав розбиратися трохи в живопису. Перов, Верещагін, Рєпін, Рембрандт, Рубенс були для мене величини одного порядку. Навіть Верещагін і Рєпін більше подобалися. Потім поступово я почав відкривати Сезанна, Пікассо, Марке, Моне, Рембрандта, Рубенса, Рубльова, Веласкеса, Греко. І тоді для мене стало ясно, що якщо їх називають художниками, то Рєпін і Верещагін не художники. Або навпаки. Але багато ще в живописі — для мене недоступне. Я ще не розумію Рафаеля і інших італійців, за винятком Леонардо, ще глухий до барбизонців. Не було часу придивитися до них як належить. А, може, і приглянувшись, не зрозумів би.

Ось я до Шекспіра стільки років розглядаюся і бачу силу його мови, а все ж він мене не зворушує. Але я завжди розмержовую об'єктивну оцінку автора від мого особистого ставлення до нього. Наприклад, мене мало хвилює, а іноді й прямо дратує Чайковський. Але для мене зрозуміло, що він найвидатніший композитор, великий майстер, дуже ширий, вельми індивідуальний. Але, мабуть, його індивідуальність чимось чужа для мене.

Але коли ми з Вами говоримо про мистецтво, то говоримо різними мовами. Можливо, з мого боку було нетактовно говорити, що мистецтво для Вас чуже. Та це, безперечно, і не так. Жодна людина не може бути цілком байдужою до мистецтва. Всякий тією чи іншою мірою любить картини, музику, гарні будинки, вірші. Але до всіх цих речей можна поставитися двоюко. Для одних вони — прикраса, розвага, ласощі. Для інших — утіха і страждання, вище блаженство і тяжка, постійна хвороба. І як-різком картини, забуваючи все, нашоїваючись на прохожих, відповідаючи невладби питання, шукаючи повного відлюддя або нудьгуючи за співрозмовником, який міг би поділити Ваше очманіння, якщо ці предмети ніколи не позбавляли Вас сну, апевідмінності (категоріальної) між наведеним Вами О. Толстим і Дантом.

І для мене так ясно, що В. Беклемішев

І для мене так ясно, що В. Беклемішев виявився неспроможним, коли хотів продемонструвати Вам Данте. Він ним, безперечно, болів і потішався, а Ви підходили до нього з тією ж міркою, як до гарної погоди, смачної страви, приємної прогулянки. Але такого роду приємність О. Толстой може справді зробити не гірше за Данте. Ви кажете, що стосовно багатства думок Уайльд не може бути порівнян з Дантею. Але ж саме в цьому і полягає його величчя, що він не тільки не гірше, а навіть краще за Дантею.

Ви кажете, що стосовно багатства думок Уайльд і Шоу вищий від Шекспіра. А як Ви вимірюєте багатство думок? У мистецтві смисл цілком функція форми... І я не сумніваюся, що Шекспір для того, хто знає справжню ціну поезії, з усякого погляду вищий за Уайльда і Шоу.

О. О. Любичев — Б. С. Кузину, 25.02.45

Гадаю, що мені не можна попіркати за надмірну гордість і наполегливість в обстоюванні своїх думок, але, як твердо встановили ще стародавні греки, для можливості суперечки має існувати деяка загальна платформа, а Ваші останні листи показали, що така платформа нібито зникла. Наприклад, для Вас ясно, що в мистецтві смисл цілком функція форми. Для Вас це незаперечно, для мене просто незрозуміло. Дискусія не може продовжуватися. Але оскільки я великий любитель дискусії і через те, що дуже ціную спілкування з Вами, то зроблю спробу дискутувати навіть всупереч твердому положенню стародавніх еллінів, яких я надзвичайно шаную; чим я тільки підкреслю свою послідовність — повне заперечення яких би там не було тверджень. І матеріал для дискусії постараюся вилучити з Вашого ж листа.

Мое незрозуміння Ваших ідолів Ви пояснюєте тим, що хоча я й не цілком чужий для мистецтва, але воно для мене прикраса, розвага, ласощі, а для Вас — утіха і страждання, найвища розкіш і тяжка, постійна хвороба. Слів немає, для мене наукові інтереси стоять на першому місці, й був час, коли я був цілковитим нігілістом писаревського напрямку, і тепер у мене від цього нігілізму чималий шматок залишився. І мистецтво для мене — не те, чим, як Ви вважаєте, воно є для мене і для Вас. Для мене воно насамперед — один із шляхів проникнення в таємниці природи. Тому я прихильник абсолютної, об'єктивної, платонівської і гегелівської естетикі, але я є послідовним платоністом: «хай не вступає сюди ніхто, не знайомий з геометрією». Тому в мене ставлення до мистецтва не менш серйозне, ніж у Вас, хоча і абсолютно іншої природи. Але природа мого ставлення до мистецтва потребує, щоб, визнаючи об'єктивну реальність краси, ми, як учені, знаходили б і об'єктивні критерії краси. Тому Ваш по суті кантівський погляд (хороший смак безперечний, але обґрунтувати його раціонально неможливо) перебуває у повній суперечності з проповідуваними Вами ж платонівськими ідеями. У Вас надто домінує емоційна сторона, і тому критерієм серйозного ставлення до мистецтва Ви вважаєте необхідність тимчасової втрати сну, апетиту та ін. Але якщо цей критерій застосовувати до мене, то доведеться прийти до висновку, що в мене немає і до науки серйозного ставлення, бо ніяка подія в моєму науковому житті (а втім, і взагалі ніяка подія в моєму житті) мене ні сну, ані апетиту не позбавила. Тут справа в темпераменті, а не в ступені серйозності ставлення. В науці, безперечно, чимало випадків, коли вчені також заглиблювалися у справу з таким темпераментом, що забули все на світі: Архімед, Бер, Пастер і багато інших, із моїх знайомих — Гурвич. У мене взагалі досить холодний темперамент, і я можу здебільшого доволі спокійно вислуховувати найбезглуздіші аргументи і навіть найбурливіші. Якщо б усі люди були подібні до мене, було б, мабуть, дуже кепсько, але в певній пропорції люди мого характеру, по-моєму, досить корисні. Я також постійно тяжко хворію на переслідування ідеями, які зародилися в моїй ранній юності. Я не втрачаю ні сну, ні апетиту, не бігаю очманілий, але я не шкодую часу для роботи в цих сферах, які, на думку провідних авторитетів, ніяк не причетні до справи, і в результаті маю дуже сумну життєву кар'єру, що абсолютно не відповідає ні праці, вкладеній мною в науку, ні тим здібностям, котрі я маю право вважати своїми. І Ваша аналогія про науку показує, що ми люди цілком різних темпераментів. Ви, наприклад, вважаєте, що якщо який-небудь невідомий мені зоолог розпочне зі мною бесіду про ароморфози, радіацію, адаптацію та ін., то я не буду з ним говорити про чисту форму і природну систему. Помиляєтесь, буду. І навряд чи зустріну людину, яка доволі добре розбирається в мітогенетичних пропаках, якщо я зустріну людину, яка доволі добре розбирається в мітогенетичних пропаках Гурвича, і навіть із самим Гурвичем, я уникаю розмов про форму природної системи... І практика мене оправдає: усі спроби знайти спільну мову з питань загальної морфології і систематики з Гурвичем (як і в галузі філософії) не привели ні до чого. Більше того, якщо б не виняткова прихильність до мене А. Г. Гурвича, то наше листування, певно, призвело б до повного розриву наших взаємин.

Я тому і гадаю, що як у науці, так і в мистецтві треба розпізнавати різні канони, різні канони і різний ступінь досконалості розробки того чи того напрямку або канону. Так само, як у морфології організмів маємо різні типи: не можна сказати, що молюски досконаліші за комах, але можна сказати, що серед комах є менш і більш досконалі типи. Наука, за всіх її недоліків, завдяки все ж більший об'єктивності свого характеру, в деяких питаннях домовилася, в мистецтві ж відіграє надзвичайно велику роль темперамент, різні сторони впливи та ін. Тому я думаю, що можна встановити не один хороший смак, а кілька добрих смаків (у межах різних канонів) і розрізнити досконалість лише в межах одного канону. І Ви маєте рацію,

3. Думки знавців мистецтва не мають ніякої ціни, тільки я можу висловити цілком авторитетну і безперечну думку.

Мої ж постулати: ... але принципово довідний.

1. Хороший смак, очевидно, різноманітний, але при цьому мистецтві — мотлох або терпить крайнє пере-

3. Думки знавців мистецтва так зазнають впливу консерватизму, рутини і тиску економіки, що ми їх серйозно приймати не повинні, але своє заперечення маємо обґрунтувати.

О. О. Любичев — Б. С. Кузіну, 29.07.45

Одержав Ваш лист від 20 червня, який мене дуже втілює *... Цей Ваш відрізняється тим характером, який я ціную у Ваших листах: він пробуджує багато які думки і примушує думати про те, про що без нього не додумався. Ви, звичайно, людина сформована, не позбавлена догматизму і цілком щира, а я ж, очевидно, ніколи не сформуюся. Тому і поставлені Вами питання не можуть бути, на мій погляд, розв'язані в тій категоричній формі, в якій Ви їх ставите. Те, що для Вас є догматом, для мене, послуговуючись чудовими словами Маркса, є керівництвом до дії. Наприклад, Ваше перше запитання: чи вважаєте Ви, що органічна різноманітність створена за тим же принципом, що і різноманітність предметів мистецтва. Ви несвідомо стоїте на ґрунті формальної логіки, вважаєте очевидно можливими тільки дві відповіді — так чи ні. Я ж заперечую те рішення, яке дається матеріалістами (в природничо-науковому розумінні цього слова), але не впевнений, що між різноманітністю організмів і розмаїтістю творів мистецтва є принципова схожість. Результати досліджень застосовності понять художньої творчості до різноманітності живих організмів можуть бути різними. Одне із можливих рішень — всі твори природи і мистецтва, що справляють на нас естетичне враження, цілком є наслідком сучасної неорганічних законів, подібно до того, як краса кристалів, спектра, зоряного неба та ін. Це рішення я вважаю дуже малоймовірним, але, будучи на позиціях обстоюваної мною філософії пробабілізму, я не можу вважати ніяке положення цілком спростованим. Друге рішення, яке зовсім заперечує об'єктивну естетику, також наскрізь механістичне, але відрізняється від першого тим, що поняття прекрасного, властивого людині (і, звичайно, не самій людині), вважається таким, що має два абсолютно різних джерела походження; перше, фізичне, джерело ґрунтується на деяких фізичних закономірностях (гармонія, контраст, симетрія та ін.) і може тому вважатися об'єктивним, а друге, суто суб'єктивне (наприклад, уявлення про жіночу красу), не може стати матеріалом для точної природничої науки. Третє рішення також дуалістичне, як і друге, але вже є об'єктивно ідеалістичним. «Тітцено, художник, ти мниш, що творений своїх ты создатель, вечно носились они над землею, незримые оку». Прекрасне може виводитися або з неорганічних законів природи, або з законів ідейної творчості. Перехід від одного до двох завжди важчий, ніж від двох до багатьох, і, можливо, замість дуалізму ми як четверте рішення маємо взяти плуралізм — низку сфер буття, кожна із яких має свої закономірності, нетотожні закономірностям інших сфер, але багато в чому аналогічні. Тоді скажемо, що творчість органічної природи, не будучи звідною до органічної творчості, не є тотожною і з творчістю людини. Природно виникає запитання, чия ж сфера вища? Знову тут може бути кілька рішень: або визнати, що естетична творчість людини, породження її духу тією ж мірою стоїть вище за творчість природи, якою сама людина піднеслася над природою, або ж, навпаки, визнати, що людина почала творити нещодавно, а природа кінець кінцем і мені особисто це здається найімовірнішим, творчість природи і людини неоднорідна і в деяких галузях людина відстає, а в інших іде попереду природи. Ризикуючи Вас образити, я схильний думати, що в математиці й музиці людина перебрала природу, а в живопису і, звичайно ж, у біології дуже від неї відстала. І нарешті, п'яте рішення, яке мислиться як найвище: подолання всіх форм плуралізму в єдиному найвищому синтезі, до якого нам, звичайно, ще дуже і дуже далеко. Як бачите, навіть відповіді на перше Ваше питання я не можу дати у формі «так чи ні», але друга його частина містить у собі самостійне запитання. Ваша фраза «Тобто, чи є у живих формах елемент чистого мистецтва і чи є між видами од-

* Цей лист в архіві не виявлено.

ного роду, родами сімейства та ін. щось подібне до того, що існує між картинами одного майстра, п'єсами одного композитора — певний стиль». Про наявність елемента чистого мистецтва я відзначив у змісті п'яти відповідей на Ваше запитання, друга ж частина виявляє, по-моєму, те, що Ви часто знаходите в наших друзів — змішування морфології і систематики. Ви, звичайно, подолали філогенетичне розуміння систематики і, подолавши, нібито навіть внесли в боротьбу з ним той елемент пристрасності, який призводить до перегинання палки. Я особисто вважаю, що філософський елемент у систематиці є, але він не єдиний і навіть, можливо, не головний. Проте серед нефілогенетичних елементів у системі треба розрізняти принаймні два, з яких один є відображенням наслідком впливу зовнішніх чинників, а другий — досить автономним, тобто вільним у звичайному розумінні цього слова. Цей останній елемент відіграє малу роль у власне систематиці, але значну роль у морфології і біогеографії (ландшафт). Будучи в Сімферополі, я написав рукопис на 30 сторінок про стиль в біології, де розрізняв стиль морфологічний і географічний.

Тепер Ваше друге запитання: чи визнаєте Ви, що художня творчість у самій своїй специфічній частині абсолютно вільна, тобто, чи може бути будь-який даний твір виведений як прямий, хоча б і дуже складний, наслідок законів гармонії. Я думаю, що чітку відповідь на це запитання можна дати тільки тоді, коли буде розв'язане загальне питання про свободу. Залежно від розв'язання загального питання про свободу і ця окрема проблема дістане свій розв'язок. Заперечення істинної свободи може мати різноманітний характер: і схоластичний, що випливає з передбачення всевідаючого божества, і лапласівський, як наслідок строгого механістичного детермінізму, і платонівський. І Ви, приймаючи існування об'єктивних законів прекрасного, тим самим заперечуєте повну свободу. Лишається свобода, подібна до тієї, яка існує під час розв'язання диференціальних рівнянь: збільшення порядку вводить нескінченність розв'язків відповідного порядку, але ця нескінченність не довільна. Тому особисто я під волею розумію, з одного (суб'єктивного) боку, згідно з Гегелем, усвідомлену необхідність, а з об'єктивного — можливість вибору напряду в особливих точках розгалуження кривих, згідно з Буссинеску. Свобода нашої волі — це незалежність (не абсолютна) від матеріальної необхідності. Я гадаю, що Ви певною мірою праві, коли кажете, що особливо сильно впливає на нас у мистецтві не те, що виводиться з (додам, відомих нам) законів композицій, а є індивідуальним. Велич генія в тому і полягає, що він виходить за межі відомих нам законів. Геній завжди беззаконний, але не в тому розумінні, щоб не підпорядковуватися ніяким законам, а в тому, що він підноситься на вищий ступінь законності, ламаючи старі закони. Якщо мистецтво, як і наука, безконечні, то роботи для геніїв завжди вистачить, вони завжди будуть мати можливість, долаючи старі канони, відкривати нові шляхи, і в цьому розумінні я згоден з Вами, що істинне мистецтво абсолютно вільне. А з цього, я гадаю, випливає і відповідь на запитання — чи можна, знаючи закони гармонії, написати автоматично хоча б марш Дунаєвського. Принципово, я думаю, можливо, як уже тепер для багатьох видів домашніх рослин можна принципово перелічити всі можливі комбінації певних генів. Але навіть там кількість таких комбінацій обчислюється мільярдами і технічно такий автоматизм неможливий. Тому конструкція вищих форм творчості природи і людства практично, по-моєму, неможлива. Але все це для мене гіпотези. Для мене зрозуміло лише одно — елемент передбачення в біології набагато більший, ніж вважають більшість біологів, і я ставлю за мету свого життя цей передбачуваний елемент освоїти, не ставлячи собі метою розв'язання загальної метафізичної проблеми. В цьому знову-таки між нами відмінність. Ви все розглядаєте статично. Ви кажете: «Обидва ми бачимо в органічній природі порядок і обидва вважаємо цей порядок прекрасним». Не зовсім так — нічому світі порядок і обидва вважаємо цей порядок прекрасним». Не зовсім так — я не на боці архангела в пролозі «Фауста», а на боці Мефістофеля, який знаходить чимало вад у світобудові. Але я думаю, що порядку і об'єктивної краси у світі більше, ніж звичайно мислять, і я вважаю, що ці елементи в еволюції збільшуються.

Б. С. Кузін — О. О. Любичеву, 16.02.46

Не думайте ніколи, що я на щось розгнівався. Уразливість я завжди вважав брідкою карикатурою на гоноровитість. Останню якість я в людях дуже шаную, перша ж — найвірніша ознака глупства. Якщо Ви не дуже низької думки про мій розум, то Ви не повинні вважати, що я здатний образитися на жарт або полемічний випад людини, яка заздалегідь прихильно до мене ставиться. І ще менше ображуся, якщо Ви мені як двічі по два доведете, що я скрізь неправий у своїх міркуваннях і навіть,

7*

схвалена Вами (до якої, наприклад, належить Гурвич), де людина, цілком упевнена у своїй правоті, припиняє марну суперечку з почуттям гордовитої переваги. Ви пишете: «Якщо він цього не робить, то я завжди запідозрюю, що він не дуже вірить у свою правоту, що тут діє марнославність». А хіба так і добре безумовно вірити в свою правоту і дивитися на всіх інакодумних із почуттям гордовитої вишності? По-моєму, це і є джерелом справжнього фанатизму: людина лишається пристойною людиною, поки її вплив на інакомислячих обмежується можливістю поглядати на них із почуттям погордливої зверхності, але коли в неї з'являються інші методи проведення суперечки, то вона рідко стримується від спокуси заткнути гидкий рот, і вона що дію виправдовує саме тим, що твердо переконана у своїй правоті.

Моя точка зору інша: справжній учений і шукач істини ніколи абсолютної впевненості не має (звичайно, у тих галузях знання, де існують суперечки). Він намагається дедалі новими і новими аргументами досягти згоди свого супротивника не тому, що він відчуває погордливу вищість над ним і не з марнолюбства, а насамперед тому, щоб перевірити власні переконання, і не припиняє суперечки доти, доки не переконався, що точно зрозумів усю аргументацію противника, що супротивник дотримується своїх поглядів не на підставі об'єктивних даних, а через ті чи інші передсуди і що, отже, далша суперечка даремна на найближчому етапі. Я вважаю, що серйозна суперечка може бути закінчена тільки тоді, коли автор може викласти думку противника з таким же ступенем переконаності, з яким її викладає противник, але потім додати міркування, які показують підсвідоме коріння передсудів супротивника. Учителем у мистецтві такої суперечки, по-моєму, є найвидатніший філософ усіх часів і народів Платон.

О. О. Любичев — Б. С. Кузину, 24.09.49

Ви зачіпаете надзвичайно важливе питання про те, що власне називається науковим фактом, але розв'язуєте його, по-моєму, неправильно... Дозволю собі внести деякий загальний принцип для кваліфікації наукової цінності фактів. Я сподіваюся домогтися з Вами, бо ми обидва відкидаємо два крайні принципи: чистий емпіризм (усі точно встановлені факти цікаві) і чистий утилітаризм. Я думаю, що цінність фактів визначається трьома критеріями: ступенем достовірності, висотою тієї теоретичної споруди, для побудови якої слугують дані факти, і роллю, яку певні факти відіграють у будові.

Б. С. Кузін — О. О. Любищеву, 02.10.49

У своєму листуванні з Вами я понад усе ціную те, що ми можемо сперечатися без найменшого побоювання розгнівити один одного, хоча б ми і дуже різко розмежовувалися в думках і хоча б, як це буває в усякій полеміці, кожен із нас пускав іншому досить гострі шпильки: Для продуктивної і цікавої суперечки необхідні такі умови: 1) тверда впевненість, що твій супротивник може тебе зрозуміти; 2) така ж впевненість, що він хоче тебе зрозуміти; 3) визнання за противником повного і законного права мати відмінні від твоїх думки і зберігати їх і після суперечки. Останній пункт, звичайно, передбачає наявність в обох, хто сперечається, терпимості. Ви, я знаю, схильні мені в ній відмовляти. Але це несправедливо. Я дуже терпимий. Тільки, на відміну від Вас, я вважаю дуже вузьким коло людей, які можуть мене зрозуміти і яких я можу зрозуміти я...

Кожна людина, хоч би чим вона займалася, в кінцевому підсумку все своє життя створює свій автопортрет. За такого підходу до оцінки діяльності людей, зокре-
ма вчених, той самий науковий факт має неоднакову цінність залежно від того, як
він здобутий. Цей критерій треба додати до Ваших трьох...
Один із примірників своєї дисертації

Один із примірників своєї дисертації я Вам усе-таки надішлю. Але, правду кажучи, зроблю це без особливого задоволення. Я не люблю своїх творів і дуже їх соромлюся...

У Вас критичні здібності розвинуті сильніше, ніж у будь-кого з моїх знайомих. Я не боюся, що Ви заперечуватимете проти тих або інших моїх положень. Але мені не хочеться знайомити Вас із працею, цінність якої надто невисока в моїх власних очах. Оскільки ця праця призначалася для загального і притому уїдливого обговорення, я не міг викласти в ній те, що я насправді міркую. Саме це, мабуть, і знецінило її більше за все. Вийшла ні божові свічка, ні чортів кочерга. І все ж я Вам

її надійшло. Треба виявляти елементарну мужність. Умів злодіювати — умій відплачувати тією самою монетою. І я сподівався, що Ви, зі властивою Вам прямою, дасте неупереджену оцінку...

У В. Беклемишеві справді дивно поєднуються раціоналізм у науці з повним розумінням ірраціонального в мистецтві. Мені здається, що сам я просто не зміг би жити такими двома різними життями. Найголовніше, над чим я у своєму житті працював для себе самого, було приведення до єдності всіх моїх поглядів у науці, в мистецтві та в житті.

О. О. Любичев — Б. С. Кузину, 21.10.49

Ваше протиставлення двох типів учених — у одних проблема народжується після вимірювання, а в інших вимірювання застосовується для розв'язання поставленої наукової проблеми — надто схематичне. Дуже часто найвидатніші вчені розв'язували важливі проблеми, абсолютно не проводячи спостережень або в обмеженій кількості (Кеплер, Менделєєв, Федоров). Звичайно, добре ставити проблеми і розв'язувати їх дослідом, але треба вміти і в хаосі зібраних безсистемних спостережень знаходити порядок...

О. О. Любичев — Б. С. Кузину, 09.11.49

Коли Ви захищаєтеся від звинувачення в нетерпимості, Ви мовчазно визнаєте положення, що терпимість є достоїнство, а нетерпимість — вада. Це звичайно, абсолютно неправильно. Не всяка терпимість є достоїнством, і дім розпустити, як відомо, аж ніяк не поважна установка... Крайні форми терпимості та нетерпимості добре зображені в Гоголя в образах Манілова і Собакевича: за першим, всі люди хороші; за другим, всі дурні й мерзотники. І обидві крайності викликають у нас огиду. Отже, як і всюди, справедливе вчення Конфуція, що доброчесність полягає в помірності, у знаходженні оптимальної точки між двома крайностями. І хто ж є арбітром розв'язання питання про наявність мудрої міри нетерпимості: тільки розум, знову на підтвердження старої істини Сократа, що розум є не тільки головна, але і єдина доброчесність людини. І якщо розум виправдовує нетерпимість, то вона поважна.

Можна навести величезну кількість прикладів... Дарвінізм є деяка ідеологічна амфібія, окремі боки якої задовольняють найпротилежнішим побудовам: для захисників капіталістичного ладу його вчення про законність, необхідність для прогресу внутрішньо-видової боротьби за існування; противників капіталізму приваблює його антирелігійний, матеріалістичний характер. Безперечно, на певному етапі боротьба з релігією була необхідна для розкріпачення розумового розвитку, але тут забули сказати Ніцше: «Хто бореться з чудовиськом, нехай остерігається, щоб самому не зроби- тися чудовиськом», — і в боротьбі з релігійним догматизмом стали не чужі йому такий погляд тільки тому, що він суперечить її уподобаним постулатам.

Істинно терпимою може бути лише людина, яка послідовно виключає всі ірраціональні коріння своїх суджень. Це не означає, що вона принципово заперечує ірраціональні, але ірраціональні судження мають називати критично розуму... А оскільки Ви не приховуєте своєї схильності до ірраціоналізму, то не зрозуміло, як можете Ви бути терпимою людиною. Кожна людина терпима в науці, де вона строгої раціоналіст, і абсолютно нетерпима в мистецтві та інших галузях, де вона відверто приймає ірраціональні підходи.

Але Ви можете заперечити, заявивши, що коли б Ви були нетерпимі, Ви не підтримували б дружніх стосунків, із таким баламутом, як я, котрий паплюжить багатьох дорогих Вашому серцю людей. Але, по-перше, Ви поплутуєте терпимість і культурність (Ви дуже культурна, але нетерпима людина), а, по-друге, будучи послідовним ірраціоналістом, Ви відчуваєте до мене абсолютно ірраціональну симпатію. І сформульовані Вами три умови суперечки мають псевдорациональний характер. Перша умова: тверда упевненість, що твій супротивник тебе може зрозуміти. Але Ви чудово знаєте, що я багатьох Ваших естетичних, а часто і наукових положень зрозуміти не можу при всьому моему бажанні. Друге: така ж упевненість, що він хоче тебе зрозуміти. Я цілком упевнений, що Ви абсолютно не хочете зрозуміти багато які біометричні праці. В мене є бажання все зрозуміти, включаючи симфонії і сонати, але, на жаль, відсутня потенція. Третє: визнання за противником повного і законного права мати думки, відмінні від твоїх, і зберігати їх після суперечки.

Остання умова належить до категорії культурності, а не терпимості, відсутність її означає деспотизм.

Я, навпаки, для продуктивної і цікавої суперечки вважаю необхідними, крім загальної культурності, такі умови: 1) наявність спільних інтересів; 2) наявність загальної культурності, такі умови: 1) наявність важливих спірних проблем; 3) різноманітність підходів у сфері цих спільних інтересів важливих проблем; 4) наявність «шукання» у сфері даних проблем, дів у диспутантів до цих проблем; 4) наявність «шукання» у сфері даних проблем, інакше кажучи, відсутність твердої впевненості у правильності й остаточності накреслених рішень. Для нас із Вами ці умови дотримуються щодо проблем загальної силені рішень. Для нас із Вами ці умови дотримуються щодо проблем загальної силені рішень. Для нас із Вами ці умови дотримуються щодо проблем загальної силені рішень.

Що стосується суперечок про Шекспіра, Данте, Пушкіна, взагалі мистецтва та ін., то тут суперечка продуктивна тільки для мене, а не для Вас. Мої випадки на Вас, звичайно, аж ніяк не діють, а тільки зміцнюють у переконанні, Вами через Вас, культурист майже не висловлюваному, що я в цих галузях абсолютний кретин і баламут (що можливо має велику дозу справедливості)...

Зачеплю тепер питання про природу доведень. Критеріями істинності того чи іншого положення можуть бути такі: очевидність (аксіоми), авторитет (догмати), критерій практики (постулати), логічні висновки (теореми), приведення до абсурду, індукція. Цілком зрозуміло, що в науці всякий авторитет може мати тільки відносний характер. Критерій практики — чудовий і є, звичайно, основним методом дослідження в науці, але його хвилює те, що оскільки наша практика скінчена і наближена, і перевірка завжди може бути тільки наближена. Критерій практики дозволяє відкинути неправильну теорію, але не може з абсолютною точністю довести правильну.

(Далі буде)

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» В 1989 РОЦІ ВИПУСКАЄ КНИГИ:

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ЛИТЕРАТУРА И ДУХОВНАЯ ЖИЗНЬ ОБЩЕСТВА / Под ред. А. В. Шпилевой. — 18 л. — 3 р. 90 к. — План 1989 г. — № 519 (IV кв.).

У монографії висвітлюється суспільне функціонування літератури, специфіка відображення у художній творчості явищ і процесів дійсності, ідейно-естетичний вплив літератури на духовне життя суспільства.

ТРАДИЦИИ И НОВАТОРСТВО СОВЕТСКОГО КИНОИСКУССТВА / Под ред. С. Д. Безклубенко. — 20 л. — 4 р. 30 к. — План 1989 г. № 546 (IV кв.).

У монографії знайшли відображення основні тенденції розвитку радянського багатонаціонального кіномистецтва, його методологічні та естетичні принципи. Особливу увагу приділено ідейній позиції митця, епічній традиції у сучасному кінематографі, проблемі позитивного героя, питанням художньої правди і правдоподібності у мультиплікації, викриттю буржуазних та буржуазно-націоналістичних концепцій розвитку радянського кіно, спроб західних кінокритиків викрити його ідейно-художню сутність.

Для мистецтвознавців, викладачів, лекторів, пропагандистів, студентів.

ПОЕЗИЯ ЯК ФІЛОСОФІЯ

ВІД РЕДРАДИ: Майже півроку сперечалися ми щодо цієї рубрики. Те, що вона потрібна, не викликало сумніву, з'ясувалося і надзавдання: відродити у нашій філософській культурі поряд із думкою переконливою і точною — думку розкуту, вільно-асоціативну, метафорійну. Не було незгоди і щодо того, що філософія та поезія — ці рідні сестри, — розлучені з волі обставин та виховувані у різних родин, — мусять, нарешті, знайти одна одну. І це, як на нас, ймовірно.

Ми не досягли згоди у іншому. Де критерії філософійності поезії та поезійності філософії, за якими, наприклад, один твір можна визнати належним цій рубриці, інший же — ні? Ова, такі критерії, схоже, не існують. Тім-то вирішили ми покластися на інтуїцію. Отак і вирішила програма цієї рубрики, її концепційна основа.

Мудрість висловлює себе і силогізмом, і метафорою, доведенням і образом. Філософія старожитних, ставши «праматір'ю наук», виїшла, своєчасово, із життєдайного лона міфопоезії. За бажання освічений читач сам протягне нитку із античності у сьогодення і пригадає собі численні взірці світової філософської лірики. Щодо ж історії вітчизняної культури, то поезія як філософія для нас — не «рубрика», але магістральний шлях: від «Слова» — до «Повести о Горе-Злосчастии», від Сковороди — до Державіна, від Тютчева — до Мандельштама. В. Соловйов та П. Флоренський заглибили сенс нашої метафори, показавши її зворотність: філософія — це теж поезія. Не є випадковістю, що російський переклад праці Шопенгауера «Світ як воля та уявлення» належить поетові Афанасію Фету. Істинно, філософія як творчість вільна сама віднаходити собі ту мову й ту форму, що є найточнішими і найглибшими виразниками її ідеї, сенсу та змісту.

Незважаючи ні на що, першокорінний зв'язок філософії та поезії живий і сьогодні, хоча його вияви часом досить відмінні. То ж не виславляймо жодних заздалегідних рямців та критеріїв. Даваймо випробувати на смак, звикати та вивчати ці вияви, а вже по тому візьмемося до їхньої типології та класифікації.

Отак і буде побудовано цю рубрику, де ми подбаємо вміщувати найрізноманітніші поетично-філософські (чи філософсько-поетичні) твори і вітчизняних, і закордонних авторів, а також коментарі, написані шанувальниками їхньої творчості. З накопиченням достатнього масиву таких публікацій ми (сподіваємося — за допомоги читачів) спробуємо випрацювати наукову оцінку сучасного взаємозв'язку філософії та поезії. Сподіваємося також, що поетичне слово допоможе нам підірвати монополію «академічно-канцелярійного» стилю у творенні філософії та інших гуманітарних наук.

О. К. Шевченко

ЛИСТ ПРО СМЕРТЬ, КОХАННЯ ТА КОШЕННЯ

Ці нотатки — не літературознавче дослідження, не критична стаття, не філософське есе. Надто свіже й пекуче перше враження відкриття, таке ж нещодавнє, як і для більшості читачів. Відсутність достатньої

ШЕВЧЕНКО Олексій Костянтинович — кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР. Спеціалізується в галузі методології історико-естетичного дослідження, естетики, культурології. Постійний автор нашого журналу.

ISSN 0235—7941. Філософ. і соціол. думка. 1989. № 9

відстані зумовлює жанр нашого листа. Це скорше репортаж із місця події, моє уявлення про яку межує мало не з історичним зрушенням у російській поезії (маю на увазі вечори поезії Ольги Седакової, що в січні цього року відбувалися в Києві), феноменологія безпосередньо сприймаючої свідомості зі всією непрозорою зависсю випадкового та суб'єктивного. Ближче знайомство з текстами підтвердили й поглибили це враження.

Здивування загадковістю поетичного феномену Седакової зростає з причини відомої опірності її поезії щодо традиційних літературознавчих дефініцій. Здавалося б, найлегший і найзвабливіший шлях найменувати такий тип творчості філософською лірикою, оскільки «гранічні питання» буття людини є головним ферментом її творів. Та з найближчої обсервації переконалися, що таке визначення — невлучне, бо часто-густо взірці цього жанру уявляють із себе віршовані міркування на філософські теми, що зіспідньо відтворюють ті чи інші привиди версифікації, тоді ж як філософійність поезії має зовсім інше онтологічне наповнення. У ній ілюструємо філософську тезу, та не так, як, за Мандельштамом, «розігруються» філософські теми; ця поезія своєрідно містерійна, бо розуміти її означає перебувати у ній, та ще й у певному стані свідомості, відчиненої як «жахові буття», так і побожному замилуванню перед його дивом.

Ще менше припадає твору поета на решту відомих стереотипів «лірики», що за визначенням своїм передбачають акцентовану суб'єктивність. У Седакової еліміноване все, що складає прямо висловлені «голі факти» особистого. Поет стоїть перед нами як вісник, медіатор, сталкер. Його завдання — не оповісти, а прилучити до того, що над суб'єктивним, що людей об'єднує не у абстрактне людство атомованих осіб, а в певну людську спільноту. Коли це й «біографія», то цілком особлива — біографія індивідуальності та усерединного «утілення», олюднення як Шляху, смислові віхи якого не співпадають із сюжетовою канвою емпіричного існування.

Питання про те, якими засобами досягнуто такого містерійного ефекту, у чім своєрідність такої «поетичної магії», яка онтологічна вага Слова та який же зв'язок згаданого із реальністю, підводить до думки про те, що поезія Седакової є однією з можливих відповідей на головну антимію філософії культури ХХ сторіччя, розв'язання якої мало для російської філософії не абстраговано-академічний, але життєво-практичний сенс. Антимію цю можна сформулювати так: Слово є нервом і душею культури, логосом і сенсом буття людини — і воно ж є фетишем, неподолімою перепорою, що заважає добутися щирої, «безпосередньої» реальності. Доводити переважність того чи іншого розуміння безглуздо. Іще безглуздіший їхній «діалектичний» синтез. У випадку з цією антимією підходимо до якихось інших рівнів ставлення до світу, нерозкладних «твердих тіл» нашої свідомості — рішення, вибору, вчинку, просто «мужності бути». Поезія Седакової відповідає на цих регістрах буття, відповідь, заснована не на аподиктичній доказовості силігизму, але вмісна у самому поетичному праксисі, у творчій волі здійснення. Саме цей тип ставлення до слова відділяє творчі досягнення поета від величезного масиву побічної поетичної продукції, незалежно від хисту її авторів.

Парадоксально, але факт: загрозливо-масове поетичне епігонство є пагоном колись живого дерева культури, гіпертрофічним розростанням одного із мотивів філософії Слова — мотиву уокремлення Слова у автономній реальності. Стративши онтологічну щільність, стає воно інструментальним, чистим засобом, тінню, епіфеноменом дискурсивної чистої інструментальності або чистого ідеологізму, воно опиняється у такій площині і витворює таку поетичну мову, якою висловитись про найважливіше просто неможливо. Можна лише проголошувати, як Анти-Мідас, опоганивши все одним лише фактом говоріння. Бувши з природи своєї неморальним і здатним міркувати про все що завгодно

однаково переконливо, воно перенасичене моралізаторством і високим «громадянським» пафосом. Така поезія не еволюціонує, аж бо усі можливі топоси розвитку вже заповнені ідеологічними а пріорі чи належать сфері чисто поетичної техніки та словесної еквілібристики (типу «аксіомні самошук»).

У цій контексті культура відповідального Слова сприймається не лише як новація, але і як диво, що причинно не витікає із загальної ситуації, так ніби сухе дерево із «Офіри» Андрія Тарковського раптом почало розкішно плодоносити. В поезії Седакової до цієї пори «німі зони» нашого духовного досвіду одержують дарунок у подобі Слова, що виступає не як лише засіб прояснення та артикуляції, але й як камертон нової виразності у структурі цього досвіду.

Цій поезії — культура — не галерея божків, а повітря, без якого — не дихати. Тім-то за всієї насиченості темами, образами та символами світової культури ця поезія позбавлена всіх атрибутів вченої поезії для ерудитів та естетського культур-релятивізму. Немає у ній і найменших прикмет культурного ескапізму (у інфантілізм, старожитність, естетизовану релігійність, у Схід). До речі, символи Середньовіччя та дантівські ремінісценції не є, послуговуючись шіллеровим визначенням, «сентиментальним» ставленням до назавше зниклих Атлантид, а складають живий досвід свідомості, обрй її «межових» станів. Таке ставлення до культури не є й «наївним», тобто користання мовою Середньовіччя ще не перетворює таку культурну свідомість на «середньовічну», де навіть усерединну напруженість врівноважено відчуттям суворой ієрархійності та загальної гармонії світотвору, і зло, востанок, лише доповнює картину всесвітнього Добра. Поезія Седакової, ураховуючи досвід філософсько-релігійної антропології ХІХ—ХХ ст., куди антиномічніша. У цій онтології всезагальної «негарантованості» куди рятунку стають драматичнішими, аподиктичну теологію змішують пошуки Бога, наївну віру — подвиг діянням. Але саме під таким кутом зору дантівські засади у віршах Седакової дуже прозріваються. Таке осмислення культурної традиції не співпадає ні з жодним із звичних типів культурного успадкування (замилування пам'ятником, полемічно-«критичним» дослідженням, інтерпретацією смислів, розумінням-нерозумінням) і не стало предметом осмислення філософської герменевтики. Для такого ставлення, що руйнує передумову фетишизованого «опростореного» часу та ілюзію присутнього минулого, традиції живуть у формі відповідей на актуальний запит сучасності, у вигляді прориву крізь стереотипи маскульту, який воював у часу відчуття початкової неполегшеності екзистенціальних виборів людини, здійснюваних «тут і зараз». Поетеса ставить до традиції як до недописаної чернетки і в цій сенсі приєднується до Данте.

Якщо однозначно окреслити, в чім же у Седакової найвиразніше почувається присмак Середньовіччя, то можна відповісти: у граничній універсалізації теми Смерті. У її поезії це «звично відпрацьований» лейтмотив, відпрацьований без жодного побоювання, приводить її усвідомлення, минаючи обивательський страх, до дійсно зримого жаху. Таке бачення знімає абстракцію смерті, повертає їй невідчужену, пластичну конкретику. Поет демонструє різні парсуни досвіду свідомості, що центруються цією темою, і кожен вагомий вірш є особливий її ракурс, своя феноменологія буття-до-смерті. Наприклад, у «Трьох вступках до поеми «Трістан та Ізольда» тема смерті освітлюється у сповіді та супліці померлих душ. Дантівська символіка виявляє себе не лише в жанрі, але й на рівні окремих паралелей. Такий мотив «мерзлоти». Душі ніби вмерзли в ґрунт і камінь. Вся тональність вірша передає синоніміку холоду, відчуття знерухомленого і закам'янілого, а усе ніби — крізь паморозь. Смерть виступає як абсолютний нуль, а оповідь про неї — шелесливий шепіт, безголосе ворухіння губ: «Холодной воды попросим и северной зимы», «свет как снег пройдет», «Я северную арфу последний раз возьму». І, нарешті, ніби квінтесенція

роздумів на цю тему:

...но життя коротка, но життя, мой друг,
стеклянный подарок, упавший из рук,
а смерть длинна, как все вокруг,
а смерть длинна, длинна.

(Скло, певне, також подається як аналог криги).

У «Стансах» триумф Смерті обертається зовсім інакше. Досвід переживання цієї реальності пов'язується із мотивами плінності, тлінності, випадковості та загальної нереальності усього, що існує. В отакому ракурсі смерть може бути лише символом, тобто сутністю без існування, наділеною несумісною із щоденним досвідом предикативністю мінус-буття. Цю онтологію можна назвати «обширом квазі-дійсності», що є, однак, не менше реальним, ніж уявні числа. Композицію та стилістику «Стансів» побудовано так, щоб надати можливість пов'язати ці майже-світи, несподівано відчувши по тому сліпуче диво життя на тлі всеохопного знищення. Текст побудовано у формі диспуту, де тези смерті протиставлено життя як антитеза. Гармонії поміж ними немає. Усе загострено до непокерованого протистояння. Як голо-си фуги — дві ці теми живуть постійно переплетені, завжди зберігаючи автономію, ніколи не переходячи одна в одну. І останній мажорний акорд — лише перепочинок, а не синтез, суремний сигнал до припинення лицарського герцю, а не примирення. Здавалося б, думка про те, що живі істоти «съемлены пространством как звезда» не лишає місця на парадоксальне зворотне твердження:

А жизнь пространна, жизнь живет при нас,
Любезна слуху, сладостна для глаз,
И славно жить, как будто на холмах
С любимым другом ехать на санях.

Однак виникла тема Надії зразу ж перебивається «хоралом Безнадійності», аби дійти висновку, що ніяк не витікає із попереднього:

...смерть — болезнь ума,
Не более. Болезнь и эта тьма,
В которую он смотрит прям и нем,
Бог знает где. Бог знает перед кем.
На твой точильный круг, на быстрый шум —
— Исчезненье! — пусть наложит ум
Свой нож тупой: и искры засветят,
И образы бессмертные взлетят.

Онтологія квазі-дійсності є такою-собі пасткою на розум. Через неуявлюваність зображуваного об'єкту («полуденной красы ночная дверь», «что делает он там, где нет его», «тень мнимости» та ін.), відбувається розузгодження із досвідом здорового глузду, «хворий розум» дійсно відчуває себе хворим, він вирощує недовіру щодо власних свідчень і готовність сприйняти неуявно-несприйнятне. Розуміння того, що життя не має витоком знищення, але припускає його як антитезу перед байдужим колесом Фортуни, виявляється виправданим.

Живое живо в глубочайшем сне,
В забвении, в рассеянье, на дне
Какого-то челна: не дух, не плоть,
Но вся кудель чудес твоих, Господь.
Оно — признание, собеседник Твой.
Оно — сознанья ливень проливной.
Под шум воды на крышах шумовых
Оно заснуло на руках твоих.

Наведена строфа не означає у поетеси «буяння життя», перемоги Добра над Злом та ін. Безсмертя не постає якоюсь предковичною силою, що радісно суне в подоби «косяка». Воно вловне лише у немислимій за своїм потягом до нього інтенції свідомості.

Ще одним прикладом «розмови про Данте» є «Елегія, що переходить у Реквієм». Смерть тут розглянуто вже не як загальний закон в'янення та зникання «ушкодженої природи», що викликав жах і протест у Федорова чи Платонова, але як духовне перетворення, — якась

вища ініціація, друге народження людини, як каже сама Седакова у «Післямові до «Реквієму», сильніші та рафінованіші у своїй вищій людській з'явленості.

...Смерть-госпожа! Чего ты ни коснешся,
Все обретае странную надежду —
Жить, наконец, иначе и вполне.

Важко уявити, що поштовхом до поетичного оформлення такого бачення міг стати скон державного діяча, чий час і чії справи могли викликати або ж безсилу лють від усвідомлення невідповідності між могуттю анонімної сили, що скувала усю країну, і нікчемністю персонажу, що уособлював цю силу, або регіт з приводу прогресуючого ритуального погупіння усіх прошарків населення. Чи, нарешті, алергійну реакцію, що примушує людину, здатну думати, зовсім не говорити про той час. Тому-то дія політичного фарсу в образі сакрального і божественного стає ще могутнішою.

Глибинні аналогії зі світом «Божественної комедії» виникають не лише у зв'язку із трактуванням Смерті як очищення від усього ілюзорного (гордовитості, пороків, інших атрибутів «надто людського») та праведного суду над ним, але й «спіральної» композиції «Елегії», де подія послідовно переводиться на новий закрут осмислення. Круг перший репрезентує сюжет у вигляді «гамору свідомості», коридору голошів, що нагадує звуковий потік зіпсованого радіоприймача. У цьому гаморі чути то уривки газетного коментаря, то іронічні репліки на тлі загальної притлумленості масової свідомості. («Народ» як об'єднана спільність відмінного, можливий, певно, в семіотичному просторі опозиції монархові; традиційна сакральність скону державного провідника у Росії, що зазначає Седакова у «Післямові...», на одну мить здатна об'єднати людей у цю вищу спільноту). Однак голос автора не співпадає ані з жодним із цих голосів. На крузі другому багатоголосся зникає, з'являється несподівано півстраждальна інтонація:

Я знаю неизвестно от кого,
Что нет злорадства в глубине его —
Там к существу выходит существо,
Поднявшееся с горном состраданья
В свой полный рост надгробного рыданья.

Це пряма мова, голос оповідача, у ньому вже немає місця «квазі-дійсностям», мова, що сприймається як свідчення перед вищим Судом. Звинувачення і спокута, голосіння по замучених і визнання загальної провини — все зливається у одне. За цим голосом стоїть хор. Саме це надає йому сили і здатності бути почутим Небом. По смерті перемінний монарх — теж у хорі страдників, і своєю смертю заслужив цього.

...не пугало, не шут
Уже, не месмерическая кукла,
Теперь ты — дух, и видишь все как дух.

Єдине, що вирізняє його із тьми інших «убитих по нашому согласию» — це те, що у своєму «восстановленном величьи» він виступає як посланець і, як не парадоксально, — заступник.

...Теперь молись, властитель, за народ.

Цікаво, що на цьому закруті мотиви «Божественної комедії» поповнюються мотивами «Гамлета» («здесь кажется, что притча — Эльсинор, а мы пришли смотреть истолкование стократное»), а далі ремінісценціями із «Бориса Годунова». Однак усе це філігранна за технікою гра мотивами, виявляється лише наготуванням до фінального — третього кола, що його можна назвати колом молитви. Тут вже загублено відмінності між володарем і вірогідним, поетом і негідником — крадієм бавовни. Усе злилося у юрбу, що стала на коліна. Порятунком через власні людські зусилля неможливий; історія, позбавлена божественного духу, перетворюється на абсурд і довічнотривалу галюцинацію:

Мы ничего не можем. Помогли!

Аналогії зі світом Данте не тільки заступають, але навпаки, підкреслюють те, що в поезії Седакової є не-дантівським. Це — тема кохання. Для Середньовіччя кохання — це ніби космічна, надособистісна сила, це, переважно, кохання-поклоніння. Із традиції російської культури у поетеси з'являється кохання-жалість, кохання-співстраждання. Її поетичний світ рівноправно заселяють не лише персонажі-маски середньовічного карнавалу поряд із сучасними типажми, але й маленька істота — тримісячне кошеня.

Но даже на тарелке пылевой,
Где каждый обратится в призрак свой.
Мы будем ждать в земле из ничего,
Прижав к груди больное существо.

Вистраждана втіха, виборена потойбіч усіх кругів пекла вітчизняної історії ХХ сторіччя, на тлі катастрофізму свідомості — ось той дар, що його одержує читач, знайомлячись із віршами Седакової. На противагу відомому дантівському написові, читача, що стоїть при вході до цього поетичного світу, можна напучувати словами: «Зміцнись в надії, кожен, що ввіходить!».

О. Седакова

СЕДАКОВА Ольга Олександрівна — кандидат філологічних наук, критик, літературознавець. Спеціалізується в галузі філології та історії культури. Автор ряду праць з етнолінгвістики слов'ян, поетики, культури середньовічної Русі.

ЭЛЕГИЯ, ПЕРЕХОДЯЩАЯ В РЕКВИЕМ

Per sepulchra regionum
Tuba mirum spargens sonum
Coget omnes ante thronum*

1
Подлец ворует хлопок. На неделе постановили, что тискают и дрили пора учить грядущее страны, то есть детей. Мы не хотим войны. Так не хотим, что задрожат поджилки кой у кого.

А те под шум глушилки безумство храбрых славят: кто на шаре, кто по волнам бежит, кто переполз по проволоке с током, по клоаке — один как перст, с младенцем на горбе — безвестные герои покидают отечества таинственные, где подлец ворует хлопок. Караваны, вагоны, эшелоны... Белый шум... Мы по уши в бесчисленном сырце. Есть мусульманский рай или нирвана в обильном хлопке; где-нибудь в конце

есть будущее счастье миллиардов: последний враг на шаре улетит — и тишина, как в окнах Леонардо, куда позирующий не глядит.

2
Но ты, поэт! классическая туба не даст соврать: неслышимо, но грубо военный горн, неодолимый горн велит через заставы карантина: подъем, вставать!

Я, как Бертран де Борн, хочу оплакать гибель властелина, и даже двух. Мне провансальский дух внушает дерзость. Или наш сосед не стбит плача, как Плантагенет?

От финских скал до пакистанских гор, от некогда японских островов и до планин, когда-то польских; дале — от недр земных, в которых нет луча,

праматерь нефть, кормилица концернов, до высоты, где спутник, щебеча, летит в капкан космической каверны, — пора рыдать. И если не о нем, нам есть о чем.

3

Но сердце странно. Ничего другого я не могу сказать. Какое слово изобразит его прискорбный рай? — что ни решай, чего не замышляй, а настигает состраданья мгла, как бабочку сачок, потом игла. На острие чьего-нибудь крушенья, и выставляют его на обозренье.

Я знаю неизвестно от кого, что нет злорадства в глубине его — там к существу выходит существо, поднявшееся с горном состраданья в свой полный рост надгробного рыдания.

Вот с государственного катафалка, засыпана казенными слезами (— давно бы так!) — закрытыми глазами куда глядит измученная плоть, в путь шедше скорбный?.... Вот Твой раб, Господь, перед Тобой. Уже не перед нами.

Смерть — Госпожа! чего ты ни консьешься, все обретает странную надежду — жить, наконец, иначе и вполне. То дух, не приготовленный к ответу, с последним светом повернувшись к свету, вполне один по траурной волне плывет. Куда ж нам плыть...

4

Прискорбный мир! волшебная красильня, торгующая красками надежды. Иль пестрые, как Герион, одежды мгновенно выбелит гидроперит немногих слов: «Се, гибель предстоит». Нет, этого не выдвигать живым. Оплачем то, что мы хороним с ним.

К святым своим, убитым, как собаки, зарытым так, чтоб больше не найти, безропотно, как звезды в зодиаке, пойдем и мы по общему пути, как этот. Без суда и без могилы от кесаревицы до батрака убитые, как это н у ж н о б ы л о, давно они глядят издали. — Так нужно было — изучали мы — для быстрого преодоления тьмы. — Так нужно было. То, что нужно б у д е т, пускай теперь кто хочет, тот рассудит.

Ты, молодость, прощай. Тебя упырь сосал, сосал и высосал. Ты, совесть, тебя едва ли чудо исцелит — да впрочем, если где-нибудь болит, уже не здесь. Чего не уберечь, о том не плачут. Ты, родная речь, наверно, краше он в своем гробу, чем ты теперь.

О тех, кто на судьбу махнул — и получил свое. О тех, кто не махнул, но в общем болото

с опрятным отвращением входил, из-под полы болтая анекдоты. Тех, кто допил. Кто не очень пил, но хлопок воровал и тем умножил народное богатство. Кто не дожил. Но более — того, кто пережил!

5

Уж мы-то знаем: власть пуста, как бочка с пробитым дном. Чего туда ни лей, ни сыпь, ни суй, не сделаешь полней ни на вершок. Хоть полстраны — в мешок да в воду, хоть грудных поставь к болванке, хоть полпланеты обойди на танке — покоя нет. Не снится ей покой. А снится то, что будет под рукой, что быть должно. Иначе кто тут правит?

Кто посреди земли себя поставит, тот пожелает, чтоб земли осталось не более, чем под его пятой. Власть движется, воздушный столп витой, от стен окоченевшего Кремля в загробное молчание провинций, к окраинам, умершим начеку, и дальше, к муджахидскому полку — и вспять, как отраженная волна.

6

Какая мышеловка. О, страна, — какая мышеловка. Гамлет, Гамлет, из рода в род наследнику в наследство как перстень — рок. Ты камень в этом перстне.

Пока идет ужаленная пьеса, ты, пленный дух, изнемогая в ней, взгляни сюда: здесь кажется, страшней. Здесь кажется, что притча — Эльсинор, а мы пришли смотреть истолкованье стократное. Мне с некоторыми пор сверх меры мерзостно претерпеванье, сверх меры тошно. Ото всех сторон крадется дрянь, шурша своим ковром, и мелким стратегическим пунктиром отстукивает в космос: tuba mirum...

Моей ученой юности друзья, любезный Розенкранц и Гильденстерн, я знаю, вы ребята деловые, вы скажете, чего не знаю я, Должно быть, так: найти себе чердак да поминай, что это не впервые, бывало хуже... Частному лицу космические спазмы не к лицу.

А кто, мой принц, об этом помышляет, тому гордыня печень разрушает и тербит мозги. Но кто смирен — живет, не вымогая перемен, а трудится и собирает плод своих трудов. Империя падет, палач ли вознесется высоко — а кошка долакает молоко и муравей достроит свой каркас. Мир, как бывало, держится на нас.

А соль земли, какую в ссоре с миром вы ищете, — есть та же tuba mirum. — Так, Розенкранц, есть та же,

* Труба, распространяя чудный звук Над областью могил, Всех гонит пред престол. («Реквием», перевод с латинского)

есть тот же Призрак, оскорбленный миром,
и тот же мир.
Прощай, тебя забудут — и скорей,
чем нас убогих: будущая власть
глотает предыдущую; даваясь —
портреты, афоризмы, ордена...
Sic transit gloria *. Дальше — тишина,
как сказано.

Не пугало, не шут
уже, не месмерическая кукла,
теперь ты — дух, и видишь все как дух.
В ужасном, восстановленном величье
и в океане тихих, мощных сил
теперь молиси, властитель, за народ...

8
Мне кажется порой, что я стою
у океана.
— Бедный заклинатель,

* Так проходит слава (лат.).

ты вызывал нас? так теперь гляди,
что будет дальше... — Чур, не я, не я!
Уволь меня! пусть кто-нибудь другой.
Я не желаю знать, какой тоской
волнуется невиданное море.
«Внизу» — здесь это значит «вперед».

Я ненавижу приближение горя!
О, взяты бы все — и всем и по всему,
или сосной, макнув ее в Везувий,
по небесам, как кто-то говорил,
писать, писать единственное слово,
писать, рыдая, слово «ПОМОГИ!» —
огромное, чтоб ангелы глядели,
чтоб мученики видели его,
убитые по нашему согласью,
чтобы Господь поверил — ничего
не остается в ненавистном сердце,
в пустом уме, на скаредной земле —
мы ничего не можем. Помогли!

(1984)

ПОСТСКРИПТУМ К РЕКВИЕМУ

Если бы мне не то что за год, а за день до кончины «почти генералиссимуса», кавалера всех орденов и т. д., и т. п. Л. И. Брежнева сказали, что я буду писать ему погребальные стихи, я бы ответила: «Разве только в сумасшедшем доме».

Как для многих, и для меня умерший правитель до своей давно ожидаемой кончины был скорее анекдотическим персонажем. Все возмущение происходящим и доходившее до самоубийственной тяги горе от тотального надругательства надо всем земным и небесным в нашей стране с ним лично не связывалось. Да в общем-то никому из так называемых мыслящих людей до него лично дела не было. В последний, вероятно, год его правления на сезонной выставке МОСХ'а был представлен его портрет в технике венецианской мозаики из драгоценного мрамора. И сила мнимости изображенного лица самый этот безупречный материал дала слабее соломы, делала нематериальным, как будто это проекция диапозитива на пустоту. Таков был герой, таково было прославление его, затмившее самые смелые находки концептуализма и соц-арта. С присутствием его не связывалось ничего, но все — с отсутствием: когда его не будет, ждали все, вот тут-то начнется жизнь... Но и в этих «надеждах на отсутствие» важен был не он, а сама система престолонаследия. Может быть, большинство исторических личностей пусты, и должны быть пусты по своему заданию, как часто замечали философы истории. Если они не пусты, если в них есть своя субстанция, это их историческую миссию превращает в трагическую, как в случае Юлия Цезаря. Но пустота нашего исторического лица была рекордной, и историчность его была особой: она состояла в противостоянии истории, в создании «вечного настоящего» циркулирующих юбилеев. Слова «и впредь» («мы и впредь...», «партия и впредь...» и т. п.) составляли смысловую и те, кто верили, кончали с собой... Вот о них, о дорогих мне людях, не вынесших всего того, что теперь бодро называют застойными явлениями, о поэтах, филологах, музыкантах, художниках, обо всех, кого режим лишил не только жизни, но и христианской кончины*, казалось бы, и следует писать поминальные стихи. Много лет уже у меня был замысел и другого поминовения. Но вот чем кончились эти замыслы.

Объявление о смерти открыло ту самую реальность, с которой я начала. «Когда отпевают эпоху»... Пустота лица наполнилась всем, что это лицо собой заслоняло или замещало. И — «нами самими», жителями этой эпохи. Мрамор — как ни кажется

* Напомню, что Гамлет вменяет в вину Полонию не просто убийство отца, но двойное убийство. Эту тему лишения христианской кончины усиленно повторяет по-

это невероятным — снова стал мрамором. Все, что было, за одно то, что было, достойно своего мрамора, своей памяти, благодарной или проклинающей, но памяти, а не забвения. Это мы теперь понимаем, когда того, что было, уже нет. Смерть вновь выносит нам рождение умершего — и несомненный смысл или замысел, присутствующий в этом рождении, и стало быть, во всем, что за ним следовало.

Смерть правителя в России всегда приобретала какие-то мистериальные черты. Достаточно вспомнить похороны Алексея Михайловича с «плачем всея земли», смерть Александра I, оставшуюся темой легенд и песен еще на целый век, похороны Ленина, вдохновившие Маяковского на стихи почти литургического звучания. Про кровавую надгробную жертву Сталину говорить не приходится. И в похоронных торжествах Брежнева мнимая скорбь, и не пытающаяся прикинуться праздноподобной (так же, как мнимое прижизненное восхваление), приобрела тем не менее космическое измерение: смерть воцарилась «от Китая до стен недвижного Кремля».

Как все помнят, отсутствие этого человека, на которое так надеялись, не исполнило надежд. Последующие похоронные годы превзошли все пределы «нормальной» истории — какой-то жуткий символизм растянутой агонии. Первый раз я написала «Реквием» после первой смерти — и тут же его уничтожила, по многим причинам (и потому, что мне вроде «не к лицу» такое писать, и потому, что страшно), и забыла. Когда через долгое время мне показалось, что нужно вспомнить и записать, целую ночь я напрасно пыталась вспомнить хоть что-то, и не вспомнила, и наутро отправилась на доклад про Аристотеля и, конечно, опоздала. Состояние слушателей доклада мне показалось странным, им явно было не до «Поэтики». В конце доклада мне сообщили о всем уже известной смерти Ю. В. Андропова. Такое стечение обстоятельств, согласитесь, удивило бы и самого несуетливого человека, Поэтому я взялась писать «Реквием» заново, посвятив его двум владыкам, и кончала, когда и третья смерть стояла уже с полной очевидностью в дверях.

Так что этот текст — второй «Реквием», совсем другой, чем первый, которого я так и не вспомню. Общее между ними — только тот же пятистопный ямб («шекспировский»). Упомяну еще один «исходный текст» — «Плач по молодому королю» (Генриху Плантагенету, брату Ричарда Львиное Сердце) провансальского поэта Бертрама де Борна. Я читала и переводила этот плач с английской переработки Эзры Паунда незадолго до наших исторических событий. Меня поразило там средневековое видение триумфа Смерти.

Многое теперь изменилось, «музыка света» становится другой, в ней не так явно слышны звуки «эсхатологического регистра» — с тем ужасом, но и с той крайней надеждой нового и иного, которую сообщали только они. Я не знаю, может ли теперь быть вполне понятен и сочувствен пафос этого странного плача, чувство разгигания свитков содеянного под звуки «чуждой трубы».

Еще маленький комментарий. Элегическая хроника, которой открывается «Реквием», начинается с ворованного хлопка. Но это не отражение происшедших позже хлопковых процессов. Это фантастический образ (так мне казалось): что может быть нелепее, чем воровать хлопок — огромные, невесомые, частному лицу ни на что не годные массы? Беззвучность, белизна, невесомость вещества, очевидная непрактичность кражи — вот из таких мотивов сложился в моем воображении этот образ. Затем оказалось, что он более чем реален.

Ольга СЕДАКОВА

ТРИ ВСТУПЛЕНИЯ К ПОЭМЕ «ТРИСТАН И ИЗОЛЬДА»

1
Послушайте, добрые люди,
повесть о смерти и любви.
Послушайте, кто хочет,
ведь это у всех в крови.

Ведь сердце, как хлеба, ищет
и так благодарят,
когда кто-то убит,
и кто-то забыт,
и кто-то один, как мы.

8. ISSN 0235—7941. Філософ. і соціол. думка. 1989. № 9

Монашеское платье
сошьем себе из тьмы.
Холодной воды попросим
и северной зимы:
она прекрасна, как топаз,
но с трещиной внутри —
как белый топаз у самых глаз,
когда сидят, облокотясь,
и глядят на фонари.

Судьба похожа на судьбу
и больше ни на что:
ни на глядящую к нам даль,
ни на щит, ни на рог, ни на Грааль,
ни на то, что у ворот.
И кто это знает, тому не жаль,
что свет, как снег, пройдет.
О будь кем хочешь, душа моя,
но милосердна будь.
Мы здесь с котомкой бытия
у выхода медлим — и вижу я,
что всем ужасен путь.

Тебе понравятся они
и весь рассказ о них.
Быть может, нас и нет давно,
но как вода вымывает дно,
так мы, говоря, говорим одно:
послушайте живых!

Когда я начинаю речь,
мне кажется, я ловлю
одежды уходящей край
и кажется, я, говорю: прощай,
не вспоминай меня, но знай,
что я, как все, люблю.

И если это только тлен,
и если это в аду —
я на коленях у колен
стою и глаз не сведу.

И если дальше говорить,
глаза закрыть, и слова забыть
и руки разжать в уме —
одежда будет говорить,
как кровь моя во мне.

Я буду лгать, но не обрывай.
Я ведь знаю, что со мной.
Я знаю, что руки мои в крови
и сердце под землей.

Но свет, который мне светом был,
и третий свет надо мной носил
в стране небытия,
был жизнью моей, и правдой был,
и больше мной, чем я.

II

Где кто-то идет — там кто-то глядит
и думает о нем.
И этот взгляд, как дупло открыт,
и в том дупле свеча горит
и стоит подводный дом.

А кто решил, что он один,
тот не знает ничего.
Он сам себе не господин.
И довольно про него.

Но странно, что поступок
уходит в глубину

и там живет, как Ланцелот,
и слышит, что время над ним ведет
невысокую волну.

Не знаю, кто меня смущал,
и чья во мне вина —
но жизнь коротка, но жизнь, мой друг —
стеклянный подарок, упавший из рук,
а смерть длинна, как все вокруг,
а смерть длинна, длинна.

Одна вода у нее впереди,
и тысячу раз мне жаль,
что она должна и должна идти,
как будто сама не даль.
И радость ей по пояс,
по щиколотку печаль.

Когда я засыпаю,
свой голос слышу я:
одна свеча в твоей руке,
любимая моя! —

Одна свеча в ее руке,
повернутая вниз —
как будто подняли глаза
и молча разошлись.

III

Я северную арфу
последний раз возьму
и музыку слепую,
прощаясь, обниму:
я так любила этот лад,
этот свет, влюбленный в тьму.

Ничто не кончится собой,
как говорила ты:
ни злом, ни ядом, ни клеветой,
ни раной, к сердцу привитой,
ни даже смертью молодой,
перекрестившей над собой
цветущие кусты.

Темны твои рассказы,
но вспыхивают вдруг,
как тысяча цветных камней
на тысяче гибких рук.

И видишь: никого вокруг
и только свет вокруг.

Попросим же, чтобы и нам
стоять, как свет кругом,
и будем строить дом из слез
о том, что сделать нам пришлось
и вспоминать потом.

А ты иди, Господь с тобой,
ты ешь свой хлеб, свой путь земной —
неизвестно куда, но прочь.
И луг тяжелый и цветной
за тобой задвигает ночь.

И если нас судьба вручит
несчастнейшей звезде —
дух веет, где захочет,
а мы живем везде.

СТАНСЫ НА СМЕРТЬ КОТЕНКА

1

Что делает он там, где нет его?
Где вечным лизнем льется существо,
как бедный плащик, обмывая прах
в случайных складках на моих руках,
не менее случайных. Разве сон
переживает душу, как озон
свою грозу, — и говорит о ней
умней и тише, тише и умней.

2

Тогда крути, Фортуна, колесо —
тень мнимости, Сатурново кольцо,
тарелку у жонглера на шесте
в обворожившей сердце пустоте.
Но даже на тарелке пылевой,
где каждый обратится в призрак свой,
мы будем ждать в земле из ничего,
прижав к груди больное существо.

3

Больное, ибо смерть — болезнь ума,
не более. Болезнь и эта тьма,
в которую он смотрит, прям и нем,
Бог знает где, Бог знает перед кем.
На твой точильный круг, на быстрый шум —
исчезновенье! — пусть наложит ум
свой нож тупой: и искры засвистят,
и образцы бессмертные взлетят.

4

Вращаясь, как Сатурново кольцо...
О, горе! кто кому глядел в лицо?
Кто знал кого? К тому, что за спиной,
оглянется — и образ соляной
останется. Мужайся, жизнь моя,
мы убегаем из небытия
огромной лентой, выющимся шнуром,
гуськом предвечным над защитным рвом.

5

Но если бы с обидой или злом
они являлись! Колотым стеклом
кидая нам в глаза — и в тот же миг
живые слезы вымывали их!

Ach wie n!chtig, ach wie fl!chtig...

Ну, поднимись. Лежать в уме ничком
немыслимо, держаться ни на чем,
не быть ничем, крошиться, как слюда,
катиться, как шеольская вода...

6

Галактика? котенок? водопад?
рассыпанный и распыленный клад?
Но что-то там болеет. Бедный путь,
как ящерка, мелькнувший где-нибудь —
среди камней, быть может, мировых,
бесценных, славных... Только что нам
в них?

И нужен облик, видимый, как снег.
Он колыбель, качающая всех.

7

Живое живо в глубочайшем сне,
в забвении, в рассеянье, на дне
какого-то челна: не дух, не плоть,
но вся кудель чудес твоих, Господь.
Оно признание, собеседник Твой.
Оно — сознанья ливень проливной.
Под шум воды на крышах шумовых
оно заснуло на руках Твоих.

8

Грядущее — как степь, как решето.
Не бойся и не жалуйся: ничто,
здесь все равно не будет больше слез.
Все остальное пусто, как мороз
арктический. А он себя сомкнул
и холмик смерти быстро обогнул —
и побежал, словно увидел цель...
И в эту шерсть уходит взгляд, как в щель.

9

И все пройдет. И все летит, как снег, —
изнанка зренья, оболочка век,
пустого сновиденья вещество
или измученное существо —
неважно. Все уйдет из рук моих
по образам и по ступеням их,
все катится, как некий темный шар,
разматывая и меня и пожар.

ПРИМЕЧАНИЯ.

Стансы посвящены котенку Шурику, умер трех месяцев от роду, родился зимой и не дожил до весны. Черный с белой грудкой.

Образ соляной — жена Лота.

Кудель чудес — не вытянутая в нитку судьба (за ней образ парок). Вообще основной образ этих стансов — вращение: веретена, точильного круга, колеса фортуны, разматываемого клубка.

Эпиграф: «Ах, как ничтожно, Ах, как быстротечно», — не знаю чьи слова, хорал Баха.

Имени пожар — вспомните: «огонь, сведенный на землю» — «и как томится душа, пока она разгорится».

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ КОМУНІСТИЧНОГО ВИХОВАННЯ В УМОВАХ ПЕРЕБУДОВИ

19—20 жовтня 1988 року в Києві відбулася республіканська науково-практична конференція «Актуальні питання комуністичного виховання в умовах перебудови», організована Секцією суспільних наук АН УРСР, Інститутом філософії АН УРСР, Українськими відділеннями ФТ і СА СРСР, Товариством «Знання» УРСР. У роботі конференції взяли участь понад 200 вчених з Москви, Ленінграда, Мінська, Архангельська, Благовещенська, багатьох міст України. Злободенні проблеми теорії і практики виховання розглядалися з точки зору різних наук — філософії, психології, соціології, історії, етики, естетики, мистецтвознавства.

Учасники конференції прагнули не лише з'ясувати, в чому полягали хибі попередніх теоретико-методологічних настанов у галузі виховання, а й виявити провідні детермінанти сучасного виховного процесу, віднайти оптимальні засоби і способи його вдосконалення. Нині саме життя диктує потребу критичного перегляду спрощених систем виховання, формальних прийомів і повчань, широко вживаних в роки застою. На часі серйозні методологічні питання: в чому належить вбачати смисл особливого типу виховної діяльності — «комуністичного виховання», кого і як потрібно виховувати, на які принципи спирати виховну роботу.

Загальна стурбованість станом справ у сфері суспільного виховання на сучасному етапі визначила характер обговорення проблем на пленарному засіданні і під час роботи трьох секцій. У доповідях В. С. Пазенка і О. С. Онищенко (Київ) розглянуто питання про формування соціально зрілої, цивілізованої особистості, визначення шляхів і перспектив духовного оновлення соціалістичного суспільства. М. О. Шульга (Київ) спинився на актуальних проблемах міжнародних відносин, інтернаціонального і патріотичного виховання.

Грунтовні теоретичні роздуми щодо світоглядних принципів перебудови мислення виклав В. Г. Табачковський (Київ). На його думку, деформації в соціально-політич-

ному і духовному житті нашого суспільства в застійний період надто деструктивно позначилися на формуванні світоглядних уявлень — насамперед у молоді, яка вирізняється надзвичайною «чутливістю» і нетерпимістю до будь-яких фальшу, облуди, святенництва. Опікунське намагання «оберігти» молодь від помилок обернулося «оберіганням» її від самостійності, ініціативи, відповідальності. Такий підхід виявлявся в тому, що світогляд визнавали за деякий духовний монумент, який несе здебільшого соціально-охоронне, регламентаційне навантаження. Звідси — утопізм абстрактних уявлень про людину майбутнього («нову людину»), зорієнтованих переважно на формування особистості зовнішнім впливом, а не через саморозвиток в процесі самодіяльності.

У доповіді К. П. Шудрі (Київ) було проаналізовано, як деформації соціалістичного суспільства вплинули на виховний процес, підано критику теорію «тотального» виховання, абстрактно-просвітницькі підходи, фетишизацію однобічного впливу вихователів на практично-поведінкові орієнтири вихованців. На думку доповідача, все це призводило до казенно-формалізованих виховних заходів, інструментально-нормативного, прагматичного підходу, орієнтації на виховання конформіста і функціонера, пристосованого до адміністративно-бюрократичної системи. Наспіле теоретичне завдання — розроблення загальнофілософської теорії виховання, яка розкрила б закономірності суспільного виховання і самовиховання особистості. Головною метою виховання мусить бути спів-творення особистості, спонукання її до саморозвитку і самовдосконалення.

Критичний аналіз концепції «тотального» виховання далі розвинув у своїй доповіді В. А. Малахов (Київ), котрий показав, що суть її полягає в смисловому зближенні понять «виховання» і «формування», у визнанні «вихованця» лишень за об'єкт педагогічного впливу. Практика, однак, засвідчує неспроможність цих тез. Неморально і нереалістично намагатися «сформувати» індивідуальність, ти-

снучи на неї. Нагальнішим завданням є такий розвиток її внутрішнього світу, за якого зв'язок власної долі з перспективами духовного збагачення загальнолюдським досвідом став би їй природною життєвою потребою.

Виховання народу, відзначив М. О. Булатов (Київ), не обмежується «вихованням трудящих», а вбирає ще й перевиховання велетенського (понад 18 млн. людей) адміністративного апарату, який тяжіє над ними і традиційно вважається «вихователем», хоча саме він є головною гальмівною силою перебудови. Успіх перебудови залежить і від того, наскільки буде усунено поділ суспільства на «вихователів» (котрі, за Марксом, самі мусять бути виховані) і «вихованців», якою мірою нові форми діяльності сприятимуть самодіяльності народу, дадуть простір виявленню і формуванню його гуманістичних інтересів, ініціативності й соціальної активності.

Жаючий інтерес збудило обговорення можливостей і перспектив індивідуального підходу в процесі виховної діяльності. Є. К. Бистрицький (Київ), В. С. Мулява (Вінниця), В. В. Лапичський, О. Д. Лапичка (Ленінград), Л. В. Никанорова (Київ), котрі виступили з цього питання, звернули увагу на однобічність поширених концепцій «масового» впливу на особистість, пасивності вихованця. Домінантою у вихованні має бути установка на активну діяльність самої особистості, її індивідуальний розвиток, продуктивне оволодіння духовними багатствами суспільства. Багато важить в умовах перебудови, як підкреслив В. С. Мулява, забезпечення суспільних умов для подолання соціального страху, який стоїть на заваді самореалізації і повноті розвитку особистості.

До завдань суспільного виховання безпосередньо належать, як було показано у виступах Є. І. Андросова, М. Ю. Зелінського, В. П. Загороднюка, Ю. А. Іщенко (Київ), А. В. Місуна (Дніпропетровськ), О. С. Кирилюка (Одеса), формування принципів нового мислення, прогностичних орієнтацій, смисложиттєвих цінностей. Система жорсткої детермінації поведінки «з обов'язку», усталеної в застійні роки, поступається місцем «поведінці на вибір», і це значно актуалізує потребу в розпізнанні найдоцільніших варіантів просування до мети. Труднощі сучасного виховного процесу, відзначив Є. І. Андросов, ще збільшують адміністративно-командні методи управління духовними процесами, нерозвиненість діалектичної культури мислення.

Філософська наука, як відзначили В. С. Горський, Б. В. Попов, К. П. Шудря (Київ), ще надто нерішуче висвітлює антино-

мії теорії і практики культурно-історичного виховання, розвитку національної самосвідомості. Культурно-історичними традиціями і цінностями народів, на думку Б. В. Попова, послуговуються у виховному процесі фрагментарно і неконцептуально. Таке ставлення до найважливішого компонента культурної спадщини позбавляє комуністичне виховання належної ґрунтовності і системності.

Пильної теоретичної уваги потребує нині цілість виховного процесу. У виступі В. К. Хорошилової (Київ) містився методологічний аналіз розвитку і єдності відносин соціальності у філо- та онтогенезі як культурно-історичної передумови і результату виховної діяльності. Доповіди І. Ф. Надольного, В. П. Андрущенка і Ю. В. Осичнюка (Київ) було присвячено розкриттю структури моральності свідомості, визначенню способів ідеологічного і культуротворчого виховного впливу. О. О. Ткаченко (Бердянськ) розглянув нові форми атеїстичного виховання в умовах перебудови.

Комплексний підхід до виховання завбачає різноманітний і гармонійний розвиток особистості. Про специфічні форми виявлення естетичного у системі комуністичного виховання йшлося в доповіді В. О. Салеева (Мінськ). Одним із шляхів естетичного формування особистості школяра, на думку Н. Є. Миропольської (Київ), може бути організація процесу естетичного споглядання. Роль художньої спадщини у вихованні була висвітлена у виступі Н. М. Потапової (Архангельськ). С. І. Грабовський і А. С. Киреев (Київ) зосередили увагу на способах виявлення соціально-прогностичної активності мистецтва, яка сприяє формуванню цілісної особистості, перспектив її життєдіяльності.

З інтересом було вислухано доповіді Д. А. Гущина (Ленінград) і Е. О. Гуріна (Київ), присвячені розкриттю об'єктивних і суб'єктивних чинників, що зумовили загострення проблем виховання молоді. А. К. Бичко (Київ) торкнулася питання про організацію і діяльність неформальних груп молоді. О. В. Звіглянич (Київ) розглянув специфічні засоби ідеологічного впливу на формування світоглядних орієнтацій молоді. Особливу увагу було приділено рефлексивно-критичним і практично-орієнтаційним напрямкам ідеологічної роботи з молоддю за кордоном, пошукові нових форм ідеологічної символіки.

Зацікавлене творче обговорення проблем виховання студентської молоді, гуманізації навчально-виховного процесу у вузах становили доповіді М. Ф. Тарасенка, В. М. Свінцицького, І. В. Бичка, В. Х. Арутюнова, В. Г. Антоненка, Л. О. Сморгжа

(Київ) й виступи М. П. Бузького, Л. М. Михайлюк (Київ), Р. Я. Романенка і В. В. Стреляного (Дніпропетровськ). Як відзначив М. Ф. Тарасенко, вивчення філософії у вищій школі мусить виховувати культуру розумного, творчого мислення, а це передбачає кардинальну зміну вузівських програм і форм викладання. Ф. М. Канак (Київ) відзначив провідні завдання і цілі гуманітаризації технічної освіти. В сучасних умовах перспективною уявляється така перебудова викладання в технічних вузах, яка б завбачала гуманітаризацію всього циклу навчальних дисциплін і введення спецкурсів, факультативів культурологічного спрямування.

Головні питання, розглянуті у виступі Л. В. Сохань (Київ), — яку особистість ми прагнемо сформувати і як зробити виховний вплив результативним. З цього приводу було проаналізовано принципи соціальної справедливості і соціальної рівності, котрі, перетворюючись на факт моральнісної свідомості, сприяють засвоєнню колективістських норм життя, застерігають від соціального егоїзму, стимулюють формування розумної поведінки.

Розглядаючи сукупність чинників, що впливають на особистість впродовж усього періоду її становлення, з-поміж найважливіших Т. С. Воропаєва (Ніжин) виділила чітку громадянську позицію особистості і визначила її як сукупність соціально вироблених відношень особистості до суспільства та її чинників, адекватних прогресивним тенденціям суспільного розвитку.

Варто зауважити, що в педагогічній науці помітно недооцінювали роль самовиховання в розвитку особистості, що призвело до орієнтації школи на заучування громіздкого, часом другорядного матеріалу, не завжди придатного для цілей освіти і виховання. Тому належний взаємозв'язок виховання і самовиховання є неодмінною складовою процесу формування соціально активної творчої особистості. Рівень розвитку самовиховання особистості, як наголошено у доповіді В. О. Лозового (Харків), є одним з показників ефективності і дієвості виховної роботи у колективі.

Ідею вибудови навчання і виховання на підвалинах полігуманітарності (згідно з якою школа має перетворитись на одну з головних ланок соціокультурної наступності у суспільстві), що дає змогу цілеспрямовано формувати фізичну, соціально-політичну і духовну культуру особистості, було подано в доповіді В. О. Рябенка (Київ). Таке саме спрямування мав і виступ С. М. Ставряні (Київ), присвячений аналізу стану сучасної педагогічної науки, котра розглядає розмаїття соціально-

педагогічної дійсності з позицій догматизму однакових.

Природно, система освіти потрібна не лише як ефективна «кузня знань». Важливішим є «виробництво людей», готових до трудового життя. Тому нарівні з проблемами виховання вільнодумної особистості, розвитку індивідуальних здатностей учнів у виступі Л. О. Ази (Київ) порушувалося питання про необхідність докорінної перебудови профорієнтації учнівської і студентської молоді. Аналізуючи формування в учнів СПТУ творчого ставлення до праці, Е. І. Коваленко (Ніжин) підкреслила, що воно становить інтегративну якість особистості, детерміновану сполученням і взаємозумовленістю цілого ряду компонентів: ідейно-моральнісного, мотиваційно-потребового, емоційно-вольового.

Посилення уваги до реального, а не абстрактного, пересічного учня актуалізує проблему духовності особистості, на чому наголосила Н. В. Шелкова (Харків). Можливість виявити ініціативу, незалежність суджень у навчальній діяльності сприяє не лише розвитку у школярів творчого мислення, а й піднесенню рівня їхньої соціальної активності, самостійності, відповідальності, дисциплінованості. Такі питання розглядалися у виступах М. В. Недельської (Благовещенськ), Л. І. Грядунової (Рівне), В. О. Белоусової, В. М. Горєєвої, Т. М. Зелінської, Б. С. Кобзаря (Київ).

Попри неабияку важливість суто шкільного виховання, не можна забувати про взаємодію сім'ї і школи у системі комуністичного виховання. Зокрема, Н. О. Яранцева (Київ) свій виступ сфокусувала на проблемі педагогізації сім'ї. Необхідність співдружності школи, сім'ї і громадських організацій у формуванні світоглядних засад громадянськості учнів підкреслила О. Л. Феоктистова (Київ).

Висвітлення специфіки розвитку особистості вчителя як суб'єкта пропаганди у зв'язку з проблемою добору і навчання педагогічних кадрів було предметом уваги Н. С. Орлової (Київ). Н. В. Карчевська (Стаханов) порушила питання про ефективність застосування комп'ютерів у навчальному процесі. Психологічні особливості оцінювання молоддю змісту наочної агітації розглянула Л. М. Карамушка (Київ). Специфіку виховної роботи з підлітками, які вживають наркотичні препарати, висвітлювала М. Д. Степаненко (Київ).

П. С. Сохань (Київ) спинився на євристичному потенціалі поняття «історична правда», на його методологічній ролі у вихованні громадянських почуттів і свідомості радянсь-

кої людини. І. М. Даньшин і В. Я. Тацій (Харків) розглянули проблеми правового виховання і юридичного всеобучу громадян, особливо підкресливши необхідність покласти край правовому нігілізму відомств. На думку доповідачів, піднесення ефективності виховної функції права залежить насамперед від удосконалення самої законодавчої, правоохоронної і правозастосовної практики.

Питання про вдосконалення виховних функцій політичних і ідеологічних інститутів суспільства дістали відображення у виступі М. І. Михальченка (Київ). Доповідач звернув увагу на елементи формалізму, анонімності, втаємниченості, що збереглися досі; вихід із даної ситуації він вбачає у демократизації суспільного життя, розширенні зон гласності в діяльності політичних та ідеологічних інститутів і піднесенні на цьому ґрунті їх ролі як виховних закладів.

Проблемам психологічних особливостей ідеологічного впливу в структурі комунікації присвятив свій виступ М. Н. Корнев (Київ), котрий показав, що сприйняття ідеологічної інформації здійснюється крізь призму індивідуального досвіду, соціально-психологічних установок, збереження яких може стати бар'єром на шляху соціально цінної інформації. Тому одна з цілей ідеологічного виховання полягає у зруйнуванні стереотипів, що сформувалися в умовах розриву теоретичних і практичних, декларованих і фактичних цінностей.

Проблеми перебудови виховної роботи і піднесення її ефективності на селі були порушені у низці виступів. Так, наприклад, В. І. Шевченко (Чернігів) спинився на формуванні у трудівника сучасного села усвідомлення необхідності науково-технічного прогресу в розвитку економічного потенціалу галузі. Е. К. Самборський (Київ) звернув увагу на діалектику загального і особливого у світогляді сільського трудівника, яка безпосередньо впливає з умов праці і побуту землероба, головним серед яких нині є відчуження людини від землі.

У виступі Є. І. Степанова (Москва) було обґрунтовано тезу, згідно з якою за критерій ефективності комуністичного виховання править наявність у людини сформованих здатностей самостійно, вільно і різнобічно розвивати свої духовні потенції, активно і з максимумом суспільною користю реалізовувати нагромаджений індивідуальний потенціал. Ю. М. Козирев (Москва) же вважає, що мірою такої ефективності є відповідність змісту, організації і кінцевих результатів діяльності безпосередніх учасників виховного процесу актуальній необхідності і перспективі забезпечення повного добробуту та вільного,

гармонійного розвитку всіх членів суспільства.

О. М. Ковтун (Київ) звернув увагу на актуальність застосування діалектичного методу в професійній і громадській роботі, підкресливши, що проблеми трудової моралі неможливо оцінювати поза межами соціального престижу праці як такої.

Складні проблеми перебудови виховного процесу розв'язує школа. Цілий спектр пов'язаних із цим питань оглянув у своєму виступі Л. М. Сиднев (Кривий Ріг), котрий висловив низку критичних зауваг на адресу шкільної реформи. Л. Є. Шкляр (Київ) на конкретних прикладах показав, що застосування командно-адміністративних методів у сфері виховання фактично перетворило її на систему маніпулювання суспільною свідомістю, виробництва «людини-гвинтика».

Тему гуманізації цілей і засобів виховання далі розвинув у своїй доповіді В. В. Танчер (Київ). Глобалізація людського впливу на зовнішнє середовище, що має як об'єктивний, так і суб'єктивний характер, потребує більшої гуманізації чинників виховного впливу на людину, піднесення ролі й значення морально-світоглядних орієнтирів її практичної життєдіяльності.

І. О. Уледова (Москва) підкреслила, що явище моральної деформації не варто розглядати лише як наслідок нерозвиненої моральнісної свідомості особистості. Це явище — насамперед наслідок деформації економічних суспільних відносин, яка спричинила порушення моральнісних норм в суспільстві.

У виступі М. М. Мокляка (Київ) проблема виховання розглядалася в контексті соціальних відносин як найважливіша складова системи суспільного виробництва. Багато які труднощі і суперечності у реалізації виховного потенціалу комуністичного ідеалу, вважає доповідач, пов'язані з недостатньою розробленістю теорії соціальних суб'єктів.

Обговорення доповідей і виступів мало дискусійний характер. У його процесі було висловлено критичні зауваження, конструктивні ідеї, сформульовано конкретні пропозиції. Так, А. О. Лузан (Слов'янськ) звернув увагу на те, що якісні зміни політичного життя суспільства — умова перебудови системи ідейно-політичного виховання. У повідомленні О. В. Чернова (Хмельницький) порушувалася проблема дискусійних клубів, їх ролі у вихованні політичної культури студентської молоді. Специфіка реалізації ідеологічних цінностей соціалізму в умовах нового політичного мислення дістала відображення в повідомленні М. В. Жука (Суми), котрий вважає, що гарантія ефективності ідейно-політичного впливу партії на маси — узгодженість теоретичних

і соціально-психологічних основ ідеологічного виховання. Цю тему розвинула Н. Г. Джинджарадзе (Київ), порушивши проблему політичного інформування молоді.

В. І. Бондарчук (Хмельницький) показав роль і значення соціалістичної обрядовості в удосконаленні патріотичного і інтернаціонального виховання трудящих. В. Я. Филимоненко (Ворошиловград) відзначив недостатню практичну віддачу багатьох теоретичних розробок, що позначається на рівні і якості військово-патріотичного виховання молоді. І. І. Андрусак (Ужгород) підкреслив кончу потребу подолання інерції та стереотипів у підході до інтернаціонального виховання. Особливо це стосується помилкового переконання, нібито радянська дійсність автоматично виховує якості патріота й інтернаціоналіста.

У повідомленні В. С. Казакова (Бердянськ) зауважено необхідність активно послуговуватися революційними і трудовими традиціями у ділі виховання громадянських і соціально-творчих якостей людини.

У низці повідомлень було порушено соціально-економічні аспекти виховання, висловлено ідеї щодо його оптимізації. І. С. Цимбрикевич (Івано-Франківськ) вів річ про гуманізацію поняття «людський фактор» в умовах економічної реформи.

Специфіку виховних засобів керівника трудового колективу виділив І. В. Буров (Київ). О. І. Андрусенко (Харків) показала поглиблення протиріччя між потребою суспільства у посиленні виховного впливу і труднощами в його реалізації у межах трудового колективу, що багато в чому зумовлене засилам командно-адміністративних методів, які

гальмують розвиток самоуправління. У повідомленні П. І. Вишняка (Київ) відзначено тенденцію посилення взаємодії політичної й економічної свідомості у ході перебудови.

І. В. Мартинюк (Київ) проаналізував проблему трудового виховання студентів. Розглядаючи виховання як двоєдиний процес цілеспрямованого і стихійного впливу на особистість, він показав, що найефективніший шлях становлення майбутнього фахівця — забезпечення неперервності процесу освіти і трудової діяльності. Питання про особливості виховання молоді у технічному вузі порушив у своєму повідомленні М. М. Одарченко (Львів), котрий піддав критиці технократичні установки освіти. І. В. Степаненко (Київ) звернула увагу на нерозробленість суспільного ідеалу, що подекуди спричинює втечу або в мрійливість та утопії, або у сумніви і скептицизм. Повідомлення В. І. Джелалі (Київ) було спробою обґрунтувати тезу, згідно з якою засадою комуністичного виховання є тільки комуністична діяльність. Він так само висловив ідею, що джерелом згуртування людей навколо цінності «комуністичної праці» може стати система ЗАНІ (збереження й активізації нових ідей), розроблена в Інституті кіберетики АН УРСР і УкрНДІНТІ Держплану УРСР.

Отже, виступи і повідомлення учасників конференції засвідчили розмаїття підходів до комуністичного виховання. Під час дискусії було окреслено вузлові проблеми і визначено перспективи перебудови теорії і практики системи комуністичного виховання загалом.

К. П. ШУДРЯ,
Л. О. АЗА, Л. Є. ШКЛЯР

ПРЕМІЯ КАРЛУ ПОППЕРУ

Каталанська міжнародна премія присуджена 2 травня цього року австро-англійському філософові Карлу Раймунду Попперу. Премія, яку під егідою Генералітату (парламенту) Каталонії встановив щойно створений Каталанський інститут середземноморських досліджень, дорівнює 100 000 доларів і прирівнюється стосовно цього до Нобелівської. Нею нагороджуються особи, які зробили великий внесок в розвиток культурних, наукових і людських цінностей в усьому світі.

При одержанні премії, яке відбулося 24 травня, старий мислитель виголосив промову «Диво Афін і походження афінської демократії».

мічні, з Віденським гуртком і перший його теоретичний твір — «Логіка наукового дослідження» (1934). В 1937 р. учений залишив Австрію і поселився у Новій Зеландії, де працював викладачем Кентерберійського коледжу. Окупація Австрії нацистами викликала в нього потяг до політичної філософії, наслідком чого стала критика марксизму, нацизму і всіх інших соціальних доктрин, які ґрунтуються на детермінізмі, що, на його думку, призводить до тоталітаризму. Дві книги — «Відкрите суспільство і його вороги» (1950) і «Злиденність історизму» (1957) — містять виклад його принципів лібералізму, гуманізму і антидогматизму.

Наприкінці другої світової війни К. Поппер ухвалив пропозицію Лондонської школи економічних і політичних наук про доцентуру і 1949 р. був визнаний викладачем логіки і наукової методології в цьому центрі. Як викладач Поппер вплинув на кілька поколінь мислителів, економістів і науковців: тут же він розробив свою філософію науки. Основним твором цього періоду є «Пропозиції і заперечення: зростання наукового знання» (1969).

Після виходу на пенсію 1969 року він продовжує жити в Англії і випускати інтелектуальну продукцію; такі, наприклад, твори, як «Об'єктивне знання: еволюційне наближення» (1972), «Я і його мозок» (1978) — книга написана у співавторстві з неврологом Джоном Екклесом. На початку цього десятиріччя надруковано три томи його невиданих раніше творів, зібраних під назвою «Постскрипtum», де він захищає свої тези про реалізм, індетермінізм і об'єктивізм і розвиває свою інтерпретацію ймовірності.

Жюрі премії, до складу якого входять такі відомі особистості, як марокканський романіст Тахар Бен Джеллум, туніський економіст і соціолог М. Н. Будгіба, антрополог Хуліо Каро Бароха, французькі історик Жорж Дюбі та соціолог Едгар Морін, економіст Ендрю Мас, директор ЮНЕСКО Федеріко Майор Сарагоса, ізраїльський романіст Амос Оз, італійський письменник Леонардо Шаша, історик Хью Томас, італо-швейцарський фізик Антоніо Зікікі, 16 голосами з 18 присудили премію К. Попперу. Вчений, що прибув до Барселони для одержання премії, висловлюючи свою радість з приводу нагороди, визнав, однак, себе людиною, яка просто присвятила себе «розгляду конкретних проблем».

Карл Поппер — особа стримана, якій дуже незручно говорити загальниками перед великою аудиторією. У свої 87 років він має обличчя, риси якого, глибоко викарбовані, нагадують маску мислителя. Його глухота, яку видає аудіофон, що по-зрадницькому вибли-

скає в одному з його славновісних великих вух, контрастує з ясно-блакитним проникливим поглядом.

«Набагато важче зустріти гарне запитання, ніж гарну відповідь», — каже філософ, якому вже набридли питання, які лежать за межами його професійних інтересів, що їх звичайно задають кожній відомій особі. Водночас Поппер відзначає, що філософія стає мало популярною, бо більшість філософів «вірять у традицію, а не у розуміння». «Люди говорять, щоб вразити, — каже він, — а не щоб висловити свої ідеї, а це треба робити у ясний і точний спосіб».

Поппер не вірить, що можливо визначити філософію взагалі або, скажімо, його філософію; бо «це нікуди не веде», пояснює мислитель. Що ж до демократії, то К. Поппер вважає, що «ніяка форма правління не є цілком задовільною, і демократія всього-на-всього менш погана, ніж панування правлячих класів; існує занадто багато людей з занадто великою кількістю інтересів».

Різні філософи, з якими з приводу цієї премії консультувалась газета «Паїс», висловили однастайність щодо того, що Каталанська міжнародна премія своїм вибором «нагородила сама себе».

Проте Еугеніо Тріас заявив: «Поппер є мислителем, котрий викликає захоплення у правих, про що свідчить милування ним Мігеля Бойера чи Маріо Варгаса Льйоси. Гадаю, що він закінчився як філософ і що після «Логіки наукового дослідження» він не написав нічого, що можна було б визнати творчим. Якщо його критика Маркса може здатися мені справедливою, то дослідження Платона і Гегеля помилкові. Що стосується премії, вважаю, що вона не що інше, як чіпляння ще однієї медалі особі, яка вже не має що сказати». А, наприклад, Арройо лише: «Кажуть, що «Відкрите суспільство і його вороги» є типовим текстом холодної війни. Ті, хто так прочитав цей твір, захоплюються нападками на концепції Маркса, але залишають поза увагою те, що німецький мислитель в цьому творі створює трилогію з двома іншими авторами: Платоном і Гегелем. Подібне звинувачення, якщо така думка може бути названа звинувачувальною, з більшою відповідністю може бути застосоване до «Злиденності історизму», твору, де Поппер вигадує приватний марксизм, щоб легше покінчити з ним. Якщо він, як він сам неодноразово казав, був марксистом і протягом 30-х років належав в Австрії до комуністичної партії, то немає смислу сумніватися в тому, що Поппер добре обізнаний з творчістю Маркса. Але водночас ясно, що він не застосовує цієї обізнаності

справно, коли жонглює марксизмом: визначаючи його привидом історизму за одних умов, і детермінізму — за інших.

Незважаючи на те, що Поппер наполягає на помилковості уявлень про соціальну детермінацію ідей, в його власних творах не важко зустріти міркування подібного типу. І все ж чисте й просте глупство не властиве авторіві найкращої із того, що було зроблено до-сі, критики концепцій марксизму».

Хорхе Вагенсберг, спеціаліст з філософії науки, вважає: «Премії завжди нагороджують самі себе. Я вважаю Поппера одним з най-полемічніших сучасних філософів, але коли хтось грає зорю, це завжди викликає реакцію. Його праця в галузі епістемології мені здається особливо визначною. Взагалі я вважаю позитивним те, що було нагороджене чисте мислення». А от, скажімо, професор філософії Йосип Марія Террікабрас відзначає: «...незалежно від того, що цієї премії удостоєний Поппер, я не думаю, що прямо нагородили філософа. Не знаю підстав вибору, але мені

не здається, що його мислення має якусь особливе відношення до Каталонії».

Якщо вірити членові журі Балтазару Порселю, взагалі важко зрозуміти, що саме нагородив Генералітат. Судячи з того, що говорилося у промові Поппера з приводу премії, він є критичним раціоналістом, а не філософом науки, бо прочитав лекцію, найкраще оплачену, починаючи з тих часів, коли софістам спала на думку геніальна ідея брати гроші за говоріння.

Але як вважає Франсеск Арройо, «справа має свою логіку. В партії, що сьогодні править в Каталонії, є багато ренегатів (кажучи словами Ісаака Дойчера), що перейшли від інтернаціоналістського комунізму і млявого членства або салонного анархізму до палкого захисту каталанського націоналізму, вживаючи, не завжди влучно, давні аргументи Поппера для захисту своїх нових тез».

ЗА МАТЕРІАЛАМИ ГАЗЕТИ «ПАІС»
(3.05.89; 24.05.89; 25.05.89)
підготував Б. В. КЛИМЕНКО

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» У 1989 Р. ВИПУСКАЄ У СВІТ КНИГУ:

Кухарь В. П., Зайцев И. Д., Сухоруков Г. А. ЭКОТЕХНОЛОГИЯ: ОПТИМИЗАЦИЯ ТЕХНОЛОГИИ ПРОИЗВОДСТВА И ПРИРОДОПОЛЬЗОВАНИЯ.— 20 л.— 4 р. 40 к.— План 1989 г. № 174 (IV кв.).

У монографії розглянуто проблеми, концепції та основні напрями узгодженого розвитку виробничих і природоохоронних технологічних комплексів. Розроблено основні оптимізації розвитку таких комплексів. Запропоновано розв'язання складних завдань побудови промислових виробництв, а також складних систем обробки та утилізації відходів, включаючи міжгалузеві системи. Запропонована монографія є першою працею, де проблеми оптимального розвитку виробництва і охорони навколишнього середовища розглянуто з єдиних позицій, в межах єдиної системи моделей оптимізації розвитку технології виробництва і охорони навколишнього середовища. Для наукових та інженерно-технічних працівників, які займаються розробкою складних технологічних систем виробництва і обробки відходів, нових технологій виробництва, а також для спеціалістів, що провадять розробку програм, планів і проектів розвитку виробничих і природоохоронних комплексів.

ПРО КНИГИ

Марксистско-ленинская философия

Под ред. В. Н. Сагатовского и И. А. Мороза

Киев: Вища шк., 1988.— 439 с.

Демократизація навчального процесу у вузах, що накреслилася нині, розширила можливості вузівських педагогів у справі вдосконалення філософської освіти майбутніх фахівців. Це виявляється в наданні викладачеві права на творчість не лише в його безпосередній педагогічній діяльності, а також у реалізації нагромадженого методичного досвіду і теоретичних знань у підготовці різної навчальної літератури.

Рецензована праця становить один із таких учбових посібників. Він підготовлений з ініціативи Мінвузу УРСР за участю професорів, завідувачих кафедрами філософії університетів та інших вузів України, що мають великий досвід педагогічної, науково-дослідницької роботи. Завдяки цьому книга відзначається нетрадиційним викладом навчального матеріалу. Так, у ряді тем (т. 1, 2, 8, 9, 14, 20, 21, 23) подано схеми, які полегшують сприйняття тексту. Контрольні запитання і завдання, якими завершується кожна тема, концентруючи увагу на основних моментах розгляду проблеми, орієнтують і на самостійний, творчий підхід до її розкриття.

Відзначимо уміння деяких авторів вести діалог з читачем і завершувати виклад питань коротким висновком, який спрямовує на перехід до дальшого висвітлення проблеми (наприклад, т. 1, 5, 8, 10, 12). Такий прийом, безперечно, стимулює думки, сприяє формуванню культури мислення.

Звертає на себе увагу також незвичний стиль подачі матеріалу, який в окремих розділах близький до теоретичних статей (т. 2, 23). Можливо, послуговування різними прийомами і стилями в межах єдиного учбового посібника доречно. Однак при цьому треба враховувати і специфіку вузів, і різний рівень підготовки тих, кому адресований підручник.

Практика роботи у вузі переконує в тому, що загальна ерудиція студентів, їхня здатність і готовність сприймати досить складний курс філософії мають враховуватися як у безпосередньому навчальному процесі, так і в ході написання учбових посібників.

В умовах, коли пріоритетною формою навчання стає самостійна робота, курс лекцій повинен мати чітко виражені методичні основи. Характерною рисою лекцій є те, що вони пов'язані одна з одною як складові процесу поступового поглиблення знань. Це передбачає наявність у тексті висновків, узагальнень, логічних переходів від питання до питання і від теми до теми. В зазначеній книзі цей момент недостатньо виражений. Мабуть, тут виявилася одна зі складностей колективної праці.

У деяких темах-лекціях потребує доповнення і уточнення категоріальний апарат. Так, скажімо, розкриваючи механізм дії закону єдності і боротьби протилежностей, доцільно по-слуговуватися і категорією тотожності; аналіз суб'єктивних передумов соціальної революції буде повніший, якщо конкретизувати поняття «суб'єктивні умови» і «суб'єктивний фактор»; у темі, присвяченій проблемі людини у марксистсько-ленінській філософії, варто б приділити більше уваги так званому людському фактору, який у літературі тлумачиться по-різному.

На мій погляд, є виправданим і стислий, конспективний виклад у курсі лекцій теми «Діалектика як вчення про загальний зв'язок і розвиток» (с. 121—127).

На жаль, у тексті трапляються ще фразеолозми як відгомін пафосу минулих років; поряд із нетрадиційними підходами є такий виклад питань, що створюється враження спроби створити нову конструкцію із застарілого матеріалу.

Зазначаючи деякі огріхи праці, звернемо увагу на те, що вона була написана у надто стислі строки. Крім того, після її підготовки до друку минув лише рік, який підготував чимало змін. І очевидно, вже сьогодні автори викладали б ряд питань дещо інакше. Про це свідчить подана видавництвом передмова: «...курс лекцій є спробою заповнити існуючу прогалину в навчальній літературі, і його треба розглядати як тимчасовий, перехідний посібник. Поряд з новим підходом у викладі програмного матеріалу в лекціях є спірні і

недостатньо розроблені питання. І це зрозуміло. Сьогодні вчені проводять дискусії з актуальних проблем суспільного розвитку, переглядають чимало положень, які нещодавно здавалися усталеними, виробляють нові тлумачення понять і категорій. Ось чому в курсі лекцій окремі теми, поняття і формулювання подано в авторській редакції, і він призначений для широкої апробації в навчальному процесі. Це видання не претендує на вичерпний узагальнений виклад даного предмета...»

Виходячи з таких позицій до рецензованої праці, можна твердити, що спроба вдалася.

В. Ю. Боров, А. В. Коваленко

Культура и массовая коммуникация

М.: Наука, 1986.— 304 с.

Як видно із назви, монографія, що рецензується, присвячена дослідженню взаємозв'язку культури і масової комунікації. Її автори мали на меті проаналізувати логіку історичного розвитку способів комунікації і культурогенезу, показати соціально-культурну спрямованість засобів масової комунікації та їх роль в успадкуванні культури. Це зумовило композицію монографії: її перший розділ присвячено методологічним питанням дослідження культури і масової комунікації, другий — комунікативному процесу і його структурі, третій — культурі та її успадкуванню, четвертий — історичному розвитку засобів комунікації, п'ятий — засобам масової комунікації і сучасній художній культурі; в «додатку» опубліковано переклад нової праці відомого французького дослідника А. Моля, органічно пов'язаної зі змістом даної монографії.

Спеціальний інтерес до проблем комунікації, як справедливо зазначають автори, виник у ХХ ст. з появою нових засобів масової комунікації. Водночас посилювся інтерес до проблем культури, рефлексія над якими спричинила народження «філософії культури». Саме в межах цього спрямування філософської думки розпочалося розроблення методологічних проблем, пов'язаних із способами трансляції та ретрансляції культури, в тому числі і за допомогою засобів масової комунікації.

На думку авторів, можливі принаймні два підходи в дослідженні даної проблеми. Один із них вивчає засоби масової комунікації як знакові системи, за допомогою яких здійсню-

ється процес спілкування. Перспективнішим видається другий напрям дослідження, коли у засобах масової комунікації виділяється саме комунікативна їх специфіка — як механізму успадкування продуктів культури. Такий підхід дає змогу зрозуміти не тільки те, за допомогою яких засобів і форм здійснюється синхронна масова комунікація у рамках відповідного культурного контексту, а й комунікативні механізми на діяхорному рівні передавання культурних повідомлень. Тут автори вважають за потрібне розрізнати проблему комунікації культур і проблему культури як комунікації. Стосовно першої може йтися про механізм комунікації різних типів культур (наприклад, Сходу і Заходу) або про механізм переосмислення, «перекодування» минулих культур у межах нинішньої. Коли культура аналізується як комунікація, у поле дослідження потрапляють форми трансляції культури від покоління до покоління, що передбачає розгляд засобів масової комунікації крізь призму етапності створення культурою трансляційного механізму.

Особливий інтерес становить дослідження характеру та спрямування впливу засобів масової комунікації на особистість як на суб'єкта і носія культури. Цей вплив залежить від вибору однієї з двох принципових програм: маніпуляційної або формуючої. Перша спрямована на створення маси керованих комунікабельних поодиноких осіб, друга зорієнтована на ідеал гармонійної особистості. Саме врахування соціальних та ідеологічних моментів

Л. Н. МАЛИШКО

процесу комунікації вивело авторів за межі його внутрішньої структури та уможливило розширення канонічної схеми комунікативного процесу Г. Лассуела (хто передає? що? яким каналом? кому? як успішно?) за допомогою питання «з якою метою?» здійснюється акт комунікації. Знання мети дозволяє ефективніше визначити форми та методи передавання інформації, а порівняння очікуваного результату з одержаним дає уявлення про коефіцієнт ідеологічного впливу повідомлення. Автори вважають, що на сучасному етапі вже треба переходити від вивчення формальної структури процесу передавання повідомлень до розроблення змістових моделей теорії масової комунікації. Для цього потрібно подолати протилежність двох підходів до процесу комунікації, що склалися в 40-ві роки ХХ ст., а саме: природничо-технічного (К. Шеннон, Н. Вінер, У. Р. Ешбі та ін.) і науково-гуманітарного (К. Ховланд, А. Ламедейн, Ф. Шеффілд та ін.).

Заслужовує на увагу аналіз взаємозв'язку культури і комунікації. Як слушно зазначають автори, культуру не можна відокремити від тих форм, засобів і способів, через які відбувається акумуляція соціального досвіду. Нагромадження досвіду передбачає його надійне збереження, збагачення та поширення. Тому доцільним є введення авторами поняття культурно-комунікативної системи, котре «характеризує комплекс засобів, способів і форм нагромадження, фіксації, трансляції та поширення культурного арсеналу, реалізує механізм функціонування соціальної (позагенетичної) пам'яті людства» (с. 110). Культурно-комунікативна система інтегрує культуру (арсенал інформації) і масову комунікацію (сукупність засобів, форм і способів її поширення). Масова комунікація складається з таких компонентів: 1) способи матеріального втілення культурної інформації (звукові, вербальні, візуальні, аудіовізуальні); 2) культурно-комунікативні форми опанування культурної спадщини (обряд, свято, гра, мода, дизайн, освіта, тощо); 3) технічні засоби фіксації та трансляції культурної інформації (друкарський верстат, камера-обскура, фонограф, кінематограф та ін.).

Становить інтерес дослідження історичного розвитку способів комунікації. Найсуттєвішим у цьому процесі, як правильно вважають автори, були два якісні стрибки, що визначили зміну парадигми художньої культури. Перший пов'язаний з переходом від усного вираження

думки до її письмової фіксації, другий зумовлений переходом від друкованого тексту до звукового, аудіовізуального вираження художнього образу. Аналізуючи соціальні та технічні причини таких змін у способах і засобах художньої комунікації, автори вміло вводять у контекст дослідження такі категоріальні опозиції культури, як «праве-ліве», «чоловіче-жіноче», «верх-низ», «добро-зло», виявляючи їх роль в історичному розвитку засобів масової комунікації, крім того, вони послуговуються широким культурним матеріалом, зокрема філософією Платона, слов'янською фольклористикою, міфологією Стародавньої Греції, специфікою сучасного кінематографа й телебачення та ін. На базі такого розгляду прогнозується подальший розвиток засобів масової комунікації.

Однією з переваг монографії є органічне поєднання позитивного дослідження проблем із критичним поглядом на сучасні буржуазні концепції культури й комунікації. Предмет критичного аналізу становлять такі популярні на Заході концепції культури і комунікації, як елітарна концепція культури (Ортега-і-Гассет та ін.), теорія «мозаїчної культури» (А. Моль), структуралістські й соціологічні версії виникнення комунікації (К. Леві-Строс, М. Шелер) та інші. До того ж автори демонструють не тільки неабияку обізнаність у цих концепціях, а й уміння послідовно провадити марксистсько-ленінські принципи критики буржуазної філософії.

В цілому позитивно оцінюючи дану монографію, треба вказати й на окремі її недоліки. Так, культура тлумачиться переважно як духовна культура. Тому в поле дослідження потрапили лише її «сталі» форми і процес їх трансляції. Це дещо збіднює розуміння культурогенезу, оскільки виникнення і розвиток історичних типів культури в межах такого тлумачення пояснити неможливо. Монографія тільки виграла б, якби автори спеціально звернулися до аналізу суспільно-історичної практики як основи й рушійної сили розвитку системи «культура — комунікація». Недоліком є також і те, що на сторінках монографії наводиться безліч різних класифікацій, проте аж ніяк не завжди вказано їх підстави.

Загалом книга В. Ю. Борева і О. В. Коваленка робить вагомий внесок у розв'язання важливої та складної проблеми і, сподіваємося, зацікавить читачів.

В. П. ЗАГОРОДНЮК

В. С. Поликарпов**Время и культура**

Харьков: Вища шк., 1987.— 159 с.

Дослідження розпочинається аналізом специфіки соціальної природи часу. Обґрунтовується положення про те, що в культурі час предметується в такому феномені соціального буття, як соціальна пам'ять. На тлі останньої поступово формується історична свідомість. І хоча з виникненням історичної свідомості час набуває нових рис та характеристик, насамперед лінійності і необоротності, проте він містить елементи не тільки фатальної неминучості, а й творчої конструктивності. Завдяки предметній діяльності та соціальній пам'яті світ культури розширюється, а соціальний час не зникає в минулому безслідно, а набуває нових форм репрезентації в символах, мові, пам'ятках та ін.

Певний інтерес становить розділ, де розглядаються «моделі часу» та їх символічне відображення. Підкреслюючи, що уявлення про час визначаються рівнем суспільної практики, автор звертає увагу на роль культурних традицій. Зокрема, цим пояснюється той парадокс, що стародавні греки для розуміння часу послуговувалися просторовими символами, в інших культурах є символи, асоційовані з кольором, пахощами та ін. В цьому небезпідставно вбачають вплив культурно-історичних стереотипів на певні психофізіологічні механізми відображення. Культура впливає на суб'єкта не тільки через загальне, а й через особливе. На жаль, діалектика цього процесу, особливо в контексті проблеми «час і культура», мало досліджувалась після праць Л. С. Виготського і К. Мегрелідзе.

Отже, час об'єктивний за змістом, але суб'єктивний за формою. Суб'єктивний аспект конкретизується наявністю культурно-історичних моделей, серед яких вирізняються дві істотно відмінні — «конкретно-діяльний час» аграрних цивілізацій і «абстрактний час», пов'язаний з виникненням цивілізації міського типу. Проте, на наш погляд, автор дещо поспішно здійснює перехід від архаїчних символів часових моделей до сучасних фізичних гіпотез, які відображають принципово новий тип культури. Його логіка не завжди узгоджується з історичною послідовністю, а тому виникає враження фрагментарності й мозаїчності, а не системності викладу.

Розмірковуючи далі щодо проблеми культурно-історичного «модельовання» часових вимірів, автор наводить чимало цікавих спосте-

режень. Варто звернути увагу на доведення положення про принципову єдність античних і давньоіндійських концепцій, хоча вони мають різні міфологічні форми. Проте дискусійною є думка, нібито ведантійська «карма» — це соціальний час, і поняття карми аналогічне апіорному часові Канта» (с. 25). У першому випадку правильніше було б говорити про перетворену форму соціальності, тому що вся міфологема побудована на принципі космічного універсалізму. Що ж до «апіоризму», то тут наявна формальна, а не фактична тожність. У Канта апіоризм має гносеологічний контекст, а карма — соціально-етичний, онтологічний. І в пошуках інваріантів культурно-історичного процесу не варто нехтувати його конкретно-історичними особливостями, хоча й абсолютизувати їх не слід.

Останній розділ присвячено проблемам власне творчості, пам'яті в їх зв'язку з часовими аспектами культури. Окремо аналізується психологічний підхід до часу, який характеризує таку його властивість, як оборотність: «І хоч «програти» людині своє життя наново не можна, вона може подумки реконструювати попередні ситуації» (с. 84). Звичайно, запропонована автором концепція суб'єктивного часу «мовою» біокібернетики ставить чимало відкритих питань. Час тут означає «швидкість опрацювання даних», а збільшення цієї швидкості фактично ототожнюється з виникненням творчого стану. Тому якщо припустити, що в майбутньому буде створено комп'ютер з оперативністю, яка перевершуватиме людську здатність обчислення, то чи не означатиме це, що творчість людини поступиться перед «творчістю» машини?

Обчислювальна швидкість в опрацюванні інформації — лише один із аспектів творчості, і він аж ніяк не вичерпує складності проблеми. Аналізуючи певні психологічні стани, такі як медитація та подібні до нього, автор веде мову про ефект «зникнення» часу, що дає суб'єктові можливість заглибитись у світ підсвідомості і черпати з нього творчий потенціал, тобто йдеться про способи звільнення від стереотипу, закріпленого культурою і модельованого ритмами часу. Маємо знов-таки спробу звільнити творчість від соціальної пам'яті — арсеналу стереотипізації дій і мислення. Водночас, «поріднюючи» творчий стан і медитацію, що нібито здатні «висмикнути» суб'єкта

з потоку реєстрації реального часу, не варто забувати, що саме творчість є граничною концентрацією соціальності, трансформованою за допомогою свідомості та підсвідомості в реальний процес духовного творення. Виникає враження, що біокібернетичний підхід, сприяючи певному розумінню експериментальних випадків модельовання творчих процесів, не зовсім коректний, коли застосовується до таких явищ соціокультурного значення, як духовна творчість.

Не можна не віддати авторові належне, коли він критично осмислює немарксистські концепції творчості, насамперед ті, котрі пов'язані з традицією психоаналізу.

Беручи за основу психологічну концепцію переживання, пов'язану з ідеєю типології «життєвих світів» Ф. Ю. Василюка, автор створює власну типологію часових модальностей, акцентуючи увагу на життєвому стилі та стилі мислення особистості. Бажано було б надати цій ідеї більшої критичності щодо аналізу реальних життєвих ситуацій. Хоча, безперечно, наведена типологія (с. 91—92) має раціональний зміст, бо визнає можливість свідомого впливу на характер формування творчих якостей людини.

Завершуючи своє дослідження, В. С. Полі-

карпов звертає увагу на творчі досягнення західноєвропейської і східної культури, підкреслює своєрідність художнього мислення представників східного живопису, графіки, поезії та ін. Не обмежуючись звичайною констатацією цього факту, він, зокрема, відзначає роль у цьому явищі «часових ідей», які панують у суспільній свідомості і культурі. Ідея творчої асиміляції концепцій, історично вироблених розвитком східної і західної цивілізації, плідна сама по собі, особливо в наш час, коли яснішають горизонти співробітництва і розв'язання спільних глобальних проблем людства.

Монографія В. С. Полікарпова торкається і багатьох інших проблем, важливих і перспективних для розвитку філософського осмислення світової культури. На жаль, автор не завжди спроможний переконати читача. Тут на заваді стає певна фрагментарність окремих частин книги, тематичні повтори, які, з'являючись впродовж тексту, хай і в різних аспектах, ускладнюють-таки сприймання головної ідеї праці.

Сподіваємося, що рецензована монографія матиме свого читача не тільки поміж філософів-професіоналів, а й поміж істориків, літературознавців, культурологів.

Л. Є. ШКЛЯР

В. И. Мазепа, В. П. Михалев, А. В. Азархин**Культура художника**

Київ: Мистецтво, 1988.— 336 с.

Проблеми, розглядавані в рецензованій книзі, лежать на схрещенні кількох напрямів наукових досліджень — естетики, культурології, мистецтвознавства, психології та ін. Цям і пояснюються багато які труднощі, що виникають під час опису феномена культури художника. Вказуючи на внутрішню суперечливість поняття «культура художника» і різноманітні рівні її детермінації, автори розглядають культуру як чинник, що об'єктивно визначає процес художньої діяльності.

Для художника процес освоєння досягнень у галузі художньої культури стає принциповим моментом його професіонального світоглядного становлення. Велика причетність до людного становлення. Велика причетність до результатів культурного розвитку зумовлює повноцінну творчу діяльність. У зв'язку з цим автори з тривогою говорять про зруйнування волі до культури, яке поширилося серед молоді. Це вже не заперечення «академізму» і

класики, і навіть не нігілізм. Тут дається визна- ки втрата ідеалів, заміна їх псевдоцінностями, які неминуче заводять людину і мистецтво у глухий кут.

У другій частині книги автори переходять до конкретного розгляду механізмів переведення суспільної культури на індивідуальний рівень. Культура художника розкривається через аналіз його способу життя. Такий підхід дозволяє уникнути спрощеного трактування проблеми, яка полягає у тому, що культура художника визначається через художньо-естетичну освіту. Крім інтелектуальної сторони вона включає в себе і практичні аспекти, виявляючись у життєдіяльності художника, в його способі життя. Тому культура художника, як справедливо відзначають автори, скоріше виявляється у втілених формах його власної життєбудови — активної життєвої творчості. Саме тому в книзі вказується на

неправомірність протиставлення творчості художника його реальному життю. Для справжнього художника творчість по суті і є життям, а життя і є творчість (життєтворчість).

Як внутрішній імпульс, що постійно «провокує» художника на творчу діяльність, автори розглядають усвідомлення ним скінченності свого існування — діяльність, яка передбачає гармонізацію відносин особи і суспільства, взаємозв'язок людини і буття. Світоглядний конфлікт художника найчастіше виявляється як неузгодженість ідеалів, сподівань, усталеної системи цінностей і реального стану світу. У процесі творчої діяльності художник, співвідносячи наявний ідеал з реальними світу, обирає власну світоглядну позицію і усуває цю суперечність. У свою чергу, набуті знання про світ і місце людини в ньому є для нього керівництвом до дії в певних реальних ситуаціях. Водночас світоглядні уявлення можуть дістати оцінний характер.

Якщо граничним критерієм сучасної культури вважати гуманізм як світоглядну позицію, то справжня культура художника буде нерозривно пов'язана з утвердженням гуманістичних цінностей та ідеалів, обстоюванням гідності людської особистості, прогресу, протистоянням бездуховності, усьому тому, що обмежує людську свободу. Можна погодитися з авторами книги в тому, що кожний художник, по суті, завжди розв'язує гамлетівське питання — чи скоритися силам, які руйнують ухвалену ним систему цінностей, чи, залишаючись вірним своїм світоглядним уявленням, діяти всупереч зовнішнім обставинам. Відповідь тут немовби зумовлена заздалегідь, незважаючи на існуючу можливість вибору. «Бути культурним» вже з необхідністю означає бути гуманним на ділі, тобто робити світ кращим, здійснювати гуманізм у кожному конкретному вчинку. Лише таким чином відбувається реалізація особи як вільного суб'єкта. Процес художньої творчості і є процесом підпорядкування необхідності потребам людської свободи.

Джерелом і умовою свободи творчості і розвитку культури художника, як вважають автори, є його неповторна індивідуальність. Як унікальна істота, яка володіє певною свободою творчості, художник має можливість відкривати нові грані буття, відображати світ оригінально і незвичайно. Суб'єктивне бачення художника розсуває рамки бачення і сприйняття інших людей, культури загалом. Але унікальність і неповторність, як відомо, аж ніяк не означають утвердження індивідуалізму. Художник, який забуває про те, що його творча індивідуальність є лише своєрідним рупором, що виявляє суспільну суть людини,

про те, що сам він — «дзеркало» для самовизначення людського суспільства, неминуче звертає зі шляху справжньої культури і гуманізму і замикається у шкаралупі індивідуалістично зрозумілої ним суб'єктивності. Його буття і відповідно творчість у такому випадку виступають як щось зовнішнє стосовно культури.

Культура художника, розглянута під таким кутом зору, збігається з культурою людини взагалі. Тому цілком законотвірним продовженням теми, яку розглядають автори, є з'ясування специфічних параметрів, які входять до складу поняття «культура художника». У книзі загострена увага на таланті, натхненні, генії, майстерності інтуїції, фантазії, уяві та інших особливостях і моментах творчого процесу. Треба сказати, що з цих питань як у нашій, так і у зарубіжній літературі, нагромаджено чимало матеріалу. Рецензована праця вигідно відрізняється тим, що в ній кожна з перелічених якостей розглядається не ізольовано, а у зв'язку з культурою художника. Так, наприклад, цілком справедливо відзначається, що немає сенсу говорити про талант взагалі. Талант виявляється у конкретних справах.

Висновки авторів у цій частині книги ґрунтуються на узагальненні широкого емпіричного матеріалу — психологічних дослідженнях, самоаналізі художників та ін. Безперечним достоїнством книги є і критика новітніх немарксистських теорій творчості. Щоправда, не випадає з уваги читача деяка тенденційність, категоричність і прямолинійність критичних висловлювань. Хотілося б бачити більш обґрунтований аналіз, який відповідав би духові сучасних немарксистських концепцій художньої творчості. Це зауваження стосується і тих місць книги, де йдеться про соціалістичну культуру. Загальні міркування про те, скажімо, що за соціалізму «більшою мірою, ніж будь-коли, актуалізуються твори талановитих обдарованих особистостей, оцінюються продукти духовної праці», тепер навряд чи кого задовольнять, тим більше, що реальна практика владження талановитих творів у культуру далеко не завжди в нас відповідає теоретичним деклараціям. Гадаємо, що ці хибні зумовлені скоріше часом написання тексту, аніж особистими переконаннями його авторів. Крім того, авторам не зовсім вдалося зробити зміст книги доступним широкому колу читачів, якому вона, за задумом, і адресована.

Загалом же монографія «Культура художника» відрізняється нетривіальністю постановки обговорюваних питань, продуманою аргументацією і високою культурою їх теоретичного розв'язання

В. П. КИЦАНС

ISSN 0235—7941. Філософ. і соціол. думка. 1989. № 9

4—6 травня 1980 р. в Ново-Сибірську під егідою Сибірського відділення АН СРСР проходила Всесоюзна наукова конференція «Людський фактор у прискоренні соціального та науково-технічного прогресу», що її організував Інститут історії, філології і філософії СВ АН СРСР.

Пленарне засідання відкрив д-р філос. наук В. П. Фофанов, чия доповідь було присвячено аналізу проблем удосконалення соціалізму, а відтак ставленню до людини як до мети, а не як до засобу суспільства, зв'язкові методології та соціальної практики. Про новий етап розвитку науки, загибель усталених її парадигм і становлення її нового статусу говорив д-р філос. наук В. В. Целіщев.

Д-р філос. наук О. С. Разумовський звернув увагу присутніх на те, що у створенні теорії людської діяльності значніших успіхів досягли економісти (теорія ефективності). Щоб сформувати узагальнену модель цієї діяльності, філософам належить узагальнити досягнення економістів.

Д-р філос. наук В. А. Дмитрієнко, виходячи з того, що світ ступив у стадію формування людства, наголосив на необхідності включити в систему соціального аналізу поняття «людство», що марксистська традиція, на його думку, досі не практикувала. Але для ефективної реалізації соціально-економічної політики, як вважає він, потрібно навчитися діагностувати творчий потенціал особистості та народу.

У рамках секції «Філософські основи наук про людину» обговорювалися питання про сутність людини і людського життя (В. Г. Яковлев), людини як цінності (В. В. Крюков), про тотальність (В. М. Тіпунін), структури і форми розвитку людського фактору (С. І. Архиреев, В. Є. Шедяков), філософські проблеми вивчення людського фактору за соціалізму (Ф. А. Кашанов), принципи філософського аналізу людини (В. П. Герт).

На секції «Роль людського

фактора у прискоренні соціально-економічного розвитку» розглядалися проблеми цілісності людини в аспекті взаємозв'язку теорії і практики (Е. Р. Барабашкіна, Л. Б. Четирова), формування передумов та умов реалізації людського фактора (М. М. Казначеев), його особистісного аспекту (І. М. Чудінова), особливостей відомого процесу (і політики) відчуження людини в радянському суспільстві (А. В. Сморгунов), удосконалення відносин власності як умови реалізації людського фактору (О. В. Гончарук).

Секція «Теоретичні та методологічні проблеми оптимальності та ефективності людської діяльності» розглядала резерви інтенсифікації людського фактору у науковому дослідженні (А. К. Сухотін), вплив виробничого середовища на ефективність використання людського фактора (А. А. Сарабський), проблему оптимізації в теорії людської діяльності (О. С. Разумовський).

На секції «Роль громадського самоврядування в активізації людського фактора» йшлося про необхідність зламу командно-адміністративної системи, яка є перешкодою до становлення соціалістичного самоврядування народу (О. Т. Москаленко), розвитку виробничого самоврядування як передумови активізації людського фактора (В. Є. Хоменко, О. А. Замарацька), вдосконалення самоврядовчих структур первинних виробничих колективів за умов становлення госпрозрахункового соціалізму (В. Є. Пилипенко), ролі ради трудового колективу (К. П. Стародубцева), підвищення економічної грамотності робітників як чинник розвитку самоврядовчої системи (Н. І. Шаталова), взаємодії соціальної активності і соціалістичного самоврядування (А. В. Старшинова), самоврядування як чинник інтенсифікації наукової творчості (Т. І. Саломатова).

На секції «Соціальні проблеми штучного інтелекту» ана-

лізувалися проблеми інтелектуальної самосвідомості та когнітивної грамотності (І. С. Ладенко), дослідження інтелектуального розвитку суспільства (С. Л. Григоров), концепції управління людським фактором з методологічних позицій соціоніки (І. І. Гордієнко), філософських і соціально-правових проблем штучного інтелекту (І. В. Горюдинський), взаємозв'язку штучного інтелекту та творчості (Г. П. Стежко), проблем взаємодії творчості винахідника і системи знань (М. С. Бургін, В. І. Кузнецов).

На секції «Соціологічні проблеми науково-технічного прогресу» розглядалися людська діяльність з позицій соціально-економічної та культурно-гуманістичної детермінації (Г. А. Чупіна), ефективність науково-дослідницької діяльності за сучасних умов (В. І. Залунін), методологічні передумови аналізу ролі людського фактора (у прискоренні науково-технічного прогресу (С. К. Сергеев), проблема дезінтеграції діяльності та особистості масового наукового працівника (О. О. Гордієнко).

Секція «Розвиток творчих і демократичних основ життя підрастаючого покоління» розглядала такі питання, як етична зумовленість системи виховання підстаючого покоління (М. М. Мельников), його творча активність (Л. Г. Борисова), вплив національного мистецтва на розвиток творчої активності молоді (М. Д. Гермогенова, Р. К. Павлова), відтворення національної культури (Г. М. Кочетов), трансляція традиційних культур за сучасних умов (І. Н. Гемуєв), організація дитячої фольклорної творчості (Т. П. Тішина), розвиток творчих та демократичних основ життя підстаючого покоління (О. Г. Гордеева), роль ВЛКСМ у цьому (Н. П. Іванова), структура діяльності неформальних груп учнівської молоді (О. М. Бусигіна).

В. Є. Пилипенко

11—13 травня у Красноярському університеті відбулася Всеросійська науково-методична конференція «Моделі регіональних систем безперервної освіти». В її роботі взяли участь спеціалісти з Москви, Ленінграда, Києва, Новосибірська, Красноярська та інших міст.

Починаючи обговорення, канд. фіз.-мат. наук М. Ф. Ітченко (Москва) відзначив, що організація освіти, яка існує в країні, не відповідає потребам розвитку народного господарства, не забезпечує науково-обґрунтованих пропорцій чисельності спеціалістів з вищою та середньою спеціальною освітою та кваліфікованих робітників. На його думку, сьогодні потрібна така концепція системи освіти, яка б сприяла її організації на принципах демократизації, гуманізму, безперервності, фундаментальності підготовки, інтеграції освіти, науки і виробництва, комплексності навчання (виховання та освіти).

Д-р техн. наук І. І. Смирнов і канд. фіз.-мат. наук С. І. Осипова (Красноярськ) висвітлювали досвід роботи Красноярського центру безперервної освіти інженерних кадрів і підкреслили, що на базі подібних центрів кожна людина, з урахуванням її здібностей і особливостей життєвого шляху, може реалізувати своє право на продовження освіти в обраному напрямі. Досвідом створення навчально-

го центру як різновиду учбово-педагогічного комплексу (на базі Красноярського промислового технікуму) поділився у своєму виступі канд. пед. наук Р. П. Жданов (Красноярськ).

Канд. фіз.-мат. наук Б. П. Невзоров (Кемерово) розповів про багаторівневую систему безперервної освіти, яка функціонує у Кемеровському університеті.

Канд. екон. наук О. К. Прудников (Челябінськ) розглянув проблему вибору основоположних принципів організації безперервного навчання і вважає, що ними мають стати: первинність планів виробничої системи (і, природно, друго-рядність планів навчальної системи), поетапність, наступність і послідовність видів і форм навчання; можливість вибору форм навчання та їх рівноправність.

Канд. філос. наук В. Є. Пилипенко (Київ), аналізуючи проблеми оцінки якості наукових кадрів, зазначив, що створення ефективної системи підбору, підготовки і розміщення вчених безпосередньо пов'язане з відмовою від «закритої» (європейської) моделі планування кар'єри і застосуванням ділової атестації, що ґрунтується на методі експертних оцінок.

Канд. техн. наук В. М. Кравець (Горький) зупинився на формах цільової інтенсивної підготовки спеціалістів (ЦІПС). Канд. екон. наук З. В. Гав-

рилова (Новосибірськ) показала, що одним із чинників забезпечення безперервності освіти є соціологічне обстеження учнів.

На необхідності глибокого перелому в економічній підготовці студентів наголосила канд. екон. наук Т. С. Зубарева (Новосибірськ). Одним з варіантів розв'язання цієї проблеми, на її думку, є методика співпраці, в основі якої — взаємодія викладача і студента у навчальному процесі і їх співпраця у розробці та реалізації методичних новацій.

Канд. техн. наук В. О. Тишев (Улан-Уде) виклав концепцію педагогічної системи безперервної професійної підготовки спеціалістів у технічному вузі, що розв'язує завдання активної профорієнтації молоді, яка навчається.

Канд. психол. наук Б. І. Хасан (Красноярськ) обстоював думку про те, що освіта (а не підготовка) має бути суб'єктивно перервною, тобто людині потрібно мати можливість зупинитися і переосмислювати свій професійний та соціальний шлях, що, безперечно, варто заохочувати.

На конференції виступили також А. А. Войтенко (Ленінград), Л. П. Литвинов (Тюмень), В. А. Юшин, І. М. Гусев, К. Б. Попов (Іркутськ), Е. П. Окладнікова (Курськ).

В. Є. Пилипенко

11 травня 1989 року в рамках першого Всесоюзного симпозиуму з міжнародною участю «Фундаментальні і прикладні аспекти застосування міліметрового електромагнітного випромінювання в медицині» було проведено засідання за «круглим столом», присвячене методологічним аспектам фізики живого. У дискусії з проблем методологічних основ конституювання цієї нової наукової дисципліни взяли участь провідні зарубіжні і радянські вчені, фахівці в галузі фізики нелінійних систем, біофізики, синергетики і медицини. Від-

значимо особливу активність в обговоренні методологічних принципів фізичного дослідження живого корифея сучасного природознавства, професора Г. Фр'юліха (Великобританія). Автор багатьох фізичних відкриттів (одні з творців теорії надпрвідності), він вперше висловив два десятиріччя тому ідею про глобальну когерентність живого організму. Саме ця ідея стала основою концепції квантової цілісності живого, яка розробляється тепер у СРСР проф. С. П. Ситьком і його співпрацівниками по тимчасовому науковому колек-

тиву «Відгук». Її прикладання в поясненні дивовижної ефективності застосування у медицині електромагнітного випромінювання міліметрового діапазону активно обговорювалися на симпозиумі.

Філософським основам цієї концепції був присвячений виступ проф. С. П. Ситька (Київ), який підкреслив, що лише розгляд живого з позицій синергетики (тобто ієрархії дисипативних структур) дозволяє зрозуміти живе як квантову систему, як один із ступенів квантової драбини, поряд з такими рівнями структурної

організації матерії, як ядерний, атомний і молекулярний. Цю думку підтримав проф. Є. Дель Джудіче (Італія). Він відзначив плідність точки зору на сталі квантові системи як відкриті дисипативні структури і проілюстрував це сучасними досягненнями квантової електродинаміки у виявленні зв'язку атомної системи з фізичним вакуумом. Про роль діалектичного погляду на співвідношення цілого і частини у розвитку всієї сучасної фізики як у галузі єдиних теорій фізичних взаємодій, так і в галузі фізики живого говорив проф. Вітієлло (Італія). Велике значення синергетичних підходів у розробці таких нових методологічних принципів у фізиці підкреслював проф. О. В. Чалий (Київ). Він, зокрема, сформулював узагальнений принцип дарвінізму, застосовуючи поняття природного добру до конкуренції флуктуацій у процесі встановлення глобальної когерентності у відкритій нелінійній системі. Співвідношення понять «порядок», «хаос», проблема визначення ступеня впорядкованості і хаотичності становили тему виступу проф. Ю. Л. Климонтовича (Москва). Акад. АМН СРСР А. С. Єфимов і проф. В. Д. Жуковський зачепили методологічні проблеми застосування фізики в медицині.

Засідання «круглого столу» проводили проф. М. В. Попович (Київ) і доц. І. С. Добронравова (Київ). Засідання відкриває І. С. Добронравова, сформулювавши методологічні проблеми становлення фізики живого і можливість її розв'язання в рамках методологічної концепції дослідницьких програм. М. В. Попович підсумував результати плідної дискусії, за якою з цікавістю спостерігало чимало учасників симпозиуму.

І. С. Добронравова

25.05.1989 р. в Інституті філософії АН УРСР відбулося за-

сідання методологічного семінару на тему «Соціологічні, екологічні та інформаційні аспекти вчення про ноосферу». У своїй доповіді головний науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР, доктор економічних наук, професор Ю. М. Канигін спинився на інформаційних аспектах вчення про ноосферу. Внаслідок бурхливого розвитку інформаційно-комунікаційної діяльності ноосфера еволюціонує в напрямку формування (консолідації) соціальних (колективних) інтелектів спочатку в масштабах окремих націй і держав, а в перспективі — в масштабі всього людства. Соціальний інтелект — не сума індивідуальних інтелектів, а система, рівень функціонування (інтелектуальної віддачі), який головним чином визначається не інтелектуальними здібностями кожного індивіда, що входить у систему, а рівнем та інтенсивністю інформаційних зв'язків. Соціальний інтелект має бути відкритою системою і відрізнятися наявністю сітьової (не пірамідальної) структури, соціальної (колективної) пам'яті, засобів масової комунікації. Система повинна також мати інтелектуальну «еліту» — нечисленний шар творчої інтелігенції, яка генерує нові продуктивні ідеї. Основою життєдіяльності соціального інтелекту, його «рушієм» виступає інформаційний ресурс — нові знання, які відокремлюються від їхніх першотворців і перетворюються на повідомлення. Інформаційний ресурс вважається головною цінністю сучасної цивілізації.

У доповіді завідувачого відділом Інституту філософії АН УРСР, доктора філософських наук, професора С. Б. Кримського «Можливе і неможливе у сучасній діяльності» підкреслювався граничний характер багатьох проблем, котрі ставить кінець другого тисячоліття нашої ери, коли спостерігається вичерпання колишніх умов людського існування. Глобальне, сенсожиттєве завдання збереження ноосфери як

монологію планети, життя, інстинкту і духу кладе у розвитку сучасної цивілізації межі прометеївому викликові природи. Відповідно доповідач проаналізував границі ресурсів економічного росту, енергетичних, екологічних, інформаційних і моральних обмежень людської практики. Разом з тим було показано, що границі — це не «свята грань», а сукупність заборон, що визначаються нагромадженням стихійних, незворотних наслідків людської діяльності, і що виникнення заборон в одному напрямку відкриває великі можливості і перспективи в іншому напрямку.

Провідний науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР, кандидат філософських наук М. М. Кисельов звернув увагу на складність і суперечливість сучасної концепції ноосфери. Подеколи вона потерпає від зайвого академізму, інтерпретується як незалежний від біосфери утвір. Між тим В. І. Вернадський говорив про ноосферу як про майбутній стан біосфери. І перехід від біосфери до ноосфери здійснюється не автоматично, а у кожному фрагменті нашої діяльності. Екологічна обстановка, яка склалася у нашій країні, переконливо свідчить про те, що такий перехід може загальні не відбутися. Кричуща екологічна некомпетентність, а надто «осіб, що приймали рішення», призводить до того, що цілі регіони стають зоною екологічного лиха. Ще Геракліт закликав діяти у згоді з природою, дослухаючись до неї. Ми досі не вміємо це робити. Часто-густо виходимо з невірної усвідомлених інтересів соціума, тоді як сутнісні інтереси його залежать від того, чи достатньо ми прислухаємося до природи. Лише прислухаючись до природи ми захищаємо людське в людині і подолаємо відзначену Енгельсом безглузду протилежність між духом і матерією, людиною і природою, душею і тілом.

Л. В. Никанорова

„PHILOSOPHICAL & SOCIOLOGICAL THOUGHT“

A. I. SHIROKOV. *Foundation of the USSR: Deformation of Lenin's Principles of the National Policy*

Problems concerning foundation of the USSR are considered in the paper basing on the analysis of a great number of historical sources. A particular attention is drawn to restoration of the authenticity of Lenin's conception of the Soviet State as "federation of Union republics", to criticism of Stalin's project of "autonomization" by Lenin. It is shown in the paper that this project being officially rejected actually triumphed with foundation of the Soviet Union.

E. A. DONCHENKO, S. I. SHAPOVAL. *Youth: Sources of Nihilism and Social Apathy*

Youth is not an isolated social group existing separately from the society and its history. When analyzing problems concerning increase and orientation of its social activity one comes to the conclusion that sources of many phenomena worrying us at present ought to be found both in the general outlook of modern social situation and in the past considering peculiarities of the character of our people. It is these peculiarities that

serve a foundation for those complexities which brightly manifest in youth medium.
A. A. TKACHENKO. *Yesterday's Cults and New Anxieties*

Weltanschauung foundations and Structure of the personality cult and its relations with the religious cult of the deceased ancestors are considered. Proceeding from this a role and place of Lenin's image canonization undertaken after his death and formation of Stalin's cult are studied. A problem is advanced why the administrative-command system destroying today cults of Stalin, Voroshilov, Zhdanov and others protects a canonic perception of Lenin's personality.

E. K. BYSTRITSKY. *Phenomenon of the Personality: Being and Activity. (An Ontological Approach)*

A demand «to be a personality» becomes at present a common-to-all-mankind expression of sovereignty of the actual man. It actualizes an ontological approach to consideration of the personality not only as a unity of consciousness, Me, but also as a being one. It is shown that the personality being in its actuality is a fundamental generatrix of the world of social life and human culture.

РЕКЛАМА . . . РЕКЛАМА . . . РЕКЛАМА . . . РЕКЛАМА . . . РЕКЛАМА

ВСЕ ПРО ЛЮДИНУ У НОВОМУ ЖУРНАЛІ «ЧЕЛОВЕК»

«Человек» — журнал, на сторінках якого Ви прочитаєте статті визначних радянських і зарубіжних вчених — гуманітаріїв та природознавців — про можливості становлення людини цілісної, гуманної та розумної, яка долає власну відчуженість у соціальних, екологічних, моральних напруженнях нашої технотронної доби.

«Человек» — журнал, в якому людина постає як суверенна особистість, як суб'єкт творчої праці та носій культури — наодинці з власною совістю, з думками про душу, перед лицем смерті.

«Человек» — журнал, в якому історія постає як суттєвий вимір повноцінного існування людини і людства у сучасному світі.

«Человек» — журнал ілюстрований. «Обличчя людське» — одна з провідних рубрик цього журналу. Європейський класичний портрет, автопортрет, авангардистський малюнок — основні художні жанри журналу.

«Человек» — журнал багатожанровий. Крім наукових і публіцистичних статей, на його сторінках буде представлена також художня проза і поезія. Антологія російської ліри ХХ століття про життя і смерть — постійна рубрика видання.

«Человек» — журнал протистояння думок, дискусій, найгостріших полемік, різних манер і стилів, який запрошує читача до роздумів, співпереживання, діалогу.

«Человек» — громадсько-політичний, науково-популярний, ілюстрований журнал, орган Всесоюзного центру наук про людину при Президії Академії наук СРСР.

Це перший у країні загальногуманітарний журнал універсального характеру для широкого кола читачів.

У найближчих номерах читач знайде статті академіків М. Моїсеєва, Б. Раушенбаха, І. Фролова, членів-кореспондентів В. Стєпіна, В. Яніна, професорів В. Зінченка, В. Казначєєва; перші розділи нового філософського дослідження «Шлях людини» М. Мамардашвілі, сторінки нового роману Андрія Бітова.

У розділі «Із запасників культури» будуть опубліковані листи М. Тимофєєва-Рисовського, автобіографічне оповідання З. Шаховської, невідомі інтерв'ю М. Гумільова про поезію та інші матеріали.

З перших же випусків журнал починає друкувати антологію російської лірики ХХ століття про життя і смерть.

Журнал «Человек» почне виходити з 1990 року 6 разів на рік.

Ціна одного номера — 1 крб. 60 коп., вартість передплати на рік — 9 крб. 60 коп.

Індекс — 71076

РЕКЛАМА . . . РЕКЛАМА . . . РЕКЛАМА . . . РЕКЛАМА . . . РЕКЛАМА